

Марко Поповић, Игор Бјелић

Црква Светої Николе

КАТЕДРАЛА ГРАДА НОВОГ БРДА

Marko Popović, Igor Bjelić

St Nicholas Church

THE ORTHODOX CATHEDRAL OF THE TOWN OF NOVO BRDO

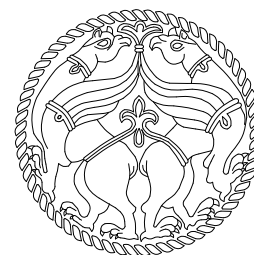

РЕПУБЛИЧКИ ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ БЕОГРАД
СТУДИЈЕ И МОНОГРАФИЈЕ 19

INSTITUTE FOR THE PROTECTION OF CULTURAL MONUMENTS OF SERBIA
STUDIES AND MONOGRAPHS 19

Marko POPOVIĆ
Igor BJELIĆ

St Nicholas Church

THE ORTHODOX CATHEDRAL
OF THE TOWN OF NOVO BRDO

Belgrade 2018

Марко ПОПОВИЋ
Игор БЈЕЛИЋ

Црква Светої Николе

КАТЕДРАЛА ГРАДА НОВОГ БРДА

Београд 2018

ИЗДАВАЧ	Републички завод за заштиту споменика културе Београд Београд, Радослава Грујића 11 www.heritage.gov.rs
ЗА ИЗДАВАЧА	Мирјана Андрић
УРЕДНИК	Ивана Продановић-Ранковић
РЕЦЕНЗЕНТИ	проф. др. Бранислав Тодић, арх. Гордана Симић
ЛЕКТОР И КОРЕКТОР	др Марина Спасојевић
ПРЕВОД	Верица Ристић
ЦРТЕЖИ	Игор Бјелић
ЛИКОВНО И ГРАФИЧКО УРЕЂЕЊЕ	Данијела Парацки и D_SIGN, Београд
ШТАМПА	ПУБЛИКУМ, Београд
ТИРАЖ	500 примерака

EDITOR	Institute for the Protection of Cultural Monuments of Serbia Belgrade, Radoslava Grujića 11 www.heritage.gov.rs
EDITOR IN CHIEF	Mirjana Andrić
EDITOR	Ivana Prodanović-Ranković
REVIEWERS	prof. dr. Branislav Todić, arh. Gordana Simić
READER AND PROOF/READER	dr Marina Spasojević
TRANSLATOR	Verica Ristić
DRAWINGS	Igor Bjelić
GRAPHIC DESIGN & PREPRESS	Danijela Paracki & D_SIGN, Belgrade
PRINTED BY	PUBLIKUM, Belgrade
NUMBER OF COPIES	500

ISBN 978-86-6299-031-0

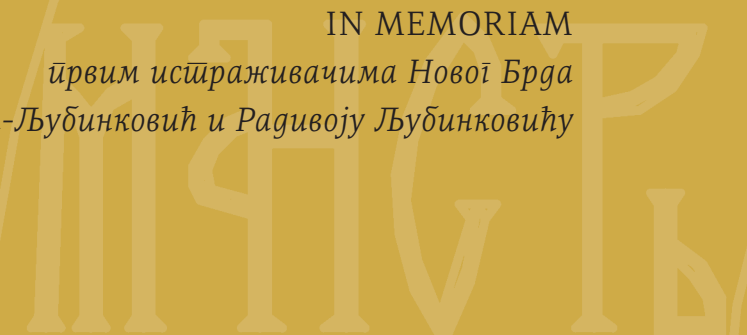
Штампање ове књиге омогућило је Министарство културе и информисања Републике Србије
This Publication is funded by the Ministry of Culture and Information of the Republic of Serbia

IN MEMORIAM

*првим истраживачима Нової Брда
др Мирјани Ђоровић-Љубинковић и Радивоју Љубинковићу*

Contents

8	INTRODUCTORY CONSIDERATIONS
10	FOUNDING AND DEVELOPMENT OF NOVO BRDO IN THE 14 TH AND THE 15 TH CENTURY
36	RESEARCH HISTORY
48	SEPULCHRAL CHURCH WITH THE NECROPOLIS
60	ST NICHOLAS CHURCH – OLDER, WEST SECTION OF THE CATHEDRAL
74	Fragments of the stone plastic with inscriptions
76	Stone plastic with relief decorations
84	Structural assembly and the former appearance of the original Church of St Nicholas
92	Finishing of the facades and the question of the position of the decorative plastic
98	Portals
102	Relief plastics of the archivolt, windows and rosettes
110	Characteristics of the architecture and the dating of the older phase of the Church of St Nicholas
120	ST NICHOLAS CHURCH – THE ADDED, EAST SECTION OF THE CATHEDRAL
136	Remains of the wall paintings
142	Structural assembly and the former appearance of the added east section of the cathedral
150	Architectural characteristics of the added section of the cathedral
154	BURIALS AT THE CATHEDRAL
178	EXTENDING OF THE CATHEDRAL – THE MEANING, FUNCTION AND DATING
184	MOSQUE – THE FORMER CATHEDRAL OF NOVO BRDO
188	Conversion of the cathedral and the older phase of the mosque
198	Reconstruction of the mosque – younger phase
208	FINAL CONSIDERATIONS
229	BIBLIOGRAPHY
237	ATTACHMENT 1
	Gordana Tomović, <i>Inscriptions from the Church of St Nicholas – the Cathedral of Novo Brdo</i>

Садржај

- 9 | УВОДНА РАЗМАТРАЊА
  - 11 | НАСТАНАК И РАЗВОЈ НОВОГ БРДА У 14. И 15. ВЕКУ
  - 37 | ДОСАДАШЊА ИСТРАЖИВАЊА
  - 49 | ГРОБЉАНСКА ЦРКВА СА НЕКРОПОЛОМ
  - 61 | ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ – СТАРИЈИ, ЗАПАДНИ ДЕО КАТЕДРАЛЕ
  - 75 | Фрагменти камене пластике са натписима
  - 77 | Камена пластика са рељефним украсом
  - 87 | Конструктивни склоп и некадашњи изглед првобитне цркве Светог Николе
  - 93 | Обрада фасада и питање места декоративне пластике
  - 99 | Портали
  - 103 | Рељефна пластика архиволти, прозора и розета
  - 113 | Одлике архитектуре и датовање старије фазе цркве Светог Николе
  - 121 | ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ – ДОГРАЂЕНИ, ИСТОЧНИ ДЕО КАТЕДРАЛЕ
  - 139 | Остаци живописа
  - 143 | Конструктивни склоп и некадашњи изглед дограђеног источног дела катедрале
  - 151 | Одлике архитектуре дограђеног дела катедрале
  - 155 | САХРАЊИВАЊЕ У КАТЕДРАЛИ
  - 179 | ДОГРАДЊА КАТЕДРАЛЕ – ЗНАЧЕЊЕ, ФУНКЦИЈА И ДАТОВАЊЕ
  - 185 | ЦАМИЈА – НЕКАДАШЊА КАТЕДРАЛА НОВОГ БРДА
  - 189 | Конверзија катедрале и старија фаза цамије
  - 199 | Обнова цамије – млађа фаза
  - 209 | ЗАВРШНА РЕЧ
  - 229 | БИБЛИОГРАФИЈА
  - 237 | ПРИЛОГ
- Гордана Томовић, *Најновији из саборне цркве Светиої Николе – катедрале Нової Брда*

Introductory considerations

AMONG THE TOWNS of medieval Serbia, Novo Brdo holds an exceptional place. The development of urban settings in the interior of the Serbian lands, corroborated later by the examples of Belgrade and Smederevo, starts and is best viewed precisely in the example of this town. Novo Brdo constitutes a striking testimony and a symbol of the economic prosperity of medieval Serbia, its complex social structure and openness towards the European influences. The rich mines that provided the finest silver, very much valued in the then world, ensured not only the prosperity of the town, but also brought in significant revenues to the ruler. During the turbulent times of the Ottoman conquests, it was precisely on the Novo Brdo silver that the survival of the state rested to a significant degree. The riches of Novo Brdo, that was well-known far and wide, made a powerful impression on its contemporaries. For Constantine of Kostenets, biographer of Despot Stefan (Lazarević), Novo Brdo was “*the town of silver and indeed of gold.*”¹ The same impression of the town was experienced a few decades later by Constantine of Ostrovica who called it “*the mountain of silver and gold.*”² Admiration for the wealth of Novo Brdo was also expressed by the Byzantine chronicler Doukas, calling it “*the mother of all towns,*” while his contemporary Critobulus, also a Greek, particularly emphasized the riches of Novo Brdo consisting of silver and gold.³ The French traveller from Burgundy, Bertrand de la Broquiere, who passed through Serbia in 1433, also recorded a testimony saying “*the despot has a town called Novo Brdo ... (where) there is a joint mine of gold and silver and every year more than 200,000 ducats are mined, and if it hadn't been for that I believe he would have already been exiled from his Serbia.*”⁴

Disproportionally to the importance which Novo Brdo used to have in the past, the life of that medieval town, observed as a whole, has remained insufficiently known and only partially studied. The preserved original historic materials, which are almost solely limited to the documents from the coastal archives, in Ragusa (Dubrovnik) (present-day Croatia – TN) and Kotor (present-day Montenegro – TN), primarily shed the light on the activities of the residents of Novo Brdo, most often foreigners, originating from these towns. There are significantly fewer data, and those are mostly indirect, about the local Serbian population that constituted the majority population of Novo Brdo. With an exception of the famous *Zakon o rudnicima despota Stefana* (Law on the Mines of Despot Stefan – TN) which also contains a part of the town's statute of Novo Brdo,⁵ there are almost no preserved Serbian original materials on this town. Despite the fact that the available sources, notably inconsistent, do not provide for the time being a possibility to see as a whole the development of Novo Brdo during the 14th and the 15th centuries, they still do provide a basic picture of the town that may only be supplemented by future explorations.

¹ Житије деспота Стефана 1989, 98.

² Константин из Островице 1986, 121.

³ Лиречек, Радонић 1978, 406.

⁴ В. de la Brokijer, 133.

⁵ Радојчић 1962, 51–57; Јовановић и др. (С. Ђирковић) 2004, 162–177.

Уводна разматрања

МЕЂУ ГРАДОВИМА средњовековне Србије Новом Брду припада изузетно место. Развој урбаних средишта у унутрашњости српских земаља, касније посведочен примерима Београда и Смедерева, започиње и најбоље се сагледава управо на примеру овог града. Ново Брдо упечатљиво је сведочанство и симбол економског просперитета средњовековне Србије, њене сложене друштвене структуре и отворености према европским утицајима. Богати рудници, из којих се добијало најфиније сребро, веома цењено у тадашњем свету, обезбеђивали су не само напредак града већ су доносили и значајне приходе владару. У немирним временима турских освајања на новобрдском сребру је у доброј мери почивао и опстанак државе. Богатство Новог Брда, које је било надалеко познато, остављало је снажан утисак на савременике. За Константина Филозофа, биографа деспота Стефана, Ново Брдо је било „*град сребрени и у истину златни*“.¹ Исти доживљај града имао је и неколико деценија касније Константин из Островице, који га назива „*гора сребрена и златна*“.² Дивљење богатству Новог Брда исказује и византијски хроничар Дука, називајући га „*мајком градова*“, а његов савременик Критовул, такође Грк, посебно истиче богатство Новог Брда у сребру и злату.³ Француски путник из Бургундије, Бертрандон де ла Брокијер (Bertrandon de la Broquiere), који је кроз Србију прошао 1433. године, такође је забележио казивање како „*деспош има један град звани Ново Брдо ... (где) постоји рудник златна и сребра заједно и сваке године се ископа више од 200.000 дукаша, а да није штога верујем да би већ био изнан из своје Србије*“.⁴

Несразмерно значају које је Ново Брдо некада имало, живот тог средњовековног града, посматран у целини, остао је недовољно познат и само делимично проучен. Сачувана изворна историјска грађа, која је готово искључиво ограничена на документа из приморских архива, Дубровника и Котора, осветљава на првом месту деловање новобрдских житеља, најчешће странаца, пореклом из ових градова. О локалном српском становништву, које је чинило већину грађана Новог Брда, располаже се са знатно мање података, и то углавном посредних. Са изузетком познатог *Закона о рудницима деспота Стефана*, у коме се налази и део новобрдског градског статута,⁵ о овом граду готово да и нема сачуване српске изворне грађе. Упркос чињеници да расположиви извори, изразито неједначени, за сада не пружају могућност да се у целини сагледа развој Новог Брда током 14. и 15. века, они ипак дају основну слику града, коју ће допуњавати будућа истраживања.

¹ Житије деспота Стефана 1989, 98.

² Константин из Островице 1986, 121.

³ Лиречек, Радонић 1978, 406.

⁴ В. de la Brokijer, 133.

⁵ Радојчић 1962, 51–57; Јовановић и др. (С. Ђирковић) 2004, 162–177.

Founding and development of Novo Brdo in the 14th and the 15th centuries

THE MEDIEVAL TOWN of Novo Brdo is situated in the mountainous region of south Serbia at the altitude of over 1.100 m, at a site that used to be far from the main roads (fig. 1). Despite its unfavourable geographic position, thanks to the rich deposits of the silver ore, the town experienced an unusually fast development during the 14th century and in the first half of the 15th century. The preconditions for the mine operations, and in relation to that for the founding of the town, were met at the beginning of the rule of King Stefan Uroš II (1282–1321), after the stabilization of the Serbian authority in this region. Like in the other parts of Serbia, here too, the opening of the mine was encouraged by the settling of the Saxons, miners of Germanic origin. The first mining operations in the area around Novo Brdo most probably started in the last years of the 13th century. There are no reliable data on what the very beginnings of mining used to look like. One gets an impression that the community of the Saxon miners, which enjoyed significant autonomy, was not numerous in this early period. In the list of the Catholic parishes in the most important mining towns in Serbia, compiled in 1303, there was still no mention of Novo Brdo. Judging by all, the abrupt development of the town started at the very beginning of the 14th century. The first indirect piece of data suggests that there was a market square in Novo Brdo in 1319.⁶ Already less than a decade later, in 1326, in the letter from King Stefan Uroš III (1321–1331) to the Dux of Ragusa, there is a clear testimony of the Novo Brdo market square being leased, which suggests a well-regulated urban settlement.⁷ An abrupt rise in the silver production of the Novo Brdo mines cannot be followed in all the details. The indirect data suggest that already before the middle of the 14th century, by its importance, Novo Brdo had surpassed the older Serbian mining centres – Brskovo, Rudnik, Trepča, etc. At that time, in 1350, there is a mention of the first specimens of coins minted in Novo Brdo – *dinari de Nouaberda*, but it is believed that the work of the mint had started significantly earlier.⁸ The economic rise based on the mining operations unquestionably had an impact on the accelerated urban development of Novo Brdo. In September 1349, Emperor Stefan Dušan (1331–1355) himself stayed in this town and on that occasion he emperor issued a gold seal charter for citizens of Ragusa (Dubrovnik).⁹ It may be presumed that this was not the first or the only stay of the monarchs in Novo Brdo during the 14th century, but the rare preserved sources contain no mention of that. During the later period, as it appears, the rulers did occasionally stay in Novo Brdo, but the lack of sources prevents us from reliably supporting such sovereign visits. At the end of the 14th century – in 1394 or in 1395 – Princess Milica, nun Eugenia at the time, visited Novo Brdo together with her sons Stefan

⁶ Динић 1962, 37.

⁷ Повеље и писма 1929, 41.

⁸ Иванишевић 2001, 64.

⁹ Повеље и писма 1929, 65.

Настанак и развој Новог Брда у 14. и 15. веку

СРЕДЊОВЕКОВНИ ГРАД Ново Брдо налази се у планинском пределу јужне Србије, на надморској висини од преко 1.100 m, на месту које је било удаљено од главних саобраћајница (сл. 1). Упркос свом неповољном географском положају, захваљујући богатим налазиштима сребрне руде, град је доживео необично брз развој током 14. и у првој половини 15. века. Предуслови за експлоатацију рудника, а са тим у вези и настанак града, остварени су почетком владавине краља Стефана Уроша II (1282–1321), након стабилизације српске власти на овом подручју. Као и у другим областима Србије, тако је и овде отварање рудника било подстакнуто досељавањем Саса, рудара немачког порекла. Први рударски радови на подручју Новог Брда највероватније су започети у последњим годинама 13. века. Нема поузданих података о томе како су изгледали почети рударења. Има се утисак да у овом раном раздобљу заједница саских рудара, која је уживала значајну аутономију, није била бројна. На списку католичких жупа у значајним рударским местима Србије, који је сачињен 1303. године, Ново Брдо се још увек не помиње. По свему судећи, нагли развој града започиње негде на самом почетку 14. века. Први посредан податак указује на постојање трга у Новом Брду 1319. године.⁶ Већ непуну деценију касније, 1326. године, у писму краља Стефана Уроша III (1321–1331) дубровачком кнезу, постоји јасно сведочанство о томе да је трг у Новом Брду издаван у закуп, што указује на већ уређену урбану насеобину.⁷ Нагли пораст производње сребра у новобрдским рудницама не може се пратити у свим појединостима. Посредни подаци указују на то да је већ пре средине 14. века Ново Брдо по свом значају превазишло старије српске рударске центре – Брсково, Рудник, Трепчу и др. У то време, 1350. године, помињу се и први примерци новца ковани у Новом Брду – *dinari de Nouaberda*, али се сматра да је овде рад ковнице започет знатно раније.⁸ Привредни успон заснован на експлоатацији рудника утицао је, без сумње, на убрзан урбани развој Новог Брда. У овом граду у успону боравио је септембра 1349. године лично цар Стефан Душан, који је том приликом Дубровчанима издао једну златнопечатну повељу.⁹ Може се претпоставити да то није био први и једини боравак владара у Новом Брду током 14. века, али о томе у ретким сачуваним изворима нема помена. И у каснијем раздобљу владари су, како изгледа, повремено боравили у Новом Брду, али недостатак извора онемогућава да се те владарске посете поуздано посведоче. Крајем 14. века – 1394. или 1395. године – у Новом Брду је боравила кнегиња Милица, тада монахиња Евгенија, са синовима Стефаном и Вуком.¹⁰ Она је посетила град и у првим годинама 15. века.¹¹ Сматра се да је деспот Стефан више пута боравио у Новом Брду и да је ту имао

⁶ Динић 1962, 37.

⁷ Повеље и писма 1929, 41.

⁸ Иванишевић 2001, 64.

⁹ Повеље и писма 1929, 65.

¹⁰ Стара српска писма 1868, 271–275, бр. 12.

¹¹ Споменици српски 1892, 48, бр. 36.

Сл. 1. Српска деспотовина у првој половици 15. века (према Н. Шулетићу)

Fig. 1. Serbian Despotate in the first half of the 15th century (according to N. Šuletić)

и свој двор.¹² Деспотов биограф бележи да се после сукоба са Турцима код Грачанице, крајем 1402. године, Стефан са братом Вуком повукао „у свој град Ново Брдо“.¹³ Неколико година доцније, маја 1411. године, деспот је био у Новом Брду,¹⁴ а две године касније, када се очекивао напад турског султана Мусе, он је поново боравио у овом, добро утврђеном граду.¹⁵ У Новом Брду је сигурно у више наврата боравио и деспот Ђурђе, али о томе нису остали писани трагови.

После смрти цара Стефана Душана, у раздобљу обележеном процесима дезинтеграције државе, Ново Брдо је првих десетак година било у непосредној власти цара Уроша. Његова владарска резиденција налазила се у Неродимљи, или неком од суседних дворова, на подручју које је било у суседству новобрдске области. Приход од градске царине исплаћиван је цару све до 1366. или 1367. године,¹⁶ када је пуну контролу над Новим Брдом, као и јужним деловима Косова, преузео краљ Вукашин и прикључио их својим породичним поседима.¹⁷ Међутим, власт краља, царевог савладара и несужењог наследника, није била дугог века. Након Вукашинове погибије у бици на Марици, крајем септембра 1371. године, и смрти цара Уроша два месеца касније, његови некадашњи поседи на Косову, укључујући и Ново Брдо, дошли су под власт кнеза Лазара. На ширем подручју Новог Брда налазили су се баштински поседи кнежевог оца, Припца, логотета на двору цара Стефана.¹⁸ Међу поседима био је и Прилепац, родно место кнеза Лазара – мање утврђење, које је припадало ширем систему новобрдске одбране.¹⁹

На основу расположивих изворних података тешко је пратити како су се ове политичке промене одражавале на судбину Новог Брда, али, по свему судећи, оне нису битно утицале на развој града и рад његових рудника. О високој продуктивности новобрдских рудника сведоче велике количине сребра које су владари, почевши од цара Стефана Душана, поклањали манастирима. До значајне експанзије рударске производње дошло је у време кнеза Лазара, када је Ново Брдо постало најзначајније привредно средиште Србије. Обиље прихода од сребра омогућило је Лазару да богато дарује манастире, нарочито своју нову задужбину Раваницу. У његово време веома је био значајан рад ковнице, где се уз више различитих емисија појављују и оне са именом ковнице *NOVOMONTE* на аверсу. И касније, у време Лазаревог наследника деспота Стефана, а потом и Ђурђа Бранковића, настављен је успешан рад новобрдске ковнице. Производња сребра стално се повећавала, па се процењује да је у време највећег успона износила више од седам тона годишње.²⁰ Захваљујући успешном раду рудника, током прве половине 15. века приход владара, само од новобрдске царине, процењује се на износ између 120.000 и 200.000 дуката.²¹

Урбани развој Новог Брда био је у непосредној вези са радом рудника и обимом производње сребра (сл. 2). Први житељи новозасноване насеобине били су, без сумње, Саси – рудари немачког порекла, који су организовали рударску производњу и започели вађење и прераду сребрне руде. Због важности коју је њихов рад имао за државу и владара, Саси су уживали значајне привилегије. Они су у новооснованим урбаним рударским насеобинама имали право на сопствени суд, састављен од грађана, којима је председавао краљевски судија. Осим тога, имали су свог нотара и чиновника који је књижио рударски десетак, односно обавезно фискално давање. Имали су и верску слободу да подижу своје цркве латинског обреда, које су биле под јурисдикцијом Которске бискупије.²²

¹² Лиречек, Радонић 1978, 352.

¹³ Житије деспота Стефана 1989, 98.

¹⁴ Споменици српски 1892, 59, бр. 50.

¹⁵ Житије деспота Стефана 1989, 114–115.

¹⁶ Динић 1962, 39.

¹⁷ Михаљчић 1975, 152–153.

¹⁸ Новаковић 1879, 294–298.

¹⁹ Михаљчић 1975, 212–213; Динић 1962, 39.

²⁰ Иванишевић 2001, 64.

²¹ Лиречек, Радонић 1978, 425.

²² Лиречек, Радонић 1978, 90–91.

and Vuk.¹⁰ She also visited the town in the first years of the 15th century.¹¹ It is believed that Despot Stefan stayed in Novo Brdo on several occasions and that he in fact had his court there.¹² The Despot's biographer notes that after the battle with the Ottomans near Gračanica, at the end of 1402, Stefan withdrew with his brother Vuk "to his town Novo Brdo."¹³ A few years later, in May 1411, the Despot was in Novo Brdo,¹⁴ and two years later, when he was expecting an attack by the Ottoman Sultan Musa, he was again staying at this, well fortified town.¹⁵ Despot Đurđe (George) (1427–1456) also must have stayed several times in Novo Brdo, but there are no written traces left regarding that.

After the death of Emperor Stefan Dušan, in the period marked by the processes related to the disintegration of the country, in the first dozen of years Novo Brdo was directly ruled by Emperor Uroš (1355–1371). His ruler's residence was located in Nerodimlje or in some of the neighbouring courts, in the area that bordered the Novo Brdo district. The income from the town's customs was paid to the Emperor until 1366 or 1367,¹⁶ when the full control over Novo Brdo, as well as the south parts of Kosovo, was taken over by King Vukašin who joined them with his family estates.¹⁷ However, the rule of the King, the Emperor's co-ruler and not meant to be heir, did not last long. After the death of Vukašin in the Battle of Maritsa, at the end of September 1371, and the death of Emperor Uroš two months later, his former estates in Kosovo, including Novo Brdo as well, came under the rule of Prince Lazar (1371–1389). The broader area around Novo Brdo included the inherited estates of the prince's father, Pribac, a logothete at the court of Emperor Stefan.¹⁸ The estates also included Prilepac, the place of birth of Prince Lazar – a smallish fortification that belonged to the broader system of the Novo Brdo defence.¹⁹

It is difficult to follow how these political changes reflected on the destiny of Novo Brdo on the basis of the available original data, but, judging by all, they did not have a decisive impact on the development of the town and the operations of its mines. The high productivity of the Novo Brdo mines is testified by the large quantities of silver which the rulers, starting with Emperor Stefan Dušan, donated to monasteries. A significant expansion in the mining production took place during the times of Prince Lazar, when Novo Brdo became the most important economic centre of Serbia. The abundance of revenues coming from silver allowed Lazar to make wealthy donations to monasteries, in particular to his new endowment Ravanica. During his reign, the work of the mint was quite significant and along with several different series there were also those coins that bore the name of the mint *NOVO-MONTE* on the obverse. The successful work of the Novo Brdo mint also continued later during the times of Lazar's heir – Despot Stefan, and then during the rule of Đurđe Branković as well. The production of silver continuously kept going up and it is estimated that at the time of its highest peak it amounted to more than seven tons a year.²⁰ Thanks to the successful operation of the mines, during the first half of the 15th century, the revenues of the rulers, coming solely from the Novo Brdo customs, are estimated at the amount between 120,000 and 200,000 ducats.²¹

The urban development of Novo Brdo was directly linked to the work of the mine and the scope of the silver production (fig. 2). The first inhabitants of the newly founded settlement were undoubtedly the Saxons – miners of the German origin who organized mining production and started with the extraction and processing of silver ore. Due to the importance which their work had for the state and

¹⁰ Стара српска писма 1868, 271–275, бр. 12.

¹¹ Споменици српски 1892, 48, бр. 36.

¹² Лиречек, Радонић 1978, 352.

¹³ Житије деспота Стефана 1989, 98.

¹⁴ Споменици српски 1892, 59, бр. 50.

¹⁵ Житије деспота Стефана 1989, 114–115.

¹⁶ Динић 1962, 39.

¹⁷ Михаљчић 1975, 152–153.

¹⁸ Новаковић 1879, 294–298.

¹⁹ Михаљчић 1975, 212–213; Динић 1962, 39.

²⁰ Иванишевић 2001, 64.

²¹ Лиречек, Радонић 1978, 425.

Сл. 2. Ново Брдо, ситуациони план (уз допуне према Бошковић 1974)

Fig. 2. Novo Brdo, situation plan (with supplements according to Bošković 1974)

the ruler, the Saxons enjoyed significant privileges. In the newly founded urban mining settlements, they had the right to have their own court, consisting of citizens, which was chaired by a royal judge. In addition, they also had their own notary and a clerk who kept the records of the mining tithe, that is, the mandatory fiscal payments. They also had religious freedom to build their churches practicing Latin rites which were under the jurisdiction of the Kotor bishopric.²²

Attracted by the work and possible earnings, other foreigners of different crafts also kept coming to Novo Brdo. In the first years of the town's expansion, there was among the settlers a large number of merchants from the Coastal Regions, especially from Kotor that was ruled by the Serbian king. From the kept documents it may also be seen that among the newly arrived foreigners there were particularly many coming from Ragusa. Most of them were merchants. Along with trading, which was their primary activity, the citizens of Ragusa were often lessees of customs or owners of mining pits, as well as of smelters. Their colony in Novo Brdo, which was also the case in other Serbian towns, had certain autonomy. The citizens from Ragusa lived in accordance with their own legal regulations and they abided by the laws of their town. They had the privilege to select their own judges. Due to the rise in the number of merchants, among whom there were representatives of almost all noble families, as well as in the importance Novo Brdo had for the trading interests of the Republic of Ragusa (Dubrovnik), a general consul with one-year tour of duty was appointed already in the last decades of the 14th century. Other than carrying out local business, his duty was also to visit all the market squares and the settlements of the citizens of the Republic of Saint Blaise and act as their representative before the Serbian ruler.²³ Numerous citizens from Ragusa had permanent settlement in Novo Brdo. In addition to the privileges they enjoyed, they also had certain obligations, just like all other citizens. The Prince Lazar's Charter issued in 1387 puts a special emphasis on their obligation to take part in the building, maintenance and guarding of the town's fortifications. This obligation was literally repeated in the subsequent charters of the Serbian rulers.²⁴

Despite the numerous foreigners, first the Saxons and then the citizens from Ragusa, the predominant part of the town's population consisted of the local Serbian inhabitants. Among them there were representatives of the nobles who dealt with lucrative mining business. Along with the numerous miners and domestic craftsmen, whose activity was more and more pronounced, the real power among the domestic urban population were merchants. Their numbers and the role in the economic life of the town were on a constant rise. Since not all of them worked with equal success, social layering started to occur among them. The wealthier merchants had greater social prestige and they gained a certain status not only in their own setting, but also in the broader surroundings. It was from this upper, wealthier layer that came the people who, thanks to their riches and reputation, acquired the citizenship of Ragusa, which was considered to be a special privilege. The position of a citizen of Ragusa had noteworthy advantages for the residents settled in the Serbian towns, since this entailed a possibility to use all the benefits which the government of the Republic of Saint Blaise provided for its merchants. First and foremost, these were significant customs subsidies. The attempts to acquire the citizenship of Ragusa, particularly pronounced among the wealthy Serbian citizens and primarily guided by economic interests, also had visible cultural consequences.

²² Жиречек, Радонић 1978, 90–91.

²³ Динић 1962, 44–45.

²⁴ Повеље и писма 1929, 121, 202;
Повеље и писма 1934, 16.

Привучени послом и могућом зарадом, у Ново Брдо су стизали и други странци различитих занимања. Међу насељеницима се, већ у првим годинама успона града, среће велики број трговаца са Приморја, посебно из Котора, који се налазио под влашћу српског краља. Из сачуваних докумената може се видети да је међу придошлим странцима било посебно много Дубровчана. Међу њима најбројнији су били трговци. Уз трговину, којом су се бавили као примарном делатношћу, Дубровчани су често били закупци царина или власници рударских окана, као и топионица. Њихова колонија у Новом Брду, што је био случај и у другим српским градовима, имала је одређену аутономију. Дубровчани су живели према регулама сопственог права и покоравали су се законима свога града. Имали су привилегију да сами бирају сопствене судије. Услед раста броја трговаца, међу којима је било представника готово свих племићких породица, као и значаја које је Ново Брдо имало за трговачке интересе Дубровачке републике, већ у последњим деценијама 14. века у овом граду је именован генерални конзул, биран на годину дана. Поред обављања локалних послова, његова је дужност била да обилази све тргове и насеобине грађана Републике Светог Влаха и буде њихов представник пред српским владарем.²³ Бројни Дубровчани били су и стално насељени у Новом Брду. Осим привилегија које су уживали, имали су и одређене обавезе, као и сви остали грађани. У повељи кнеза Лазара изdatoј 1387. године посебно је истакнута њихова обавеза да учествују у грађењу, одржавању и чувању градских утврђења. Та обавеза је дословно понављана и у каснијим повељама српских владара.²⁴

И поред бројних странаца, прво Саса, а потом и Дубровчана, претежни део градске популације чинило је локално српско становништво. Међу њима је било и представника властеле који су се бавили уносним рударским пословима. Уз многобројне рударе и домаће занатлије, чија је делатност била све израженија, стварну снагу међу домаћим градским становништвом представљали су трговци. Њихова бројност и улога у привредном животу града била је у сталном порасту. Како нису сви пословали са подједнаким успехом, међу њима је долазило до социјалног раслојавања. Богатији трговци поседовали су већи друштвени углед и стицали одређени статус не само у својој средини него и у ширем окружењу. Из тог горњег, имућнијег слоја потицали су људи који су, захваљујући богатству и угледу, стицали дубровачко грађанство, што је сматрано посебном привилегијом. Положај дубровачког грађанина имао је незанемарљиве предности за житеље настањене у српским градовима, будући да је подразумевао могућност коришћења свих погодности које је влада Републике Светог Влаха обезбеђивала својим трговцима. На првом месту, то су биле значајне царинске повластице. Настојање да се стекне дубровачко држављанство, веома изражено код богатог српског грађанства и превасходно руковођено економским интересима, имало је и видне културолошке последице. Наиме, тежња ка изједначавању са грађанима приморских комуна имала је снажан одјек у различитим сферама свакодневног живота – у начину одевања и опхођења, као и у усвајању одређених градских обичаја, који нису били раније одомаћени у српској средини.

Захваљујући повећавању рударске производње и укупном економском развоју, број новобрдских грађана убрзано се умножавао. Сматра се да је у време највећег просперитета у Новом Брду живело између 4.000 и 5.000 становника, а са приградским насељима изван утврђеног подграђа, тај број досезао је 8.000

²³ Динић 1962, 44–45.

²⁴ Повеље и писма 1929, 121, 202; Повеље и писма 1934, 16.

Namely, the aspiration to be on an equal footing with the citizens of the coastal communes had a powerful reflection in the different spheres of the daily life – in the manner of dressing and behaving, as well as in the adoption of certain town's customs, which had not been present in the Serbian setting before.

Thanks to an increase in the mining production and the overall economic development, the number of the Novo Brdo residents multiplied at an accelerated rate. It is believed that at the time of the greatest prosperity, there were between 4,000 and 5,000 inhabitants living in Novo Brdo, while the total figure including neighbouring settlements outside the fortified suburb reached 8,000 to 10,000 residents.²⁵ For the sake of comparison, it is estimated that there were around 3,500 inhabitants living in Srebrenica, while around the middle of the 15th century Ragusa with its suburbs had around 6,000 permanently settled residents.²⁶

Parallel to its urban development, the administration of the town was also organized and in some of its elements it could be linked to the similar establishments of the coastal towns. During the first half of the 15th century, the highest position in the administration of Novo Brdo was held by a *vojvoda* (a military commander or a governor – TN) who was appointed by the monarch. As a representative of the Serbian ruler, he was in charge not only of the urban settlement with its surrounding mines, but also of the broader town's district – *Novobrdaska vlast* (the Novo Brdo authority – TN). A *knez* (a noble title – TN) was in charge of maintaining the order of the town and he was often selected from among the citizens. Like in the other Serbian towns, the defence of the town, that is, the fortification with the town's garrison, fell under the competence of a kephale. When it comes to small-scale disputes among Serbs, the exercising of the judicial duty was done by the *knez*, as well as by the protopresbyter who was the chief orthodox priest in the town. There was also a church court, which along with the protopresbyter included other appointed priests.²⁷ The town's administration also included a council of 12 selected citizens – the *burghers*. In addition to these main representatives of the authority, there was also some kind of the town's administrative department, which most probably did not significantly differ from the similar services in the coastal towns. Here, a particular role was played by the notary, who was in charge of registering all trading transactions.²⁸

During the 14th century and the first half of the 15th century, Novo Brdo developed as a typical fortified medieval town. In the centre of this urban complex, at the most prominent location, there was a castle or a citadel as the central defence stronghold (fig. 3). Within the ramparts of the Castle, during more recent archaeological work, remains of a residential complex of structures were discovered.²⁹ In the centre of this complex there used to be a small single-nave church which later had a narthex added to it (fig. 4). North of the church there used to be an edifice with a spacious hall and a wooden porch, while on the south side there was a larger residential building which had two floors on top of the ground floor. Along the gate there was yet another smaller residential structure, while under the remaining surface areas of the castle's courtyard there were two large dug-in tanks with filter-wells. A small private steam bath was built in the limited free space between the church and the south structure. According to the results of the explorations carried out so far, the entire castle complex is dated back to the period of the second quarter and middle of the 14th century, while some smaller additions were also built during the first or the second decade of the 15th century.³⁰

²⁵ Ковачевић 2001, 271–273.

²⁶ Динић 1962, 81–82; Којић-Ковачевић 1978, 225–228.

²⁷ Радојчић 1962, 52.

²⁸ Динић 1962, 73–77.

²⁹ The programme of the research, conservation and partial restoration of the Novo Brdo fortifications that is carried out is organized by the UNESCO, with the funds provided by the European Union.

The implementation of the works was commissioned through an international tender to the Company for construction, restoration and reconstruction of buildings "KOTO d.o.o." from Belgrade.

The systematic archaeological excavation within the scope of this project are led by Marko Popović, PhD.

³⁰ Поповић 2016, 74–80.

Сл. 3. Замак – циџагела Нової Брда
Fig. 3. Novo Brdo castle – citadel

Сл. 4. Црква у Замку, откривени остаци после конзервације 2016. године
Fig. 4. Church in the Castle, revealed remains after the 2016 conservation

On the slope on the west side of the castle, there used to be a relatively spacious fortified part of the town, the so-called *Donji grad* (Lower “Town” – TN), which was strengthened on its corners with two towers. According to the surface traces of houses, it may be presumed that it was densely populated. This is also suggested by the first results of the exploration of the space along the north-east rampart of *Donji grad*.³¹ On the slopes to the east and south-east from the castle, there used to spread an urban settlement in the suburb which, as it seems, was mostly surrounded by a built rampart. Within the settlement’s defence system, there certainly used to be earth ramparts with palisades, as well as ditches. In the space of the former suburb there are numerous traces of stone walls of buildings and former communications. Through superficial observation, considering that there has been no extensive archaeological research, it is possible to notice the positions of the former town’s

³¹ Поповић, Бикић 2017, 387–407.

до 10.000 становника.²⁵ Поређења ради, процењује се да је у то време у Сребреници било око 3.500 становника, док је средином 15. века Дубровник са предграђима имао око 6.000 стално насељених житеља.²⁶

Истовремено са урбаним развојем, организовано је и управљање градом, које би се у неким својим елементима могло повезати са сличним устројством приморских градова. Током прве половине 15. века највиши положај у управи Новог Брда имао је војвода, кога је именовао владар. У његовој надлежности, као заступника српског владара, била је не само урбана насеобина са околним рудницама већ и шира градска област – *Новобрдска власт*. О поретку у граду старао се кнез, који је често биран из редова грађана. Одбрана града, односно утврђење са градском посадом, као и у другим српским градовима, била је у надлежности кефалије. У вршењу судске дужности, када су у питању били мањи спорови међу Србима, уз кнеза је учествовао и протопоп, главни православни црквени великодостојник у граду. Постојао је и црквени суд, који су, уз протопопа, чинили и изабрани свештеници.²⁷ У управи града учествовало је и веће од 12 изабраних грађана – *џуріара*. Осим ових главних представника власти, постојала је и нека врста градске администрације, која се, највероватније, није битно разликовала од сличних служби у приморским градовима. Ту је посебно значајну улогу имао јавни бележник, код кога су биле регистроване све трговачке трансакције.²⁸

Ново Брдо се током 14. и прве половине 15. века развијало као типичан утврђени средњовековни град. У средишту овог урбаног комплекса налазио се, на најистакнутијем месту, градски замак или цитадела као средишње упориште одбране (сл. 3). У оквиру бедема Замка, у току недавних археолошких истраживања, откривени су остаци резиденцијалног комплекса грађевина.²⁹ У његовом средишту налазила се мања једнобродна црква, којој је касније дограђена припрата (сл. 4). Северно од цркве било је здање са пространим двораном и дрвеним тремом, а са јужне стране већа стамбена грађевина, која је над приземљем имала две етаже. Уз капију налазило се још једно мање стамбено здање, док су испод преосталих површина дворишта замка биле укопане две велике цистерне са филтер-бунарима. У ограничен, невелик слободни простор између цркве и јужне грађевине било је уграђено мало кућно парно купатило. Читав комплекс замка, према резултатима досадашњих истраживања, датован је у раздобље друге четвртине и средине 14. века, док су неке мање доградње вршене и током прве или друге деценије 15. века.³⁰

На падини са западне стране замка налазио се релативно простран утврђени део града тзв. *Доњи град*, који је на угловима био ојачан са две куле. Према површинским траговима кућа, може се претпоставити да је био густо насељен. На то указују и први резултати истраживања простора уз североисточни бедем Доњег града.³¹ На падинама источно и југоисточно од замка ширило се градско насеље у *Њограђу*, које је, како изгледа, већим делом било опасно зиданим бедемом. У систему одбране насеља сигурно су се налазили и земљани бедеми са палисадама, као и ровови. У простору некадашњег подграђа постоје бројни трагови камених зидова зграда и некадашњих комуникација. Површинским осматрањем, с обзиром на то да обимнија археолошка истраживања нису вршена, могу се уочити положаји некадашњих градских квартова.³² У средишту насеља, где су се сустицале улице из различитих праваца, налазио се пространи трг.³³

²⁵ Ковачевић 2001, 271–273.

²⁶ Динић 1962, 81–82; Којић-Ковачевић 1978, 225–228.

²⁷ Радојчић 1962, 52.

²⁸ Динић 1962, 73–77.

²⁹ Програм истраживања, конзервације и делимичне обнове фортификација Новог Брда изводи се у организацији Унеска, средствима која је обезбедила Европска унија. Извођење радова на међународном тендеру поверено је Привредном друштву за изградњу, обнову и реконструкцију грађевинских објеката „КОТО д.о.о.“ из Београда. Систематским археолошким истраживањима која се изводе у оквиру овог пројекта руководи др Марко Поповић.

³⁰ Поповић 2016, 74–80.

³¹ Поповић, Бикић 2017, 387–407.

³² Здравковић 1953–1954, 809–812.

³³ Поповић 2016а, 58.

quarters.³² In the centre of the settlement, where streets from different directions converged, there used to be a spacious market square.³³ Not far from this centre of the settlement, there used to be the main town's church – the *Orthodox Cathedral of St Nicholas* to which this study is dedicated.

The existence of the former churches of Novo Brdo is today testified to by archaeological remains, some of which have been explored in more detail, as well as data from the original historian sources, that is, from the documents from Ragusa and Kotor. The Catholics – the Saxons and the coastal merchants, who constituted a significant share of the Novo Brdo population – were organized within a single parish, which, like in the case of the other Serbian town, fell under the jurisdiction of the Bishop of Kotor. The Novo Brdo catholic parish, probably founded in the first decades of the 14th century, was first mentioned in 1346. As a parish of the Kotor Bishopric, it was under the spiritual authority of the church of this town even later, when Kotor was no longer under the Serbian rule.³⁴ Only in the first decades of the 15th century Novo Brdo's Catholics moved under the authority of the Archbishop of Bar.

The main Roman-Catholic church of Novo Brdo, *Santa Maria in Novomonte*, known as *Saška crkva* (the Saxon Church – TN) was built during the first half of the 14th century. It was located within the suburban *Donji Trg* (Lower Market Square – TN), less than a kilometre south-east of the fortified suburb.³⁵ Another, smaller catholic church, dedicated to St Nicholas, which originally served as a chapel (*capella Santi Nicolai*), was built around 1380 in the fortified suburb of Novo Brdo. Its more accurate location is not known.³⁶ In the first decades of the 15th century, both of these churches were joined into a single parish.³⁷ As the Catholic temples were used for the services, occasionally or continuously, they were regularly mentioned until the middle of the 17th century.

As opposed to the Roman Catholic temples, there are almost no data in the historical sources about the Orthodox churches of Novo Brdo. Only one document has been preserved which sheds a tiny ray of light on the religious life in this town. This document testifies that on 4 September 1434 monk Savatije adopted priest Bogdan and gave him a part of his heritage in the Novo Brdo suburb – a half of a church and a half of a house, with a provision that he should possess them *until the end of his life under the laws of the town of Novo Brdo*. In the capacity of a witness to this act of donation, along with representatives of the authority – the *Vojvoda* and the *Knez*, there were seven more priests mentioned, as well as the Novo Brdo protopresbyter,³⁸ which would imply that the town with large orthodox population also had a large number of priests. From the end of the 14th century, the metropolitans from Gračanica also occasionally had their seat in Novo Brdo,³⁹ but it is not known for how long the metropolitans stayed in Novo Brdo. One of the important reasons for the possible transfer of the seat of the church was, unquestionably, the intention to move the church official within the fortified town. In the periods marked by occasional warfare with the Ottomans, such events could be rather frequent. It may be presumed that the first temporary move took place already in 1383 when Gračanica was plundered and burned down. During subsequent Ottoman campaigns, judging by all, the Gračanica metropolitans stayed in Novo Brdo for longer periods of time. On those occasions, undoubtedly, the main town's church of St Nicholas served as the cathedral church of the metropolitanate, but there are no preserved written

³² Здравковић 1953–1954, 809–812.

³³ Поповић 2016a, 58.

³⁴ For more details about the catholic churches in Novo Brdo see Gogić 2016, 1–25.

³⁵ Чершков 1958, 338–340;

Бошковић 1974, 108;

Јовановић и др. 2004, 106–114.

³⁶ Recently there has been an erroneous assumption that this church was located in the Lower Town of the fortification (Gogić 2016, 8–10).

³⁷ Gogić 2016, 14.

³⁸ Стари српски хрисовуљи 1890, 51.

³⁹ Јанковић 1985, 187.

Недалеко од овог средишта насеља налазила се главна градска црква – *катедрала Светої Николе*, којој је и посвећена ова студија.

О некадашњим новобрдским црквама сада сведоче археолошки остаци, од којих су неки и детаљније истражени, као и подаци из изворне историјске грађе, односно дубровачких и которских докумената. Католици – Саси и приморски трговци, који су чинили знатан број становништва Новог Брда – били су организовани у оквиру једне плебаније (жупе), која је, као и у другим српским градовима, спадала под јурисдикцију которског бискупа. Новобрдска католичка жупа, основана вероватно у првим деценијама 14. века, први пут се помиње 1346. године. Као парохија Которске бискупије, била је под духовном влашћу цркве овог града и касније, када Котор више није био под српском влашћу.³⁴ Тек у првим деценијама 15. века новобрдски католици су прешли у надлежност барског надбискупа.

Главна римокатоличка црква Новог Брда, *Santa Maria in Novomonte*, позната као *Сашка црква*, подигнута је током прве половине 14. века. Налазила се у оквиру приградског Доњег трга, непун километар југоисточно од утврђеног подграђа.³⁵ Друга, мања католичка црква, посвећена Светом Николи, која је првобитно служила као капела (*capella Santi Nicolai*), подигнута је око 1380. године у утврђеном подграђу Новог Брда. Њена ближа локација није позната.³⁶ Обе ове цркве су у првим деценијама 15. века спојене у једну жупу.³⁷ Као католички храмови у којима је обављано богослужење, повремено или стално, помињу се све до средине 17. века.

За разлику од римокатоличких храмова, о православним црквама Новог Брда у историјским изворима готово да и нема података. Очувана је само једна исправа која баца трачак светла на верски живот у овом граду. Тај документ сведочи да је 4. септембра 1434. године монах Саватије усинио попа Богдана и дао му део своје баштине у новобрдском подграђу – половину цркве и половину куће, и то да их поседује *до века по закону града Новог Брда*. У својству сведока овог чина даровања, уз представнике власти – војводу и кнеза, наведено је још седам свештеника и новобрдски протопоп,³⁸ што би указивало на то да је у граду са бројним православним становништвом тада било и доста свештеника. У Новом Брду су од краја 14. века повремено столовали и грачанички митрополити,³⁹ али није познато колико су дуго митрополити боравили у Новом Брду. Један од битних разлога за евентуално пресељење црквеног седишта била је, без сумње, тежња ка томе да се црквени поглавар склони у оквиру утврђеног града. У раздобљима која су била обележена повременим ратовањима са Турцима, такви поводи могли су бити учестали. Може се претпоставити да је до првог привременог пресељења дошло већ 1383. године, када је Грачаница похарана и спаљена. И у време каснијих турских похода грачанички митрополити су, по свему судећи, дуже време боравили у Новом Брду. Главна градска црква Светог Николе у тим приликама је, без сумње, била катедрални храм митрополије, али о томе нема сачуваних писаних сведочанстава. Познато је да су током 16. и почетком 17. века грачанички митрополити називани и новобрдским, што би било посредно сведочанство о томе да се ово црквено средиште налазило у Новом Брду и пре турског освајања.⁴⁰

О православним новобрдским храмовима, чији је траг изгубљен у писаним сведочанствима, још увек поуздано сведоче археолошки остаци, од којих су

³⁴ Детаљније о католичким црквама у Новом Брду в. Gogić 2016, 1–25.

³⁵ Чершков 1958, 338–340; Бошковић 1974, 108; Јовановић и др. 2004, 106–114.

³⁶ Недавно је изнета погрешна претпоставка о томе да се ова црква налазила у Доњем граду утврђења (Gogić 2016, 8–10).

³⁷ Gogić 2016, 14.

³⁸ Стари српски хрисовуљи 1890, 51.

³⁹ Јанковић 1985, 187.

⁴⁰ Јанковић 1983, 32–36.

records about that. It is known that during the 16th century and at the beginning of the 17th century, the Gračanica metropolitans were also called the metropolitans of Novo Brdo, which was an indirect testimony showing that this church seat was located in Novo Brdo even before the Ottoman conquests.⁴⁰

The Orthodox churches of Novo Brdo, whose trace has been lost in the written records, may still be reliably testified to by archaeological remains, some of which have been explored. In addition to the big cathedral church, which we are going to talk about later, there were certainly a dozen smaller single-nave churches. It seems to us we are not going to be wrong if we presume that these were most often relatively modest family endowments of noblemen – such as the case was, for instance, in Prizren. Remains of a single-nave church with subsequently added narthex, which used to be in the middle of the residential complex, have been recently discovered in the Castle – the citadel.⁴¹ One church was certainly located in the Lower Town of the Novo Brdo fortification. An indirect testimony to its existence are the spolia with the Morava-style interlacing ornament in the form of a relief built into the Turkish reinforcements of tower 6 of the Castle and the south tower of the Lower Town. These reinforcements were built soon after the Ottoman conquest of the town in 1455, which would mean that a church in the fortification was then demolished in order to be used as a source of building material.

In the town's suburb there are traces of several small single-nave churches. On the south slope down from the cathedral, there used to be a church dedicated to the Holy Virgin. A little farther away, in the south section of the suburb, remains of a single-nave church called “Jovča” have been discovered and studied.⁴² Not far from Jovča, near the alignment of the south rampart of the suburb, there used to be three more single-nave churches, popularly called “Sabornice.” The walls of one of these small churches with a semi-circular presbytery were excavated in 1955.⁴³ In the far south section, there is a preserved toponym “Markove crkve” and “čifte kilise,” which could mean that this is the place where two smaller churches used to be. In the north part of the suburb, at the Grozničavac site, there are also recorded traces of two additional smaller churches.⁴⁴ These first findings on the sacral topography of Novo Brdo, partially based on the field prospection or the accounts of the local population, should be verified in the future by archaeological excavation of the preserved structures.

The Ottoman attacks, which started in the areas of the central Balkans after the Christian defeat in the Battle of Maritsa in 1371, had a decisive impact on the fate of Novo Brdo. With increasingly more frequent Turkish incursions, the Novo Brdo district was exposed already from the last decade of the 14th century. The first failed attack on Novo Brdo, with an intention to take over the town, was undertaken by Sultan Musa in 1412.⁴⁵ Along with the garrison and the citizens, merchants from Ragusa also took part in the defence. The attackers were finally pushed back when Despot Stefan arrived with his army. The town was in a dire danger also towards the end of Stefan's rule. Following the news that the Serbian monarch had died, Sultan Murad II arrived with his army under Novo Brdo, but the conflict was avoided and the peace was soon negotiated.⁴⁶ The peaceful period, however, did not last for long. At the end of the fourth decade of the 15th century, a large Turkish attack on Serbia started and around the middle of 1439 the Despot's capital Smederevo was taken. In this period, Novo Brdo was also exposed to occasional attacks, but it

⁴⁰ Јанковић 1983, 32–36.

⁴¹ Поповић 2016, 77–78;
Самарцић, Јаковљевић 2016, 81–84.

⁴² Здравковић, Јовановић 1954–1955,
275–282; Здравковић, Симић 1956,
245–251.

⁴³ Здравковић, Симић 1956, 251–254,
fig. 7.

⁴⁴ Јовановић и др. 2004, 94.

⁴⁵ Новаковић 1879, 317–326.

⁴⁶ Динић 1962, 46–49.

неки и истражени. Осим велике катедралне цркве, о којој ће даље бити речи, постојало је сигурно још десетак мањих једнобродних храмова. Чини нам се да нећемо погрешити ако претпоставимо да су то најчешће биле релативно скромне властеоске породичне задужбине – какав је био случај, на пример, у Призрену. У замку – цитадели недавно су откривени остаци једнобродне цркве са накнадно дограђеном припратом, која се налазила у средишту резиденцијалног комплекса.⁴¹ Једна црква се сигурно налазила и у Доњем граду новобрдског утврђења. Посредно сведочанство о њеном постојању представљају спотије са рељефним моравским преплетом, уграђене у турска ојачања куле 6 Замка и јужне куле Доњег града. Ова ојачања зидана су убрзо након турског освајања града 1455. године, што би значило да је једна црква у утврђењу тада срушена како би послужила као извориште грађевинског материјала.

У подграђу постоје трагови неколико малих једнобродних цркава. На јужној падини ниже катедрале постојала је црква посвећена Богородици. Нешто даље, у јужном делу подграђа, откривени су и истражени остаци једнобродне цркве зване Јовча.⁴² Недалеко од Јовче, у близини трасе јужног бедема подграђа, постојале су још три једнобродне цркве, у народу познате као „саборнице“. Зидови једног од ових малих храмова са полукружном апсидом откопани су 1955. године.⁴³ На крајњем јужном делу, остао је сачуван топоним Маркове цркве и „чифте килисе“, што би могло значити да су се ту налазиле две мање цркве. И у северном делу подграђа, на локалитету Грозничевац, забележени су трагови још две мање цркве.⁴⁴ Ова прва сазнања о сакралној топографији Новог Брда, заснована делом на теренској проспекцији или казивањима мештана, у будућности би ваљало проверити археолошким истраживањима сачуваних структура.

За судбину Новог Брда пресудан утицај су имали турски напади, који су на подручја централног Балкана започели после хришћанског пораза на Марици 1371. године. Све чешћим турским продорима новобрдска област била је изложена већ од последње деценије 14. века. Први неуспео напад на Ново Брдо, са циљем да заузме град, предузео је султан Муса 1412. године.⁴⁵ Уз посаду и грађане, у одбрани су учествовали и Дубровчани. Нападаци су коначно потиснути када је пристигао деспот Стефан са војском. У великој опасности град је био и при крају Стефанове владавине. На вест о томе да је српски владар умро, султан Мурат II стигао је са војском под Ново Брдо, али сукоб је избегнут и мир је убрзо склопљен.⁴⁶ Мирно раздобље, међутим, није дуго потрајало. Крајем четврте деценије 15. века започет је велики турски напад на Србију, а средином 1439. године заузета је деспотова престоница Смедерево. У том раздобљу и Ново Брдо је било изложено повременим нападима, али није освојено. Изгледа да се Турцима није журило да град опседну и заузму. Озбиљније борбе започете су тек у пролеће 1441. године. Турци су најпре успели да освоје новобрдско подграђе, док се само утврђење предало тек крајем јуна. Судићи према дубровачким документима, са успостављањем турске власти у освојеном граду стање се није битно променило.⁴⁷ До привременог ослобођења Новог Брда дошло је већ крајем 1443. године, након победа угарско-српске војске. Међутим, већ фебруара наредне године Турци су успели да поново запоседну град, који је том приликом у осветничким репресалијама тешко пострадао. После склапања мира, Ново Брдо је враћено деспоту Ђурићу у августу 1444. године.⁴⁸ Једну деценију касније, око Новог Брда су се поново водиле борбе. Били су то предзнаци великог

⁴¹ Поповић 2016, 77–78; Самарџић, Јаковљев 2016, 81–84.

⁴² Здравковић, Јовановић 1954–1955, 275–282; Здравковић, Симић 1956, 245–251.

⁴³ Здравковић, Симић 1956, 251–254, сл. 7.

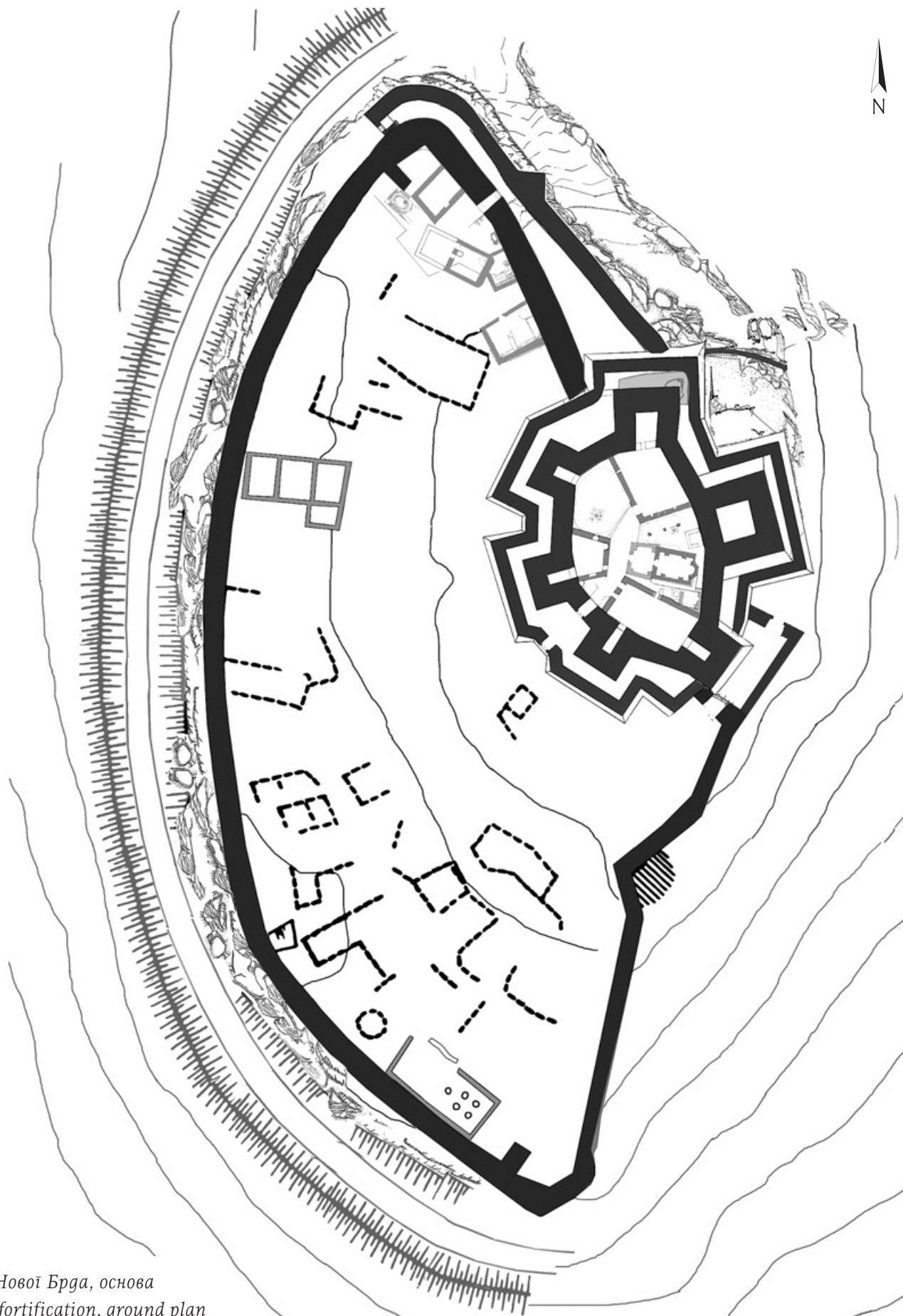
⁴⁴ Јовановић и др. 2004, 94.

⁴⁵ Новаковић 1879, 317–326.

⁴⁶ Динић 1962, 46–49.

⁴⁷ Новаковић 1879, 336–338; Динић 1962, 60–61.

⁴⁸ Динић 1962, 62.

Сл. 5. Утврђење Нової Брда, основа
Fig. 5. Novo Brdo fortification, ground plan

напада, који ће коначно овај богати и просперитетни град довести под турску власт. Опсаду града започео је румелијски беглербег у априлу 1455. године, док је наредног месеца са војском стигао и лично султан Мехмед II. После жестоког бомбардовања из топова, који су избацивали велике камене кугле, пречника 50–70 cm, градске фортификације су знатно оштећене. Пред много јачом турском силом браниоци су коначно положили оружје и предали град 1. јула 1455. године. Услов предаје је био да становништво града са свим својим имањем буде поштеђено. Међутим, чим је извршена предаја, султан је наредио да се затворе све капије, осим једне. Целокупно становништво морало је да напусти град, остављајући своје имање у кућама. Сам султан је стајао пред отвореном капијом и сврставао младиће на једну страну, одрасле мушкарце на другу, а женску чељад на трећу. Најугледније људе одмах је погубио, део жена поделио као робље својим војницима, а део младића одабрао за јаничаре. Преостало становништво враћено је у град, а њихово имање није дирано.⁴⁹

Пад под турску власт означио је велику прекретницу за даљу судбину Новог Брда. Одмах по заузимању града Турци су, као и у другим освојеним местима, променили дотадашње градско уређење. На чело града постављен је турски војвода, тврђавом је заповедао диздар, док је судска власт била у рукама кадије.⁵⁰ Убрзо након освајања, предузети су радови на обнови оштећених бедема и кула утврђења, односно Замка и Доњег града, где хришћанима више није био дозвољен приступ.⁵¹ Том приликом, као што је већ наведено, срушене су две затечене цркве – и то једна у Замку, а друга, по свему судећи, у Доњем граду. Ове цркве, које су у новим условима постале недоступне својим некадашњим верницима, послужиле су као извориште камене грађе неопходне за поправку фортификација. У обновљено утврђење смештена је војна посада од око 50 мустахфиза са диздаром и ћехајом на челу. Овај број војника новобрдске посаде практично се није мењао све до краја 17. века.⁵² Посада је била смештена у оквиру бедема Доњег града, док је простор у цитадели, некадашњем замку, остао засут рушевинама и ненастањен.

Након репресалија које су пратиле чин освајања, Турци су настојали да се у освојеном граду поново успостави ред и обнови рад рудника. У ту сврху показан је одређен толерантан однос према хришћанима, који није био уобичајен у другим освојеним градовима. То је разлог што је Ново Брдо и више деценија после освајања задржало свој хришћански карактер. У раном раздобљу османске власти, рударска и занатска производња имала је ослонац у затеченом грађанству. Турско исламско становништво било је све до почетка 16. века углавном ограничено на тврђавску посаду, административни апарат и особље ковнице, уз малобројне досељенике, и то готово по правилу конвертите.⁵³

Крајем 15. века, судећи према подацима забележеним у дефтеру Вучитрнског санцака из 1498/9. године, Ново Брдо је било превасходно хришћански град. Већина од 38 махала или градских четврти носила је назив према имену свештеника (попа или протопопа), калуђера или цркве. У граду се тада налазило 887 хришћанских кућа и неколико цркава, које су у подграђу постојале пре освајања града. Ниједна махала крајем 15. века још увек није била означена као муслиманска. У овом дефтеру, као ни у ранијем – из 1477. године, у Новом Брду се не помиње ниједна џамија, а ни вакуфи, као побожна завештања, који су први оснивани у запоседнутим земљама и градовима.⁵⁴

⁴⁹ Константин из Островице 1986, 121.

⁵⁰ Динић 1962, 68.

⁵¹ Поповић 2016, 74–75.

⁵² Зиројевић 1974, 135–137.

⁵³ Филиповић 1954, 71.

⁵⁴ Филиповић 1954, 66–69.

was not conquered. It appears that the Ottomans were not in a hurry to lay siege to the town and take it. More serious battles started only in the spring of 1441. The Ottomans first managed to conquer the Novo Brdo suburb, while the fortification itself surrendered at the end of June. Judging by the documents from Ragusa, the establishment of the Turkish authority did not change much the state of affairs in the town.⁴⁷ A temporary liberation of Novo Brdo took place already at the end of 1443, after the victories of the Hungarian and Serbian army. However, as early as in February of next year, the Turks managed to recapture the town which then suffered greatly from the revenge-based repressions. After the peace had been negotiated, Novo Brdo was given back to Despot Đurđe in August 1444.⁴⁸ One decade later, battles were fought around Novo Brdo again. These were the early signs of a major attack that would finally bring this rich and prosperous town under the Ottoman rule. The siege was started by a Rumelian beylerbey in April of 1455, while the next month Sultan Mehmed II himself arrived with the army. After fierce bombing from cannons that discharged large stone balls, 50–70 cm in diameter, the town's fortifications were seriously damaged. Facing the significantly stronger Ottoman forces, the defenders finally laid down their weapons and surrendered the town on 1 July 1455. The condition for the surrender was that the population of the town with all of their properties should be spared. However, as soon as the surrender had taken place, the sultan ordered all the gates, but one, to be closed. The entire population had to leave the town, leaving their possessions in their houses. The sultan himself stood in front of the gate and separated young men on one side, adult males on the other and women and girls on the third one. He had the most prominent men executed right away, gave a part of the female population to his soldiers as slaves, and selected a part of the young men for the Janissaries. The remaining population was returned to the town and their property was not touched.⁴⁹

The fall under the Ottoman rule marked a major turning point for the further fate of Novo Brdo. Right after they had captured the town, the Turks, like they did in the other conquered places, changed the administration that had run the town until then. A Turkish *Vojvoda* was appointed as the head of the town, the fortress was commanded by a *Dizdar*, while the judiciary authority was in the hands of a *Qadi*.⁵⁰ Soon after the conquest, the works started on the reconstruction of the damaged ramparts and towers of the fortification, and of the Castle and Lower "Town", where access of Christians was no longer permitted.⁵¹ At this point, as it has been mentioned already, two churches that had been found there were demolished – one in the Castle and the other one, judging by all, in the Lower "Town". These churches, which under the new conditions became inaccessible to their former faithful, now served as a source of stone material required for the repairs on the fortifications. A military crew of around 50 *mustahfizes* (fortress guards – TN) with a *dizdar*, headed by a *kethüda*, were stationed in the fortress. This number of soldiers of the Novo Brdo garrison practically did not change until the end of the 17th century.⁵² The crew was stationed within the ramparts of the Lower Town, while the space in the citadel, former Castle, remained covered in ruins and uninhabited.

After the repressions that accompanied the act of conquest, the Ottomans tried to bring order back to the conquered town and renew the operations of the mines. For this purpose there was a certain tolerant attitude towards the Christians which otherwise was not common in the other occupied places. This is the reason why

⁴⁷ Новаковић 1879, 336–338;
Динић 1962, 60–61.

⁴⁸ Динић 1962, 62.

⁴⁹ Константин из Островице 1986, 121.

⁵⁰ Динић 1962, 68.

⁵¹ Поповић 2016, 74–75.

⁵² Зиројевић 1974, 135–137.

У првим деценијама 16. века стање у Новом Брду се значајно променило, што јасно показује поодмакли процес исламизације. У дефтеру Вучитрнског санцака из 1526. године, у хришћанским махалама које се помињу у претходном попису уочљиво је значајно смањење броја кућа, док су неке и опустеле. Ту се први пут помињу и четири нове муслиманске махале, са 139 кућа. Старешине више од једне трећине ових кућа били су конвертити у првој генерацији. Једна од тих нових муслиманских градских четврти – *Махала часне џамије*, била је најгушће насељена. Имала је 48 кућа, од којих је 18 припадало конвертитима.⁵⁵ У називу ове махале први пут се помиње џамија у Новом Брду. Занимљиво је да у ранијим дефтерима, као јединој сачуваној писаној грађи из првих деценија турске власти, нема података о новобрдској исламској богомољи, која је сасвим сигурно морала већ раније постојати. О томе сведочи често помињани податак из Бјелополског и Сеченичког летописа, где се наводи да су Турци 6974. године од створења света, односно 1466. године у Новом Брду „*претворили у џамију шашку цркву*“.⁵⁶ Овај податак, дословно преузет, наводио је раније истраживаче на закључак о томе да су Турци претворили у џамију римокатоличку Сашку цркву.⁵⁷ Међутим, како су даља истраживања показала, ова црква, која се налазила на Доњем тргу, сигурно је била опустошена приликом турског освајања града, али је након тога обновљена и још увек је у 17. веку била у рукама малобројне католичке заједнице у Новом Брду.⁵⁸ За разлику од већине затечених, релативно малих новобрдских хришћанских храмова, за претварање у џамију Турцима је могао одговорати једино православни катедрални храм Светог Николе – који је предмет ове студије.

У прилог овом закључку, од изузетног значаја су подаци које су забележили католички прелати приликом својих посета Новом Брду током прве половине 17. века. Приликом канонске визитације, 1610. године, барски надбискуп Марин Бици (*Marin Bizzi*) у свом извештају навео је да: „... У овом месту има 40 кућа *Латина*, 60 кућа *шизмаџика* (*православних Срба*) и 100 кућа *шито* Јевреја, *шито* Турака, који су *претворили у мошеју једну леју и раскошну цркву, која је припадала српским десјотима*, а била је израђена у мозаицима у складној архитектури...“⁵⁹ Приликом обиласка своје дијецезе три деценије касније, 10. марта 1642. године, барски надбискуп Ђорђо Бјанки (*Giorgio Bianchi*) у Новом Брду је затакао 80 хришћанских (католичких) кућа, са 540 душа, укључујући и три околна села. Он даље наводи: „Ту су и четири *турске џамије*, док је *турских кућа 120*, *кућа шизмаџика је 50*. Ово место се налази на једном високом брду, на којем је израђена веома снажна *тврђава*, око које се налази један веома широк *јарак*, који је *постојао од давнина*, од Грка, а *испод ове тврђаве била је црква Светој Николе*, *некада катедрална црква*, а *данас турска џамија*, као и *једна група црква*, која је *удаљена трећину миље од овог места*, и *посвећена је Светој Марији* и *била је каноникална црква*, и *данас је у рукама хришћана*, и у *реченој цркви налазе се трбови* у којима се *сахрањују католици*, а *имају и још једну цркву посвећену Светом Николи*, која се налази у селу близу *тврђаве*...“⁶⁰

Осим посредних помена џамије – некадашње катедрале, у расположивим и до сада обрађеним изворима нема податка о другим исламским богомољама у Новом Брду. Једино сведочанство у том смислу представља горенаведени податак из 1642. године да су у то време на подручју Новог Брда постојале четири џамије.⁶¹ Остаје отворено питање о томе да ли су се све налазиле у оквиру

⁵⁵ Филиповић 1954, 79.

⁵⁶ Родослови и летописи, 248, № 753.

⁵⁷ Динић 1954–1955, 247–250; Ђирковић 1997, 245.

⁵⁸ Gogić 2016, 1–25, са наведеним изворима и старијом литературом.

⁵⁹ ... *In questo luogo (Montenuovo) sono 40 case de Latini, 60 de scismatici, e 100 fra Hebrei e Turehi, i quali hanno convertita in moschea una bella e sontuosa chiesa, ch'era dei despota della Servia, lavorata con musaichi, et architetture ben intese...*, наведено према Рачки 1888, 122.

⁶⁰ ... *Monte Novo [...] Chase Christiane nu[m]ero 80, anime vero nu[m]ero 540, et questo con certe tre Vile che sono intomo di detto luogo, dove in detto luogo sono quatro Moschee delli Turchi Case vero delli Turchi nu[m]ero 120, Case delli Sismatici nu[m]ero 50. Et detto luogo sta sopra un monte molto alto, et sopra detto monte e fabricato un Castelo gagliardissimo con intorno un fosato essendo stato nel antichita delli Greci, et soto detto Castelo era la Chiesa di Santo Nicolo cheogi di e moschea di Turchi e stata Chiesa Catedrale, et un'altra Chiesa discosta un terzo di un miglio di detto luogo che si chiama Santa Maria e stata Chiesa Canonica et ogi di sta in mano di Cristiani, et in detta chiesa sono le sepulture dove si sepeliscono li Catholici, et hano un'altra chiesa dentro nel Borgo vicino al sopra detto Castelo che si chiama San Nicolof...]*, наведено према Јаčov 1986, 589.

За превод са италијанског аутори дугују захвалност др Валентини Живковић, вишем научном сараднику Балканолошког института САНУ.

⁶¹ Јаčov 1986, 589.

Novo Brdo even several decades after it had been taken over managed to keep its Christian character. In the early stages of the Ottoman rule, the mining and crafts production had its base in the residents already living there. Until the beginning of the 16th century, the Turkish Islamic population was mostly limited to the fortress crew, the administration and the staff working at the mint, with few colonists, who by the rule were actually converts.⁵³

Judging by the data recorded in the defter of the Vučitrn Sanjak from 1498/9, at the end of the 15th century, Novo Brdo was predominantly a Christian town. Most of the 38 mahalas or town's quarters were named after a priest (a presbyter or a protopresbyter), a monk or a church. At the time, in the town there were 887 Christian houses and several churches which had existed in the suburb before the conquering of the town. At the end of the 15th century, still no mahala was marked as Muslim. This defter, like the earlier one from 1477, contains no mention of a mosque in Novo Brdo or any *waqfs*, as religious endowments which were the first ones to be established in the occupied lands and towns.⁵⁴

In the first decades of the 16th century, the situation in Novo Brdo changed significantly, which shows an advanced process of Islamization. In the 1526 defter of the Vučitrn Sanjak, in the Christian mahalas that had been mentioned in the previous census there is a noticeable reduction in the number of houses, while some of them were completely abandoned. This was also the first time when four new Muslim mahalas, with 139 houses, were mentioned. The heads of more than a third of these houses were the first generation converts. One of those new Muslim town quarters – *Mahala časne džamije* (Honourable Mosque Mahala – TN), was most densely populated. It had 48 houses, 18 of which belonged to the converts.⁵⁵ The name of this mahala mentions a mosque in Novo Brdo for the first time. It is interesting that in the earlier defters, the only preserved written records from the first decades of the Ottoman rule, there are no data on the Novo Brdo Islamic house of prayer, which certainly had to exist before. This is supported by an often mentioned piece of data from the *Bijelopoljski* and *Sečenički* annal saying that in the year 6974 since the creation of the world, that is, in 1466, in Novo Brdo the Turks “turned *Saška church into a mosque*.”⁵⁶ This data, literally taken over, has led earlier researches to conclude that the Turks turned the Roman-Catholic *Saška church* into a mosque.⁵⁷ However, as the further explorations have shown, this church, which used to be at the Lower Market Square, was certainly plundered during the Turkish invasion of the town, but was reconstructed afterwards and was still in the hands of the small Catholic community in Novo Brdo in the 17th century.⁵⁸ As opposed to the majority of the encountered, relatively small Christian churches of Novo Brdo, only the Orthodox cathedral Church of St Nicholas – which is the subject of this study – could suit the Ottomans for a conversion into a mosque.

As a support to this conclusion, there are exceptionally significant data recorded by the Catholic prelates during their visits to Novo Brdo in the first half of the 17th century. During the canonical visit in 1610, the Archbishop of Bar *Marin Bizzi* stated in his report that: “... *There are 40 houses of the Latins in this place, 60 houses of the Schismatics (Orthodox Serbs) and 100 houses of Jews and Turks, the latter of whom turned into a mosque a beautiful and splendid church that used to belong to Serbian despots and was made with mosaics and harmonious architecture* ...”⁵⁹ During the visit to his diocese three decades later, on 10 March 1642, the Archbishop of Bar

⁵³ Филиповић 1954, 71.

⁵⁴ Филиповић 1954, 66–69.

⁵⁵ Филиповић 1954, 79.

⁵⁶ Родослови и летописи, 248, по. 753.

⁵⁷ Динић 1954–1955, 247–250; Ђирковић 1997, 245.

⁵⁸ Gogić 2016, 1–25, with the quoted sources and older literature.

⁵⁹ ... *In questo luoco (Montenuovo) sono 40 case de Latini, 60 de scismatici, e 100 fra Hebrei e Turehi, i quali hanno convertita in moschea una bella e sontuosa chiesa, ch'era dei despota della Servia, lavorata con mosaichi, et architetture ben intese...*, quoted according to Rački 1888, 122.

Сл. 6. Катедрала Светіої Николе, оїшїти изїлед остїаїшака 2016. їодине
Fig. 6. St Nicholas Cathedral, general appearance of the remains in 2016

Giorgio Bianchi found in Novo Brdo 80 Christian (Catholic) houses, with 540 residents, including also three surrounding villages. He further states: “*There are also four Ottoman mosques, while there are 120 Turkish houses and 50 houses of the Schismatics. This place is situated on a high hill, where there is a very strong fortress and around it a very wide ditch that existed here from long ago, from the Greeks, while below this fortress there used to be the Church of St Nicholas, formerly the cathedral church and nowadays a Turkish mosque, as well as another church that is a third of a mile away from this place and is dedicated to Holy Mary and was a canonical church, today still in the hands of the Christians, and in the said church there are graves in which Catholics are laid to rest, and there is yet another church dedicated to St Nicholas that is located in a village near the fortress ...*”⁶⁰

⁶⁰ ... Monte Novo [...]Chase Christiane nu[me]ro 80, anime vero nu[me]ro 540, et questo con certe tre Vile che sono intomo di detto luogo, dove in detto luogo sono quatro Moschee delli Turchi Case vero delli Turchi nu[me]ro 120, Case delli Sismatici nu[me]ro 50. Et detto luoco sta sopra un monte molto alto, et sopra detto monte e fabricato un Castelo gagliardissimo con intorno un fosato essendo stato nel antichita delli Greci, et soto detto Castelo era la Chiesa di Santo Nicolo cheogi di e moschea di Turchi e stata Chiesa Catedrale, et un'altra Chiesa discosta un terzo di un miglio di detto luogo che si chiama Santa Maria e stata Chiesa Canoniale et ogi di sta in mano di Cristiani, et in detta chiesa sono le sepulture dove si sepeliscono li Catholici, et hano un'altra chiesa dentro nel Borgo vicino al sopra detto Castelo che si chiama San Nicolof...], quoted according to Jačov 1986, 589.

For the translation from Italian into Serbian, the authors are grateful to Valentina Živković, PhD, Senior Research Associate of the Institute for Balkan Studies of the Serbian Academy of Sciences and Arts.

⁶¹ Jačov 1986, 589.

⁶² Записи и натписи IV, no 6362.

⁶³ Задужбине Косова 1987, 492.

⁶⁴ Јанковић 1985, 148–148.

⁶⁵ In the heading of the Gračanica octoich from 1539 there is a mention of the *pious Nikanor the Metropolitan of Novo Brdo*; the records from 1587 Prologue mention *the Metropolitan of Novo Brdo Vasilije*; the inscription on the silver glass donated to Dečani monastery in 1592 mentions the *pious Metropolitan of Novo Brdo Viktor*; cited after Љубинковић 1956, 132–136.

⁶⁶ Записи и натписи, 282, no. 1016; Слијепчевић 1991, 327.

⁶⁷ In the 1580 Panegyric there is a note saying that it was donated to the *church of the Metropolitanate of Novo Brdo Gračanica*; the book donated in 1591 to the church *Gračanica and the Metropolitanate of Novo Brdo*; Записи и натписи, no. 751 and 819.

⁶⁸ Jačov 1986, 589.

In addition to the indirect mentioning of the mosque – the former cathedral, the available sources that have been processed so far contain no data on any other Islamic houses of prayer in Novo Brdo. The only testimony in this respect is the above-mentioned piece of data from 1642 saying that there were four mosques in the area of Novo Brdo at the time.⁶¹ It remains open whether all of them were located within the suburb or perhaps at least one of them was in one of the nearby villages. There are also no direct data on the Orthodox clergy and churches that rendered their names to the Christian mahalas. An exception constitutes a record in one Synaxarium which says that it was written in 1571 in the Novo Brdo church of St Stephan.⁶² It is believed that this church, which was here mentioned for the first time, was in the far south-west section of the suburb.⁶³

On the basis of the data from the said defters regarding the number of priests, as well as on the basis of the findings provided by other sources, it may be concluded that in the decades following the Ottoman conquest, as well as later during the 16th century, Novo Brdo remained an important Christian spiritual centre. There is no data about the destiny of the seat of the metropolitans from Gračanica who occasionally or continuously presided there during the first half of the 15th century. At the time of the fighting for Novo Brdo and the capture of the town in 1455, Metropolitan Venedikt found refuge at Despot Đurđe's in Smederevo.⁶⁴ What happened later is not known. It may be presumed that the metropolitans presided in Gračanica monastery, the earlier seat of the diocese, but it cannot be ruled out that they returned to Novo Brdo either. This possibility would also be corroborated by the fact that during the entire 16th century they bore the title of the metropolitans of Gračanica and Novo Brdo or only of those of Novo Brdo.⁶⁵ The last one to be mentioned as the *Metropolitan of Novo Brdo* was the later Patriarch of Peć Pajsije (1614–1647/8).⁶⁶ Judging by some records from the 16th century, it could be concluded that at the time Gračanica was considered as the seat of the Metropolitanate of Novo Brdo.⁶⁷

As opposed to the churches of the Orthodox residents of Novo Brdo, a little more is known about the churches of the Latins. Even after the Ottoman conquest, the existing churches continued to serve their Roman Catholic worshippers. This is supported by the data from the previously mentioned report of Marin Bizzi, as well as by the testimony of Archbishop Giorgio Bianchi given three decades later. At the time of these two, the Catholics had, as they had had earlier, two active churches. Outside the suburb, in the former Lower Market Square, there was the main Church of St Mary (*S. Maria, chiesa canoniale*),⁶⁸ the remains of which are now known as

подграђа или је можда нека била и у једном од оближњих села. Нема такође ни непосредних података о православном свештенству и црквама по којима су хришћанске махале носиле имена. Изузетак представља запис у једном Синаксару, где се наводи да је писан 1571. године у новобрдској цркви Светог Стефана.⁶² Сматра се да се ова црква, која се том приликом први пут помиње, налазила у крајњем југозападном делу подграђа.⁶³

На основу података из поменутих дефтера о бројности свештеника, али и сазнања које пружају други извори, може се закључити да је у деценијама након турског освајања, па и касније током 16. века, Ново Брдо остало значајно хришћанско духовно средиште. Нема података о томе каква је била судбина седишта грачаничких митрополита, који су током прве половине 15. века ту повремено или стално столовали. У време борби око Новог Брда и освајања града 1455. године, митрополит Венедикт је потражио уточиште код деспота Ђурђа у Смедереву.⁶⁴ Шта се касније дешавало, није познато. Може се претпоставити да су митрополити столовали у Грачаници, ранијем седишту епископије, али није искључено ни то да су се вратили у Ново Брдо. На ту могућност указивала би и чињеница да су током читавог 16. века митрополити носили титулу грачаничких и новобрдских или пак само новобрдских.⁶⁵ Последњи који се помиње као *митрополић новобрдски* био је потоњи патријарх пећки Пајсије (1614–1647/8).⁶⁶ Судећи према неким записима из 16. века, могао би се извући закључак да се Грачаница у то време сматрала седиштем Новобрдске митрополије.⁶⁷

За разлику од храмова православних грађана Новог Брда, о црквама Латина зна се нешто више. И после турског освајања, постојеће цркве остале су да служе римокатоличким верницима. На то указују подаци из раније поменутог извештаја Марина Биција, као и три деценије позније сведочење надбискупа Ђорђа Бјанкија (*Gioggio Bianchi*). У њихово време католици су имали, као и раније, две активне цркве. Изван подграђа, на некадашњем Доњем тргу, налазила

Сл. 7. Ново Брдо,
положај остатака катедрале
(фото 2016. године)

Fig. 7. Novo Brdo,
position of the remains of the cathedral
(photo from 2016)

⁶² Записи и натписи IV, бр. 6362.

⁶³ Задужбине Косова 1987, 492.

⁶⁴ Јанковић 1985, 148–148.

⁶⁵ У заглављу Грачаничког октоиха из 1539. године помиње се *смерни Никанор новобрдски митрополић*; у запису из Пролога из 1587. године помиње се *митрополић новобрдски Василије*; у натпису на чаши коју је даровао Дечанима 1592. године помиње се *смерни митрополић новобрдски Виктор*; наведено према Љубинковић 1956, 132–136.

⁶⁶ Записи и натписи, 282, бр. 1016; Слијепчевић 1991, 327.

⁶⁷ Записи: у Панегирику из 1580. године стоји да је приложен *цркви митрополији новобрдској Грачаници*; приложена књига 1591. године цркви *Грачаница и митрополији новобрдској*; Записи и натписи, бр. 751 и 819.

Saška crkva.⁶⁹ Within the suburb itself, there was another, smaller church dedicated to St Nicholas.⁷⁰

During the 16th and most part of the 17th centuries, the work continued in the Novo Brdo mines, but the production kept declining. Some rich ore deposits had already been exhausted, but the results were also impacted to a significant degree by increasingly poorer organization of the work. In the first decades after the Turkish conquest, a large number of experienced miners moved out; Novo Brdo was also abandoned by all coastal merchants. This all had an impact on the gradual decline of the town and a decrease in the number of its residents.⁷¹ The mint, which used to earn significant income, stopped working during the reign of Sultan Murad IV (1623–1640).⁷²

According to the data from one of the last Turkish defters, around the middle of the seventh decade of the 17th century, there were still ten Christian mahalas in Novo Brdo, with 142 households. Some of them kept their former names. The biggest one was *Sveta Petka* mahala, with 23 houses, where a clergyman, priest Boža, was also enumerated, and its former name was also kept by *Sveti Petar* (Saint Peter – TN) mahala, which had 11 houses at the time.⁷³

Before the Austro-Ottoman war, a Janissary crew in Novo Brdo consisted, like in the past, of around 40 men. They did not reside in the fortress, which contained only a dozen of semi-destroyed houses, but rather in the suburb, which still had around 150 Christian and Muslim homes. The Austrian army, commanded by General Piccolomini captured Novo Brdo in 1689, but the Ottomans managed to recapture it already the following year. During those hostilities, the town suffered greatly and a large share of the population moved away. In the 18th and the 19th centuries, Novo Brdo survived as a small settlement with solely Turkish population.⁷⁴

⁶⁹ Чершков 1958, 338–340.

⁷⁰ Rački 1888, 123; Gogić 2016, 1–25.

⁷¹ Филиповић 1954, 84–85.

⁷² Evlija Čelebi, 308.

⁷³ Зиројевић 1990, 7–14.

⁷⁴ Костић 1922, 134–162.

се главна Богородичина црква (*S. Maria, chiesa canonica*),⁶⁸ чији су остаци сада познати као Сашка црква.⁶⁹ У оквиру самог подграђа налазила се друга, мања црква, посвећена Светом Николи.⁷⁰

Током 16. и већим делом 17. века настављен је рад у новобрдским рудницама, али је производња све више опадала. Нека богата рудишта су већ била исцрпљена, али је на резултате у значајној мери утицала и све слабија организација рада. У првим деценијама након турског освајања иселио се велики број искусних рудара, а Ново Брдо су напустили и сви приморски трговци. Све то је имало утицаја на постепено опадање града и смањење броја становника.⁷¹ Ковница новца, која је некада доносила значајне приходе, престала је са радом за владе султана Мурата IV (1623–1640).⁷²

Према подацима из једног од последњих турских дефтера, средином седме деценије 17. века, у Новом Брду је било још увек десет хришћанских махала, са 142 домаћинства. Неке од ових махала су задржале своја некадашња имена. Као највећа, јавља се махала *Светиа Пеџка*, са 23 куће, где је пописан и један свештеник, поп Божа, а са ранијим именом је и махала *Свети Пеџар*, која је тада имала 11 кућа.⁷³

Пред аустријско-турски рат јаничарска посада у Новом Брду бројала је, као и раније, око 40 људи. Они нису боравили у тврђави, где се налазило свега десетак полуразрушених кућа, већ у подграђу, где је још увек било око 150 хришћанских и муслиманских домова. Аустријска војска, којом је командовао генерал Пиколомини, заузела је Ново Брдо 1689. године, али су Турци већ наредне године успели да га преотму. Током тих ратних дејстава град је пострадао, а велики део становништва се раселио. У 18. и 19. столећу Ново Брдо је опстајало као мало насеље са готово искључиво турским становништвом.⁷⁴

⁶⁸ Јаčov 1986, 589.

⁶⁹ Чершков 1958, 338–340.

⁷⁰ Раčki 1888, 123; Gogić 2016, 1–25.

⁷¹ Филиповић 1954, 84–85.

⁷² Evlija Čelebi, 308.

⁷³ Зиројевић 1990, 7–14.

⁷⁴ Костић 1922, 134–162.

Research history

THE REMAINS of the town of Novo Brdo, the most important urban settlement of medieval Serbia, caught the attention of the experts already at the end of the 19th century. The first data on this important monument complex, with a description of the visible ruins, were recorded in 1890 and published in the form of a report by Raphael Hoffmann who was looking for old ore deposits.⁷⁵ Several years later, the area around the former town of Novo Brdo was also visited by Jovan Cvijić, as a part of his geographic and geological explorations. Along with the data related to his main line of interest, Cvijić also recorded his observations concerning the archaeological traces and historic toponimy. He described the traces of the mining operations in Novo Brdo and the ruins of the fortress. The remains of buildings in the suburb made a particular impression on Cvijić: *“From all the sides of the town, except from the south-west, it is possible to see numerous foundations of houses, one next to another, apparently with no regular streets. The main section of the settlement was around the elevation, which is now called Bair, and was directly under the town on the north-east side. The church of Sveta Petka, now turned into a mosque, was located there. There are ruins of four more churches that may be recognized by their narthex and presbytery. It was undoubtedly the Catholic one, the church of the Saxons, whose ruins may be seen above the village of Bostan.”*⁷⁶ In the period between the two world wars, in 1933, small-scale field explorations of the surface remains in Novo Brdo were conducted by Đurđe Bošković.⁷⁷ He paid most of his attention to the remains of the fortification, but he also established that *“there are foundations of old buildings all over the place.”* In the report, he underlined his opinion that particularly important in this place were *“the foundations of one, perhaps, Roman Catholic church, which was located on a smallish mound at around 200 m north-east from the fortress.”* Bošković noticed that there were Turkish graves around these ruins, which led him to a supposition that the former church had been turned into a mosque.⁷⁸

⁷⁵ Јовановић и др. 2004, 14.

⁷⁶ Цвијић 1911, 1126–1127, map on p. 1123.

⁷⁷ Бошковић 1939, 161–167.

⁷⁸ Бошковић 1939, 167.

⁷⁹ Здравковић, Јовановић 1954–1955, 275–282; Кораћ 1954–1955, 265–274; Здравковић 1956, 331–345.

⁸⁰ Здравковић 1958 341–348; Чершков, 1958, 338–340; Зечевић 2006, 21–25.

The first archaeological surveying in the complex of Novo Brdo, with a very ambitious programme, was started in 1952 by the Institute of Archaeology in cooperation with the National Museum and the Military Museum from Belgrade. The planned exploration works, with higher and lower intensity, were carried out until 1962 and then continued in 1969 when they were finally stopped. During the first years of the excavations, the attention was focused on the remains of the fortifications, which were partially relieved of the layers of debris, with smaller conservation interventions.⁷⁹ Further works, conducted with interruptions from 1955 until 1962, covered the remains of *Saška* church with surrounding structures and a necropolis in which 52 graves were uncovered.⁸⁰

Досадашња истраживања

О СТАЦИ ГРАДА Новог Брда, најзначајније урбане насеобине средњовековне Србије, привукли су пажњу научне јавности још крајем 19. века. Прве податке о овом важном споменичком комплексу, са описом видљивих рушевина, забележио је 1890. године и у виду извештаја објавио Рафаел Хофман, који је трагао за старим рудиштима.⁷⁵ Неколико година касније, на простору ранијег града Новог Брда је боравио и Јован Цвијић у оквиру својих географско-геолошких истраживања. Уз податке који су се односили на његово основно интересовање, Цвијић је бележио и своја запажања о археолошким траговима и историјској топониимији. Описао је трагове рударских радова у Новом Брду, као и упечатљиве рушевине утврђења. На Цвијића су посебан утисак оставили остаци здања у подграђу: *„Са свих страна града, осим југозападне, виде се бројни темељи кућа, темељ до темеља, изгледа без правилних улица. Главни гео вароши је био око узвишења, које се сада зове Баир, и непосредно је под градом на североисточној страни. На њему је била црква Свете Петке, сада у џамију преобраћена. Има развалина још четири цркве, које се познају по прирашци и олтару. Несумњиво је католичка, саска црква била она, од које се виде развалине изнад села Босћана.“*⁷⁶ У раздобљу између два светска рата, 1933. године, мања теренска проучавања површинских остатака у Новом Брду вршио је и Ђурђе Бошковић.⁷⁷ Главну пажњу он је посветио остацима утврђења, али је такође утврдио да *„свуда има темеља старих грађевина“*. У извештају је истакао своје мишљење о томе да су ту нарочито важни *„темељи једне можда римокатоличке цркве, која се налазила на омањем ћувику на око 200 м североисточно од тврђаве“*. Бошковић је уочио да се око ових рушевина налазе турски гробови, што га је навело на претпоставку о томе да је некадашња црква била претворена у џамију.⁷⁸

Прва археолошка истраживања у комплексу Новог Брда, са врло амбициозним програмом, започео је 1952. године Археолошки институт, у сарадњи са Народним музејом и Војним музејом из Београда. Планирани истраживачки радови, већим или мањим интензитетом, обављани су до 1962. године, потом настављени 1969. године, када су коначно прекинути. Током првих година ископавања главна пажња је била усмерена на остатке фортификација, које су делимично ослобођене слојева шута, уз мање конзерваторске интервенције.⁷⁹ Даљим истраживачким радовима, који су вршени са прекидима од 1955. до 1962. године, били су обухваћени остаци Сашке цркве са околним здањима и некрополом, на којој су откривена 52 гроба.⁸⁰

Најобимнија испитивања у оквиру поменутог програма истраживања Новог Брда била су усмерена на остатке велике цркве, касније претворене у џамију,

⁷⁵ Јовановић и др. 2004, 14.

⁷⁶ Цвијић 1911, 1126–1127, карта на стр. 1123.

⁷⁷ Бошковић 1939, 161–167.

⁷⁸ Бошковић 1939, 167.

⁷⁹ Здравковић, Јовановић 1954–1955, 275–282; Кораћ 1954–1955, 265–274; Здравковић 1956, 331–345.

⁸⁰ Здравковић 1958 341–348; Чершков, 1958, 338–340; Зечевић 2006, 21–25.

The most comprehensive explorations within the scope of the Novo Brdo exploration programme were focused on the remains of a large church, later turned into a mosque, that can be found on an elevation, around 200 m north-east from the fortification, almost in the middle of the former suburb. Before the beginning of the archaeological excavations, as well as during the very process of the explorations, special consideration was shown to the problems of identification, that is, of the confessional designation and the temple's dedication of this biggest edifice in Novo Brdo. The older researchers recorded the folk tale according to which this was the *church of Sveta Petka*, which the Turks had turned into a mosque. Before the field surveys, this traditional dedication was not particularly questioned, that is, it was accepted as a phenomenon similar to the case of the cathedral in Prizren, the Church of the Holy Virgin Ljeviška, which was, after being turned into a mosque, remembered among the Christian population as the former church of *Sveta Petka*. Until the first results of the archaeological excavations had been obtained, there were thoughts that this might be the Catholic Church of St Nicholas, the existence of which had been confirmed by the original historic materials.⁸¹ Such opinion was influenced by the often quoted record from two Serbian annals which note under the year of 1466: “*The Turks took Saška church and made a mescit in it.*”⁸² As, on the basis of the sources, it was mostly the Roman Catholic Church of St Nicholas in the very urban settlement of Novo Brdo that was known, it was presumed that it was precisely this church that had been turned into a mosque. However, *Saška church*, which was located outside the town itself, also known as *Santa Maria de Nouvomonte*, was never turned into a mosque, but it rather served the Catholic devotees even during the first half of the 17th century. The key piece of data about the fact that the Turks turned the main orthodox temple into a mosque was recorded in the report of the Archbishop of Bar, Marin Bizzi, who stayed in Novo Brdo in 1610, during his canonical visitation. He stated that the Turks turned into a mosque “*a pretty and valuable church of the Serbian despots.*”⁸³ This original piece of data, corroborated during the archaeological excavations, allowed for the recognition of the remains of

⁸¹ Динић 1954–1955, 247–249;
Gogić 2016, 1–25.

⁸² Родослови и летописи, 248, no. 753.

⁸³ Rački 1888, 121.

Сл. 8. Остаци зигова катедрале, поглед са североистока (1957. и 2016. године)

Fig. 8. Remains of the walls of the Cathedral, view from the north-east (1957 and 2016)

који се налазе на једном узвишењу, око 200 m североисточно од утврђења, готово у средишту некадашњег подграђа. Пре започињања археолошких ископавања, као и у току самог истраживачког процеса, разматрани су проблеми идентификације, односно конфесионалног одређења и храмовне посвете овог највећег новобрдског здања. Старији истраживачи су забележили народно предање према коме је то била цркве *Свете Петке*, коју су Турци претворили у џамију. Пре теренских истраживања, ова традиционална посвета није посебно преиспитивана, односно прихватана је као појава слична случају призренске катедрале, цркве Богородице Љевишке, која је након претварања у џамију остала упамћена код хришћанског становништва као некадашња црква Свете Петке. До појаве првих резултата археолошких ископавања помишљало се да би то могла бити католичка црква Светог Николе, чије постојање потврђује изворна историјска грађа.⁸¹ На такво гледиште утицао је често навођени запис из два српска летописа, где се под годином 1466. наводи: „Узеше Турци цркву шашку и у њој учинише мечиш.“⁸² Како се на основу извора углавном знало за римокатоличку цркву Светог Николе у самом градском насељу Новог Брда, претпостављало се да је управо та црква претворена у џамију. Међутим, Сашка црква, која се налазила изван самог града, позната као *Santa Maria de Nouvomonte*, није никада претворена у џамију, већ је служила католичким верницима и током прве половине 17. века. Кључни податак о томе да су Турци у џамију претворили главни православни храм забележен је у извештају барског надбискупа Марина Биција, који је 1610. године, током канонске визитације, боравио у Новом Брду. Он наводи да су Турци претворили у џамију „*леиу и скујоцену цркву српских десјоша*“.⁸³ Овај изворни податак, који је потврђен у току археолошких ископавања, омогућио је да се на истраживаној локацији препознају остаци православне цркве Светог Николе, некадашњег катедралног храма Новог Брда,⁸⁴ што ће даље бити предмет наших подробнијих разматрања.

Истраживања су започета 1956. године са циљем да се најпре дефинише основа овог великог порушеног здања. У току те године углавном је рађено на

⁸¹ Динић 1954–1955, 247–249; Gogić 2016, 1–25.

⁸² Родослови и летописи, 248, бр. 753.

⁸³ Rački 1888, 121.

⁸⁴ Детаљније в. Зечевић 2006, 17–21, са наведеном литературом.

Сл. 9. Северна страна катедрале
после археолошких ископавања
(1959. године)

Fig. 9. North side of the Cathedral
after the archaeological excavations
(1959)

the Orthodox Church of St Nicholas, the former cathedral temple of Novo Brdo, at the surveyed location,⁸⁴ which will be the subject of our detailed considerations in the further text.

The explorations were started in 1956 with the primary aim to define the ground plan of this large demolished edifice. During this year, most of the works were done on the digging out of the debris in the interior of the church, to the level of the more recent Ottoman-period floor.⁸⁵ The following year, in 1957, the debris was also removed from the exterior side of the walls, thus defining the ground plan of the church in its entirety.⁸⁶ This was followed by systematic archaeological excavations that lasted several years, firstly within the temple itself and then also at the necropolis, which encompassed a broad, formerly enclosed space around the cathedral.⁸⁷ In this same year, in the interior of the church, the remains of the Ottoman-period floors were first removed and then the graves in the more recent east section of the cathedral, as well as in the east bay of the original temple were surveyed. A total of 53 interments were revealed in these sections of the cathedral, 19 of which were built tombs and 34 graves dug into crumbly schistose rock, almost all looted and devastated at the time when the cathedral was turned into a mosque.⁸⁸ During the continuation of the works, the supposed south nave of the more recent, added section of the cathedral was explored and there, along with significantly demolished traces of walls, a total of seven built tombs were found. The graves in the older west section of the cathedral, that was not included into the space of the Ottoman mosque, the surveying was done on the graves which were, with an exception of one built tomb, dug into the schistose rock. As opposed to the graves explored during the previous year, a large number among more than 50 newly-discovered graves, with modest grave pits, were undisturbed, including also several burials with significant grave goods.⁸⁹ In the following years (1959–1962), the surveying was mostly focused on supplementing the data on the cathedral's architecture, revealing the remains of the wall enclosing the entire necropolis complex, as well as on the exploration of the graves, particularly in the south sector where the entombment was most intensive.⁹⁰ When the process of surveying was in its full swing, at the beginning of

⁸⁴ For more details, see Зечевић 2006, 17–21, with the stated literature.

⁸⁵ Здравковић 1958, 349–357.

⁸⁶ Здравковић 1959, 320–322.

⁸⁷ The systematic archaeological explorations, which with interruptions lasted from 1957 until 1968, were organized by the Institute of Archaeology and the National Museum in Belgrade. The explorations were headed by Radivoje Ljubinković, PhD (Institute of Archaeology) and Mirjana Ćorović-Ljubinković, PhD (National Museum). All movable archaeological findings were stored at the National Museum in Belgrade.

⁸⁸ Ђоровић-Љубинковић 1959, 323–331.

⁸⁹ Field Journal 1958.

⁹⁰ Ljubinković R. i M. 1959, 170–176; Ljubinković R. i M. 1960, 160–162; Ljubinković R. i M. 1962, 264–269, and the field journals of archaeological excavations for the years 1958, 1959, 1960 and 1962, from the documentation of the Institute of Archaeology.

откопавању шута у унутрашњости цркве, до равни млађег турског пода.⁸⁵ Следеће, 1957. године уклоњен је шут и са спољне стране зидова, тако да је у целини дефинисана основа цркве.⁸⁶ Након тога, започета су вишегодишња систематска археолошка ископавања, најпре унутар самог храма, а потом и на некрополи, која је обухватала широки, некада ограђени простор око катедрале.⁸⁷ У унутрашњости цркве, те исте године прво су уклоњени остаци турских подова, а потом су истражени и укопи гробова у млађем, источном делу катедрале, као и у источном травеју првобитног храма. У овим деловима катедрале откривена су 53 гробна укопа, и то 19 зиданих гробница и 34 гроба са ракама укопаном у трошну шкриљасту стену, који су готово сви били опљачкани и девастирани у време када је катедрала претворена у џамију.⁸⁸ У наставку радова, истраживан је претпостављени јужни брод млађег дограђеног дела катедрале, где је уз знатно порушене трагове зидова откривено укупно седам зиданих гробница. У старијем западном делу катедрале, који није био укључен у простор турске џамије, истраживани су гробови, који су, са изузетком једне зидане гробнице, били укопани у шкриљасту стену. За разлику од гробова истражених претходне године, међу више од 50 новооткривених гробова, са скромнијим гробним ракама, знатан број био је непоремећен, укључујући и неколике укопе са значајним гробним прилозима.⁸⁹ У наредним годинама (1959–1962) истраживања су била усмерена на допуну података о архитектури катедрале, откривање остатака оградног зида, који је омеђавао читав комплекс некрополе, као и на истраживање гробова, посебно у јужном сектору, где је сахрањивање било најинтензивније.⁹⁰ Када је процес истраживања био у пуном јеку, почетком 60-их година, даља археолошка ископавања била су обустављена. После вишегодишње паузе радови су настављени 1969. године на северозападном делу некрополе, где је откривено још око 100 гробова, што са раније ископаном чини збир од око 970 истражених гробних укопа у комплексу новобрдске катедрале.⁹¹

Након ове кампање, даља археолошка ископавања у Новом Брду била су прекинута. Тешко је схватити разлоге који су довели до обустављања теренских радова, и то при крају вишегодишњег истраживачког процеса са веома значајним резултатима. Не треба искључити проблеме проузроковане финансирањем истраживачких радова, али битан разлог сигурно треба тражити у недостатку политичке воље, тј. у препрекама које су долазиле са те стране.⁹²

У току вишегодишњих систематских археолошких ископавања у целисти су истражени остаци катедрале и простор некрополе са источне, јужне и западне стране, укључујући и остатке оградног зида. У том раздобљу истражено је око 80% свих гробних укопа у комплексу катедрале. Највећим делом остала је неистражена северна страна, где није утврђена траса оградног зида, а остало је непознато и колики се део некрополе простирао на том простору. Такође је остало отворено питање да ли се са те стране налазио подзид, чије би се постојање могло претпоставити ако се има у виду конфигурација терена.

Резултати археолошких ископавања у комплексу катедрале нису у целини обрађени нити објављени у виду завршне студије. У очекивању да ће се истраживања наставити и привести крају, како је било замишљено, аутори нису приступили детаљној анализи откривених остатака архитектуре катедрале, нити обради налаза са некрополе. Изостало је такође и изношење коначних закључака до којих се дошло у току истраживачког процеса. Објављени су углавном годишњи

⁸⁵ Здравковић 1958, 349–357.

⁸⁶ Здравковић 1959, 320–322.

⁸⁷ Систематска археолошка истраживања, која су са прекидима трајала од 1957. до 1968. године, вршена су у организацији Археолошког института и Народног музеја у Београду. Истраживањима су руководили др Радивоје Љубинковић (Археолошки институт) и др Мирјана Ђоровић-Љубинковић (Народни музеј). Сви покретни археолошки налази похрањени су у Народном музеју у Београду.

⁸⁸ Ђоровић-Љубинковић 1959, 323–331.

⁸⁹ Дневник археолошких истраживања за 1958. годину.

⁹⁰ Љубинковић Р. и М. 1959, 170–176; Љубинковић Р. и М. 1960, 160–162; Љубинковић Р. и М. 1962, 264–269, и теренски дневници археолошких ископавања за 1958, 1959, 1960. и 1962. годину у документацији Археолошког института.

⁹¹ Дневник археолошких ископавања за 1969. годину, у документацији Археолошког института.

⁹² Поповић 1989, 142–144.

Сл. 10. Источни део катедрале
у току археолошких ископавања
(1957. године)

Fig. 10. East section of the Cathedral
during the archaeological excavations
(1957)

the 1960's, further archaeological excavations were stopped. After a break of several years, in 1969 the works continued in the north-west section of the necropolis, where another 100 or so graves were located, which together with the formerly excavated graves constitutes a sum of around 970 explored interments within the complex of the Novo Brdo cathedral.⁹¹

Following this campaign, further archaeological excavations in Novo Brdo were interrupted. It is difficult to understand the reasons that led to the termination of the field works, particularly towards the end of the multi-year surveying process that provided very significant results. We should not exclude problems caused by the financing of the exploratory works, but an important reason should certainly be looked for in the lack of the political will, i.e., in the obstacles coming from that side.⁹²

During these multi-year systematic archaeological excavations, the remains of the cathedral and the area of the necropolis were fully surveyed from the east, south and west sides, including also the remains of the boundary wall. In this period around 80% of all interments within the cathedral complex were explored. It is the north side, where the alignment of the boundary wall was not established, that remained mostly unexplored and it also remained unknown how large a section of the necropolis extended in that area. In addition, an open question remained whether there used to be a retaining wall on that side, which may be presumed to have existed taking into account the configuration of the terrain.

The results of the archaeological diggings in the cathedral complex have not been fully processed or published in a form of a final study. Expecting that the explorations would continue and be brought to a closure, as it was planned, the authors never

⁹¹ Field Journal 1969, from the documentation of the Institute of Archaeology.

⁹² Поповић 1989, 142–144.

Сл. 11. Простор нартекса и зајадној шравеја у шоку археолошких ископавања (1957. године)

Fig. 11. Area of the narthex and the west bay during the archaeological excavations (1957)

извештаји о истраживањима, са запажањима аутора и парцијалним закључцима, који су се у појединим случајевима мењали у току истраживачког процеса.⁹³ У појединим радовима, који се односе првенствено на археолошке налазе, истраживачи су саопштавали и део својих закључака од ширег значаја.⁹⁴ Од археолошких налаза детаљније је обрађен само накит из гробова новобрдске некрополе,⁹⁵ али је публикување целина са гробним прилозима изостало, као и обрада више стотина истражених гробних укопа. Налази керамике, и то не само уломци већ и фрагментоване посуде, које су углавном представљале гробне прилоге, разматрани су само у раду једног истраживача, али је њихова детаљнија обрада изостала.⁹⁶ Сличан случај је и са налазима стакла. Фрагменти текстила са златовезом или срмом, који потичу од одеће покојника, углавном су остали необрађени, а велико је питање у каквом се стању сада налазе и да ли је њихова обрада више могућа. Посебан проблем представља изузетно значајан нумизматички материјал, који је међу археолошким налазима био обилато заступљен. У гробним укупима, као и у слојевима насипа и шута, и то само у унутрашњости катедрале, откривено је, према евиденцији из теренских дневника, око 160 примерака новца. Од тог броја је идентификовано, обрађено и публикувано свега 29 примерака, или око 20%,⁹⁷ док судбина осталих 80% остаје непозната.⁹⁸

⁹³ В. нап. 7, 8, 10 и 11.

⁹⁴ Ђоровић-Љубинковић 1967, 261–268; Ђоровић-Љубинковић 1972, 123–138.

⁹⁵ Зечевић 2006.

⁹⁶ Ђоровић-Љубинковић 1962, 165–186.

⁹⁷ Димитријевић 1967, 271–308; Иванишевић, Радић 2004, 222–242.

⁹⁸ Обрађени и публикувани примерци налазе се у инвентару нумизматичке збирке Народног музеја, док о осталим примерцима који су евидентирани у теренској документацији и после ископавања пренети у Народни музеј нема података.

carried out a detailed analysis of the discovered remains of the cathedral's architecture or processed the finds from the necropolis. What is also missing is the presentation of the final conclusions reached during the surveying process. Mostly the annual reports on the explorations were published, including the observations of the authors and their partial conclusions, which in some cases kept changing during the surveying process.⁹³ In some papers, which primarily refer to the archaeological finds, the researchers also presented a part of their conclusions that had broader significance.⁹⁴ As far as the archaeological finds are concerned, only the jewellery found in the graves of the Novo Brdo necropolis have been processed in more details,⁹⁵ but the publishing of different wholes including the grave contents is lacking, as well as the processing of several hundred studied grave interments. The pottery findings, not only fragments, but also fragmented vessels, which mostly constituted grave goods, were considered only in the paper of one researcher, but they have not been processed in detail.⁹⁶ Similar circumstances exist in the case of the glass findings. The fragments of textile with goldwork or silver thread embroidery, coming from the clothes worn by the deceased, remained mostly unprocessed and there is a big question what their state is now and whether their processing is possible any longer. A particular problem is linked to the exceptionally important numismatic material, which was present in ample quantities among the archaeological findings. According to the records from the field journals, around 160 coins were found in the graves, as well as in the layers of the fills and debris in the interior of the cathedral alone. Out of this number, only 29 specimens or around 20% were identified, processed and published,⁹⁷ while the fate of 80% of the finds remains unknown.⁹⁸

Considering that now, after six decades, it is impossible to fully process and publish the findings reached during the systematic archaeological diggings at the site of the Novo Brdo cathedral, we are going to limit our considerations only to those regarding the architectural remains and the built tomb constructions, as well as – within the scope of the available material – the grave interments that were located within the interior of this main temple of Novo Brdo. Except for the findings from the stated reports, our considerations will be based on the data from the field documentation which, unfortunately, is not complete. A good circumstance lies in the fact that all of the field journals have been preserved and they contain plentiful data and observations duly recorded by the researchers. When it comes to architecture, the technical documentation has been preserved to a good degree, either in the final processing or in the form of sketches. The situation is significantly more difficult when it comes to the graves in the church that were marked only in the situation plan. What is missing are the sketches of the details of the grave constructions, as well as the grave pits, that were regularly recorded in the field journals, but no longer exist among the preserved field materials. Also, there is a relatively modest fund of photos preserved, especially when it comes to the details of the graves. When preparing this study, we were in a position to document the preserved remains in Novo Brdo, at the site of the cathedral, as well as to supplement the missing documentation and compare the former and current states, after the conservation interventions.⁹⁹

If we exclude the said reports and papers which considered only a part of the findings, very important results obtained during the years-long archaeological excavations of the remains of the Novo Brdo cathedral have for several decades remained

⁹³ See above 7, 8, 10 and 11.

⁹⁴ Ђоровић-Љубинковић 1967, 261–268;
Ђоровић-Љубинковић 1972, 123–138.

⁹⁵ Зечевић 2006.

⁹⁶ Ђоровић-Љубинковић 1962, 165–186.

⁹⁷ Димитријевић 1967, 271–308;
Иванишевић, Радић 2004, 222–242.

⁹⁸ The processed and published specimens are listed in the inventory of the numismatic collection of the National Museum, while there is no data about the remaining specimens recorded in the field documentation and transferred to the National Museum after the diggings.

⁹⁹ During the works related to the exploration and reconstruction of the fortifications of Novo Brdo, organized by the UNESCO, an opportunity was taken in 2016 to survey technically the ground plan of the cathedral including the altitude levels and to document in details all architectural elements carved out of breccia – parts of columns, capitals and bases, as well as cornice fragments. Some fragments of the altar partition, for instance, which were not recognized during the diggings, were also identified on this occasion. This is mostly the material that was accessible, while the profiled pieces of breccia stored in the surrounding stone dumpsites could not be examined.

У немогућности да се сада, након шест деценија, у целини обраде и објаве налази до којих се дошло у току систематских археолошких ископавања на локалитету новобрдске катедрале, овом приликом ћемо се ограничити само на разматрања архитектонских остатака и зиданих гробних конструкција, као и – у оквирима расположиве грађе – гробних укопа који су се налазили у унутрашњости овог, главног новобрдског храма. Осим на сазнањима из наведених извештаја, наша разматрања биће заснована на подацима из теренске документације, која, нажалост, није комплетна. Срећна је околност то што су сачувани сви теренски дневници, са обиљем података и запажања, које су истраживачи уредно бележили. Када је реч о архитектури, техничка документација је у доброј мери сачувана, било у финалној обради или у виду скица. Знатно је тежа ситуација када су у питању гробови у цркви, који су забележени само на ситуационом плану. Недостају скице детаља гробних конструкција, као и укопаних гробова, које су уредно бележене у дневницима ископавања, али их сада у сачуваној теренској грађи више нема. Такође, преостао је и релативно скроман фонд фото-снимака, посебно када су у питању детаљи гробова. Припремајући ову студију, били смо у могућности да у Новом Брду на локалитету катедрале документујемо очуване остатке, допунимо недостајућу документацију и упоредимо некадашње и садашње стање, након конзерваторских интервенција.⁹⁹

Уколико се изузму наведени извештаји и радови у којима је разматран само део налаза, веома важни резултати добијени у току вишегодишњих археолошких ископавања остатака новобрдске катедрале већ више деценија остали су

Сл. 12. Катедрала Светиої Николе са оградним зидом некрополе, ситуациони план

Fig. 12. St Nicholas Cathedral with the boundary wall of the necropolis, situation plan

⁹⁹ У току радова на истраживању и обнови фортификација Новог Брда, који се изводе у организацији Унеска, 2016. године искоришћена је прилика да се технички сниме основа остатака катедрале са висинским котама и детаљно документују сви архитектонски елементи клесани од брече – делови стубова, капитела и база, затим фрагменти венаца. Такође су идентификовани и неки фрагменти, на пример – олтарске преграде, који нису били препознати у току ископавања. У питању је углавном грађа која је била доступна, док профилисани комади брече похрањени у околним депонијама камена нису могли бити испитани.

unprocessed and recorded only in the field documentation. That documentation fund, kept at the Institute of Archaeology and partially at the National Museum, has reached our times in a very incomplete shape. This in particular concerns the results of the necropolis surveying, where grave records, drawings and photographs of individual graves are missing, as well as a detailed situation plan.¹⁰⁰ However, despite the fact that we do not dispose with complete documentation or with all the data that the researchers may have obtained during the works that lasted for several years, a study analysis of the remains of St Nicholas Church – the main and the biggest temple of Novo Brdo – is still feasible. It is also possible to reach some rather reliable conclusions on the time of its creation, the construction phases, architectural characteristics, as well as the subsequent destiny of the cathedral. In addition, it is also possible to consider the reasons for building this monumental church, as well as its meaning within the scope of the medieval town of Novo Brdo. Needless to say, one does have to keep in mind that some of these questions will continue to remain open owing to the lack of the original materials.

During the field explorations at this site, which includes the south plateau of a hill in the centre of the former urban zone of Novo Brdo, around 200 m north-east from the fortification, a very complex stratigraphic situation was established, with archaeological remains that correspond to different periods in which this site, not far from the former main town's square, was used. On the basis of the conclusions reached by the previous researchers, as well as the outcomes of our more recent surveying, it is possible to set apart five stages or rather five construction phases, that followed one another in continuity from the middle of the 14th to the end of the 17th century. The necropolis with the graveyard church was separated as the oldest one, followed by the building of the main temple, while its east section was added at the third stage. The last two stages ensued after the Novo Brdo cathedral had been turned into a mosque. Having that in mind, our further deliberations will be focused on making sure that each one of these stages is considered in detail, along with the reaching of the relevant conclusions (fig. 12).

¹⁰⁰ For the reconstruction of the situation plan on the basis of the incomplete documentation, see Зечевич 2006, plan 2.

необрађени и забележени само у теренској документацији. Тај документациони фонд, који се чува у Археолошком институту, а делом и у Народном музеју, доспео је до нашег времена у веома непотпуном виду. То се посебно односи на резултате истраживања некрополе, где недостају гробни записници, затим цртежи и фотографије појединачних гробова, као и детаљан ситуациони план.¹⁰⁰ Но, и поред чињенице да не располажемо комплетном документацијом, нити свим подацима до којих су истраживачи могли доћи у току вишегодишњих радова, студијска анализа остатака цркве Светог Николе – главног и највећег новобрдског храма – ипак је могућа. О времену настанка, етапама грађења, одликама архитектуре, као и каснијој судбини катедрале, могуће је донети и неке доста поуздане закључке. Такође се могу разматрати и разлози за подизање ове монументалне цркве, као и њено значење у оквиру средњовековног града Новог Брда. Ту, наравно, треба имати у виду да ће нека од разматраних питања, услед недостатка изворне грађе, и даље остати отворена.

У току теренских истраживања на овом локалитету, који обухвата јужну зераван брега у средишту некадашње урбане зоне Новог Брда, око 200 m северо-источно од утврђења, констатована је веома сложена стратиграфска ситуација, са археолошким остацима који одговарају различитим раздобљима коришћења ове локације, која се налазила недалеко од некадашњег главног градског трга. На основу закључака до којих су дошли ранији истраживачи, као и исхода наших новијих испитивања, могуће је издвојити пет етапа, тачније, грађевинских фаза, које су се у континуитету смењивале од средине 14. до краја 17. века. Као најстарија, издвојена је некропола са гробљанском црквом, затим следи грађење главног храма, а у трећој етапи доградња његовог источног дела. Последње две етапе уследиле су после претварања новобрдске катедрале у џамију. Имајући то у виду, наша даља излагања биће усмерена ка томе да се свака од ових етапа детаљно размотри, уз доношење одговарајућих закључака (сл. 12).

¹⁰⁰ За реконструкцију ситуационог плана на основу некомплетне документације в. Зечевић 2006, план 2.

Sepulchral church with the necropolis

IN THE INITIAL stage, at the time when the urban area of Novo Brdo was still going through the shaping phase, the town's first necropolis was founded on a mild south slope of a hillock encompassing the area of around 2000 m². The terrain on the surface originally earmarked for the burying of the orthodox urban population has a relatively mild decline, around 15° to 18°, from the north to the south. There are no reliable data on whether there was any levelling of the original terrain at the time, as would be the case later on. It may only be presumed that some works of this kind were carried out nonetheless. The space of the necropolis was fenced-off rather early on, apparently, very soon after the burials started to take place here (fig. 13). Along the south side of the necropolis, over the length of almost 35 m, remains of the original boundary wall, which was based on a rock, were found. A solidly built foundation was reinforced in its lowest layer with a wooden grid made of longitudinally and laterally placed beams. This original wall, built with broken, carved stone laid down irregularly was preserved only in its lower zones, where its width is around 1.40 m.¹⁰¹ The sections of the boundary wall from the east and west sides were built in a similar manner, having the width of no more than one metre. From the east side, remains of the boundary wall were discovered over the length of around 30 m. Towards the south-east corner, behind an arched turn, the wall ended up flatly, without joining the neighbouring one on the south side, which leads to a conclusion that there used to be one of the entrances into the necropolis in that location. The remains of an older boundary wall on the west side have been preserved only in fragments, since they were damaged by the digging up of graves during a subsequent stage of the expansion of the necropolis, when a new boundary wall was built towards the west, at a distance from 4 to 6 m.¹⁰² During the archaeological surveying, a somewhat more complex stratigraphic situation was observed on that side. There, in the earliest layer, topped by the alignment of the older boundary wall, the archaeologists found remains of a house that had been destroyed in a blaze in the period prior to the founding of the necropolis or, at the latest, at the time when the burials started here. At the level of the soot, above its flooring, there were pottery fragments and some fragmented vessels that were not processed in more details, but were only dated back to the 14th century.¹⁰³ Because of the fragmentary surveying, the chronological relation between this house and the earliest phase of the necropolis has remained insufficiently clear. Certain reservations are also caused by a piece of data from a field log saying that the foundation of the older boundary wall also cut through a grave that had been dug in that spot.¹⁰⁴ It has remained unclear where exactly the north edge of the necropolis used to be, taking into consideration

¹⁰¹ Ljubinković R. i M. 1962, 264.

¹⁰² Ljubinković R. i M. 1962, 264.

¹⁰³ Ђоровић-Љубинковић 1972, 136, fig. 14.

¹⁰⁴ Field Journal, 19.8.1969, grave 917.

Гробљанска црква са некрополом

У ПРВОЈ ЕТАПИ, у време када је урбани ареал Новог Брда био још у фази обликовања, на благој јужној падини брега образована је прва градска некропола, која је обухватала простор од око 2000 m². Терен на површини првобитно предвиђеној за сахрањивања православног градског становништва био је у релативно благом паду, око 15° до 18°, од севера ка југу. Нема поузданих података о томе да ли су већ у то време вршена нека нивелисања затченог терена, као што ће то бити касније случај. Може се само претпоставити да је неких радова те врсте ипак било. Простор некрополе врло рано је био оградањен, и то, изгледа, убрзо након што је почело сахрањивање (сл. 13). Дуж јужне стране некрополе, у дужини од готово 35 m, откривени су остаци првобитног оградног зида, који је био заснован на стени. Солидно зидани темељ у најнижем слоју био је ојачан дрвеним роштиљем од подужно и попречно постављених греда. Овај првобитни зид, грађен ломљеним притесаним каменом у неправилном слогу, остао је сачуван само у нижим зонама, где му ширина износи око 1,40 m.¹⁰¹ Слично су били грађени и делови оградног зида са источне и западне стране, чија ширина није већа од једног метра. Са источне стране, остаци оградног зида откривени су у дужини од око 30 m. Ка југоисточном углу, иза лучног скретања, зид се равно завршавао, не спајајући се са суседним на јужној страни, што наводи на закључак да се на том месту налазио један од улаза у некрополу. Остаци старијег оградног зида са западне стране су само фрагментарно очувани, будући да су оштећени укопом гробова у каснијој етапи ширења некрополе, када је на раздаљини од 4 до 6 m, према западу, подигнут нови оградни зид.¹⁰² Приликом археолошких истраживања, са те стране уочена је нешто сложенија стратиграфска ситуација. Ту су, у најранијем слоју, преко кога прелази траса старијег оградног зида, откривени остаци једне куће, која је страдала у пожару у раздобљу пре образовања некрополе или најкасније у време када је започело сахрањивање. У нивоу гари, над њеним подом, било је уломака керамике и неких фрагментованих посуда, које нису детаљније обрађене, већ су само оквирно датоване у 14. век.¹⁰³ Због фрагментарне истражености остао је недовољно јасан хронолошки однос ове куће са најранијом фазом некрополе. Извесне недоумице изазива такође и податак из теренског дневника да је темељем старијег оградног зида пресечен и један гроб, који је био упопан на том простору.¹⁰⁴ Остало је непознато где се налазио северни руб некрополе, будући да је тај простор само делимично истражен. Судећи по конфигурацији терена, некропола се могла ширити само према северозападу, где се вероватно налазио и један од прилаза, док је према северу остајао ограничен простор за сахрањивање, због нешто стрмије падине према врху брега.

¹⁰¹ Ljubinković R. i M. 1962, 264.

¹⁰² Ljubinković R. i M. 1962, 264.

¹⁰³ Ђоровић-Љубинковић 1972, 136, сл. 14.

¹⁰⁴ Дневник археолошких ископавања, 19. август 1969, гроб 917.

that that section was only partially explored. Judging by the configuration of the terrain, the necropolis could expand only towards the north-west, where one of the entrances was probably located, while towards the north there was limited space for burials on account of a somewhat steeper slope towards the top of the hillock.

By observing the oldest phase of the site as a whole, certain suppositions impose themselves in connection with the first stage of using the necropolis. It appears that it was fenced-off already after the first burials, perhaps together with some original levelling of the ground. The more solid construction of the south boundary wall and its somewhat larger thickness would suggest a possibility that in its lower section it served the function of an underpinning. In such a case, the space on its interior side could have been partially filled in order to alleviate the inclination of the terrain. It is also not ruled out that in this oldest phase the slope on the north side was partly cut and underpinned. All of this may have happened already at the time of the earliest burials, taking into consideration that the graves were adjusted to the position of the necropolis's fence. An exception to this is only one grave – grave 771, which was the only one damaged by the foundation of the south wall,¹⁰⁵ which would mean that it was dug out before the fencing-off of the necropolis. Since this was the only case of a grave damage caused by the construction of the boundary wall, it may be presumed that a relatively short period of time passed between the beginning of the burials in the space earmarked for the necropolis and its fencing-off.

In the central section of the necropolis, there used to be a small sepulchral church. On account of its later demolitions and partitioning, nowadays there are only parts of the foundations left, based directly on the rock (fig. 14/1). Considering that the rocky ground in this area had a decline, the foundation on the north side was very shallow, so that its remains disappeared during subsequent constructions. On the opposite, south side, the wall with remains of two small interior pilasters is considerably better preserved, since it had deeper foundations, plus it was also fit into the later date cathedral building. Certain data on this older structure are also provided by the findings from the layer of debris made up by the south boundary wall for which the researchers established that it came from the times when the small church was demolished. Here they found fragments of tufa ashlars, then pieces of manually finished voussoirs, as well as plenty of fragments of fresco-plaster.¹⁰⁶ On the basis of these fragmentary preserved remains, it is possible to get a notion of the ground plan rather reliably and partially also of the structural assembly of the small demolished church (fig. 14/2). This used to be a single nave temple, with a rectangular ground plan, with external dimensions of 10.40 m x 7.40 m, and with a semi-circular apse in the east that has remained preserved at the level of foundations. As for the entrance that was around 1.20 m wide, the threshold slab has remained in the foundation mass of the west wall. The interior space of the temple was divided into three bays with two pairs of small pilasters – a spacious central bay and two narrow ones from the east and the west sides. The walls were built using broken cut stone held together by mortar binder. They used to be around 1.30 m wide at the foundation and around 1.10 m wide in the elevated section. The interior surfaces were covered by fresco-plaster and they were painted. It is not known what the facades used to look like, that is, whether they were plastered or if the stone structure of the walls was visible. Also, there are no findings that would point to the way in which the portal and the windows were made. Most probably, the church had

¹⁰⁵ Field Journal 1.9.1962, grave 771.

¹⁰⁶ Field Journal, 25.8.1962.

Сл. 13. Остаци јужноі дела оіградноі зида у шіоку археолошких ископавања (1959. іогине)

Fig. 13. Remains of the south part of the boundary wall during the archaeological excavations (1959)

Посматрајући у целини најстарију фазу локалитета, намећу нам се неке претпоставке у вези са првом етапом коришћења некрополе. Изгледа да је већ након првих укопа извршено њено оградавање, можда уз неко првобитно нивелисање тла. Солиднија конструкција јужног оградног зида и његова нешто већа дебелина указивали би на могућност да је он у свом нижем делу био у функцији подзида. У том случају, простор са његове унутрашње стране могао је бити делом насут, како би се ублажио пад терена. Такође није искључено да је већ и у овој, најстаријој фази, падина са северне стране била делом засечена и подзида на. Све се то могло десити већ у време најранијих укопа, будући да су гробови прилагођени положају ограде некрополе. Изузетак представља само један гроб – гроб 771, који је једини оштећен темељем јужног зида,¹⁰⁵ што би значило да је био укопан пре оградавања некрополе. Будући да је то једини случај оштећења гроба конструкцијом оградног зида, може се претпоставити да је између почетка сахрањивања на простору предвиђеном за некрополу и њеног оградавања прошло релативно кратко време.

У средишњем делу некрополе налазила се мала гробљанска црква, од које су, услед каснијих рушења и преградњи, преостали углавном делови темеља, засновани непосредно на стени (сл. 14/1). С обзиром на то да је на том простору стеновито тло било у паду, са северне стране темељ је био веома плитак, тако да су му остаци ишчезли приликом познијих градњи. На супротној, јужној страни, зид са остацима два мала унутрашња пиластра знатно је боље очуван, будући да

¹⁰⁵ Дневник археолошких ископавања, 1. септембар 1962, гроб 771.

a barrel vault, but a possibility that there used to be a dome above the central bay should neither be ruled out. During the archaeological diggings, no remains of the former floor were found nor were any possible traces of older burials at the church itself observed, taking into consideration that the discovered grave constructions in its interior, as will be seen in the continuation, originate for a later period.

The surveying did not provide enough data about the mutual chronological relation between the process of setting up the necropolis and the building of the small single-nave church that would be sufficient for reaching some more reliable conclusions. A supposition that the first burials were done next to the newly built church may be supported by the fact that its dug-in foundations did not cut through or damage any of the interments. The results of the surveying do not suggest that there was a necropolis in this site before the building of the church.

There are no direct data that could help determine the time when the church was built or when the necropolis was set up around it. The rare jewellery finds from the oldest graves do not allow for a more precise time designation. The oldest coin specimens belong to the issues of Prince Lazar and Vuk Branković, which would suggest the eighth or the ninth decade of the 14th century as the time of the first burials at the necropolis.¹⁰⁷ Such dating, even with the fact that there are no older specimens among the identified coin finds, could be difficult to accept if we bear in mind a certain passage of time before the starting of the construction of the large Church of St Nicholas, that is, the cathedral located in the central section of the necropolis, which will be considered in the continuation.

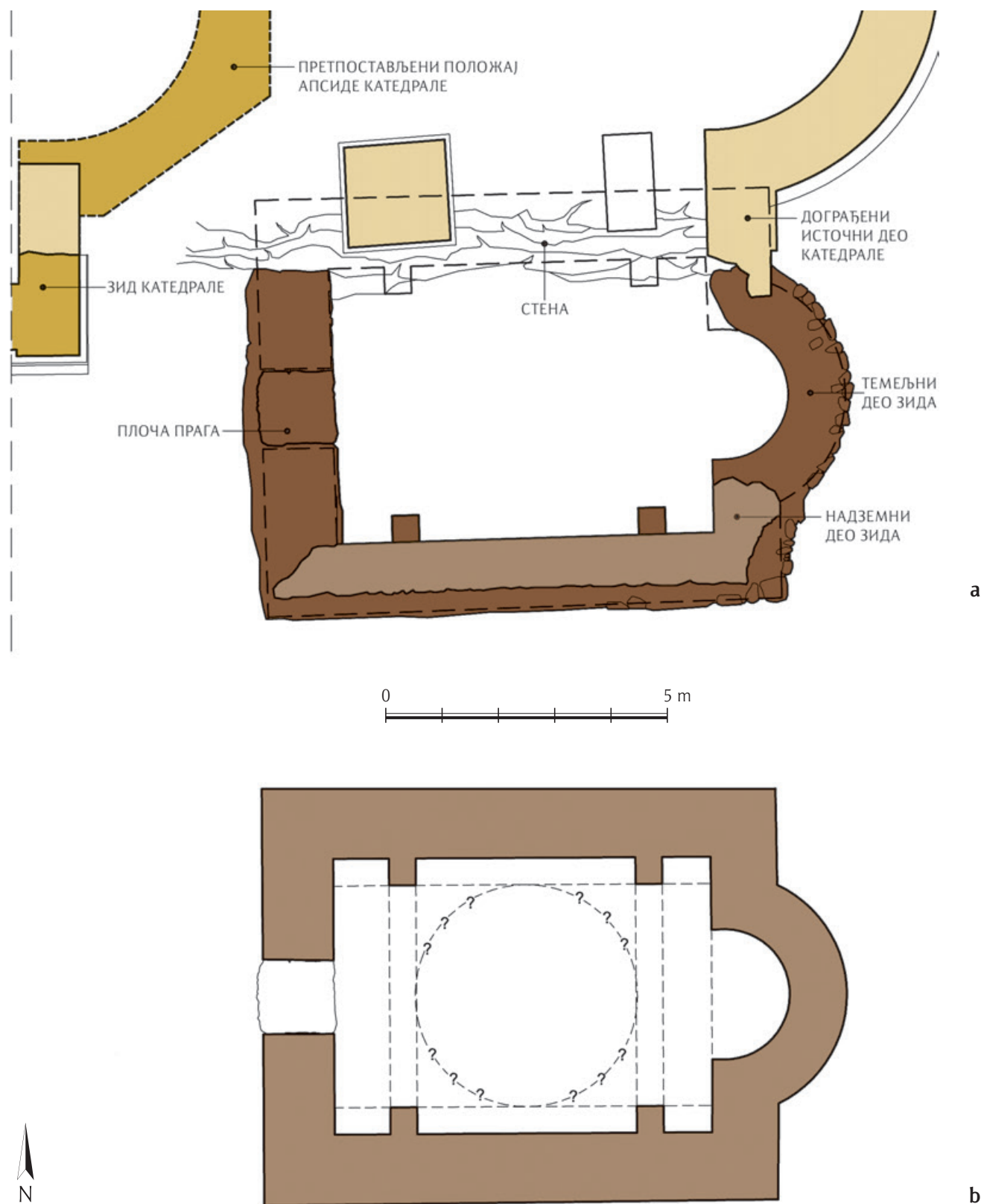
According to the characteristics of its architecture, the small church around which, as we have presumed, burials started and the town's necropolis was set up, belongs to the general group of modest, single-nave buildings, such as were built on the territory of Serbia over several centuries. Its discovered remains do not provide enough data for any more reliable designation of the time of its construction. The building of this small temple, which preceded the building of the cathedral, should therefore be observed within the scope of the development of the urban structure of Novo Brdo and the economic prosperity of this town. The mining of silver, which most probably started at the end of the 13th century, constituted a strong economic base for the founding of a town in the direct proximity of the mine, in the area where there had been no similar settlement earlier. Within a matter of only a few decades, by the middle of the 14th century, Novo Brdo grew from the originally small miners' settlement into an important urban centre.¹⁰⁸ This process was, unquestionably, accompanied by a large influx of population. The first settlers were certainly miners – the Saxons, soon followed by a merchants' colony, consisting of the citizens of Kotor and Ragusa, on whom we have testimonies in the archive documents of their home towns.¹⁰⁹ In addition to these foreigners, certainly a lot of the domestic, Serbian population also came here at the same time. However, there is no preserved news of them in the original materials. For this reason it is difficult to follow the settling trends in the earliest period of the development of Novo Brdo, which also makes it difficult to get a good idea of the confessional structure of the population. There are no reliable data on when the first town's churches were built or who built them. The incomplete findings that have been collected over the course of the explorations to date open up a possibility for first assumptions that are yet to be verified in the further research process.

¹⁰⁷ Ђоровић-Љубинковић 1967, 261–270.

¹⁰⁸ Ђоровић-Љубинковић 1972, 123–125.

¹⁰⁹ Динић 1954–1955, 247–249.

Сл. 14. Првобитна једнобродна црква на некрополи:
 а. оtkривени остаци зигова; б. реконструкција основе (P = 1 : 100)

Fig. 14. Antecedent single-nave church at the necropolis:
 a. revealed remains of the walls; в. reconstruction of the ground plan (S = 1 : 100)

In the first decades of the town's life, as well as significantly later, the economically strongest part of the population were foreigners of the Latin religious denomination – the Saxons and the coastal merchants. Thanks to their privileged status and personal wealth, they were the first ones to have the possibility to build their church. Earlier researchers rightfully concluded that this could be the temple traditionally known as *Saška church*, also mentioned in the sources as *Santa Maria in Nuovomonte di Dogni Targ*.¹¹⁰ It is believed that it was the parochial church of the local miners and later of the merchants from Ragusa and Kotor who resided in Novo Brdo either temporarily or permanently. This, undoubtedly, main catholic temple of Novo Brdo was not located in the central urban zone, but rather in the suburb, around 1200 m more to the south.¹¹¹ Judging by the name of the church, there used to be “*Donji trg*” (Lower Market Square – TN) here, one of the suburban insulae of Novo Brdo. According to the results of the surveying conducted to date, *Saška church* was dated back to the first decade of the 14th century and certainly before 1346 when the first Catholic parish was mentioned in this mining town.¹¹² The church was built in the Gothic style, but later had additions built.¹¹³ During the 14th and the 15th centuries, burials took place in it and the coins found in the oldest graves belonged to King Stefan Uroš II, as well as to Emperors Stefan Dušan and Uroš.¹¹⁴

There are no data on the orthodox churches from the early period in the development of the Novo Brdo urban structure. During the more recent archaeological surveys, in addition to three residential buildings, remains of a single-nave church were found at the *Castle* – the town's citadel, and this church had a subsequently added narthex. The interior space was divided with two pairs of pilasters into three unequal bays – a spacious central one and two significantly narrower ones on the east and the west sides. The church was built at the same time as the fortifications and other structures in the Castle and has been approximately dated back to the second quarter of the 14th century.¹¹⁵ Judging by all, it was one of the first orthodox temples in Novo Brdo, but most probably not the oldest one. Due to its specific position within the citadel – the town's castle, it certainly could not be accessible to a wider circle of the citizens. Bearing this in mind, it is prudent to conclude that in this earlier period, during the first half of the 14th century, other churches were built in the suburb of Novo Brdo for the needs of the orthodox faithful. This could have been small single-nave temples, such as those built later in Novo Brdo (fig. 15). For now, let us mention the only known remains of a small single-nave church – “*Sabornica*,” next to which there used to be two similar ones whose remains have not been explored.¹¹⁶ It is difficult to say from which period they originate, but it cannot be ruled out that one of them was built in the earlier period of the town's development. The only remains that have been surveyed are those of *Jovča church* which was built in the south section of the suburb after 1400, most probably in the first decades of the 15th century.¹¹⁷

Among the first Orthodox temples in the developing town there was our single-nave church, the predecessor of the subsequent cathedral. In comparison to the other single-nave temples of Novo Brdo, that have been mentioned above, it was somewhat more spacious and significantly more massive in its built. It should not be ruled out that already at the time of its construction it was given particular importance, which is indirectly suggested by the fact that a little later, the cathedral temple of St Nicholas was built at the same location. The fact that burials soon

¹¹⁰ Gogić 2016, 5.

¹¹¹ Ђоровић-Љубинковић 1967, 261–262.

¹¹² Динић 1962, 93.

¹¹³ Јовановић и др. 2004, 106–114, Поповић 2018, with the stated older literature (being printed).

¹¹⁴ Ђоровић-Љубинковић 1972, 262; Димитријевић 1967, 272–273.

¹¹⁵ Поповић 2016, 75–80.

¹¹⁶ Zdravković, Simić 1956, 251–253.

¹¹⁷ Здравковић, Јовановић 1954–1955, 259–263.

је био дубље утемељен, али и уклопљен у позније здање катедрале. На извесне податке о овом старијем здању указују и налази из слоја шута насутог крај јужног оградног зида, за који су истраживачи утврдили да потиче из времена рушења мале цркве. Ту су откривени уломци тесаника сиге, затим комади лучно обрађених сводара, као и доста фрагмената фреско-малтера.¹⁰⁶ На основу ових, фрагментарно очуваних остатака, може се доста поуздано сагледати основа, а делом и конструктивни склоп мале порушене цркве (сл. 14/2). У питању је био једнобродни храм, правоугаоне основе, спољних димензија 10,40 x 7,40 m, са полукружном апсидом на истоку, која је остала очувана у темељима. Од улаза, ширине око 1,20 m, преостала је плоча прага у темељној маси западног зида. Унутрашњи простор храма био је са два пара малих пиластара подељен на три травеја – простран централни и два уска са источне и западне стране. Зидови су грађени ломљеним притесаним каменом са малтерним везивом. У темељу су имали ширину од око 1,30 m, а у надземном делу око 1,10 m. Унутрашње површине су биле прекривене фреско-малтером и живописане. Није познато како су изгледале фасаде, односно да ли су биле малтерисане или је камена структура зида била видљива. Такође нема налаза који би указивали на начин обраде портала и прозора. Црква је, највероватније, имала полуобличасти свод, али не би требало искључити ни могућност да је постојала купола над централним травејом. У току археолошких ископавања нису нађени остаци некадашњег пода, нити су уочени евентуални трагови старијег сахрањивања у самој цркви, будући да откривене гробне конструкције у њеној унутрашњости, као што ће се видети из даљег излагања, потичу из познијег раздобља.

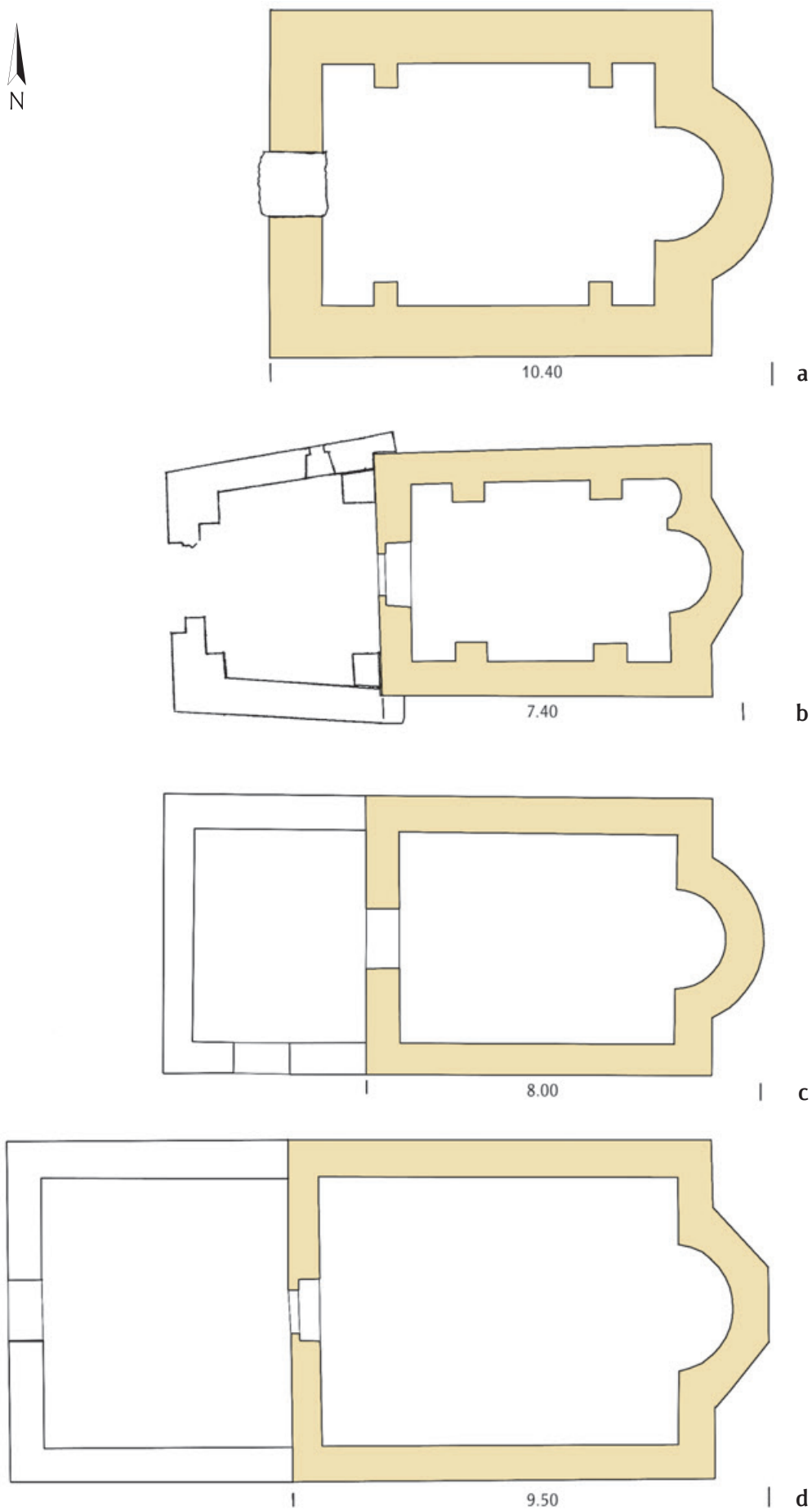
О међусобном хронолошком односу процеса формирања некрополе и подизања мале једнобродне цркве, истраживања нису дала довољно података за доношење поузданијих закључака. На претпоставку о томе да су прве сахране вршене уз новоподигнуту цркву могла би да укаже чињеница да њеним укопаним темељима није пресечен нити оштећен ниједан гробни укуп. На могућност да је на овом локалитету већ постојала некропола пре грађења цркве резултати истраживања не указују.

За утврђивање времена настанка цркве, као и некрополе која се око ње образовала, нема непосредних података. Ретки налази накита из најстаријих гробова не пружају могућност за прецизније временско одређење. Најстарији примерци новца припадају емисијама кнеза Лазара и Вука Бранковића, што би указивало на осму или девету деценију 14. века, као време првих сахрана на некрополи.¹⁰⁷ Овакво датовање, и поред чињенице да нема старијих примерака међу идентификованим налазима новца, тешко би се могло прихватити ако се има у виду одређени проток времена пре започињања изградње велике цркве Светог Николе, односно катедрале у средишњем делу некрополе, о чему ће даље бити речи.

Мала црква, око које је, како смо претпоставили, започето сахрањивање и образовање градске некрополе, према одликама своје архитектуре спада у ред скромних једнобродних здања, каква се на нашем подручју граде током више столећа. Њени откривени остаци не пружају довољно података за поузданије одређење времена грађења. Настанак овог малог храма, који је претходио подизању катедрале, стога би ваљало посматрати у оквиру развоја урбане структуре Новог Брда и економског јачања овог града. Експлоатација сребра, која највероватније

¹⁰⁶ Дневник археолошких ископавања, 25. август 1962, стр. 41.

¹⁰⁷ Ђоровић-Љубинковић 1967, 261–270.

Сл. 15. Ново Брдо, једнобродне цркве:
 а) црква на некрополи;
 б) црква у Замку;
 в) црква „саборница“;
 г) црква Јовча;
 ујоредне основе (P = 1 : 200)

Fig. 15. Novo Brdo, single-nave churches:
 a) church at the necropolis;
 b) church in the Castle;
 c) “Sabornica” church;
 d) Jovča church;
 comparative ground plans (S = 1 : 200)

започиње крајем 13. века, представљала је јаку економску основу за заснивање града у непосредној близини рудника, на простору где раније није било сличне насеобине. За само неколико деценија, до средине 14. века, Ново Брдо је прерасло од првобитно мале рударске насеобине у веома значајно урбано средиште.¹⁰⁸ Тај процес био је, без сумње, праћен великим приливом становништва. Први насељеници су свакако били рудари – Саси, а убрзо се ту формирала и трговачка колонија, састављена од которских и дубровачких грађана, о којима су остала сведочанства у архивским документима њихових матичних градова.¹⁰⁹ Поред ових странаца, у исто време се сигурно доселило и мноштво домаћег, српског становништва. О њима, међутим, у изворној грађи нема сачуваних вести. Стога је тешко пратити токове насељавања у ранијем раздобљу развоја Новог Брда, што поред осталог отежава и сагледавање професионалне структуре становништва. Нема поузданих података о томе када су грађене прве градске цркве и ко их је подизао. Непотпуна сазнања, до којих се дошло у току досадашњих проучавања, отварају могућност за прве претпоставке, које тек у даљем истраживачком процесу треба проверити.

У првим деценијама живота града, али и знатно касније, економски најјачи део становништва су били странци латинске вероисповести – Саси и приморски трговци. Захваљујући привилегованом статусу и личном иметку, они су први били у прилици да подигну своју цркву. Ранији истраживачи су с правом закључили да би то могла бити богомоља традиционално позната као Сашка црква, у изворима помињана као *Santa Maria in Nuovamonte di Dogni Targ*.¹¹⁰ Сматра се да је она била парохијална црква локалних рудара, а касније и трговаца из Дубровника и Котора, који су били привремено или стално насељени у Новом Брду. Овај, без сумње, главни новобрдски католички храм није се налазио у средишњој урбаној зони већ у предграђу, око 1200 м јужније.¹¹¹ Судајући по називу цркве, ту се налазио „Доњи трг“, једна од приградских инсула Новог Брда. Према резултатима досадашњих истраживања, Сашка црква је датована у прве деценије 14. века, а свакако пре 1346. године, када се у овом рударском граду помиње прва католичка парохија.¹¹² Црква је била грађена у духу готике, али је касније дограђивана.¹¹³ У њој је вршено сахрањивање током 14. и 15. века, а из најстаријих гробова потичу налази новца краља Стефана Уроша II, као и царева Стефана Душана и Уроша.¹¹⁴

О православним црквама из раног раздобља развоја новобрдске урбане структуре у изворној грађи нема података. Приликом новијих археолошких истраживања, у Замку – градској цитадели, осим три стамбена здања, откривени су и остаци једнобродне цркве, којој је накнадно дограђена припрата. Унутрашњи простор јој је са два пара пиластара био подељен на три неједнака травеја – простран централни и два знатно ужа са источне и западне стране. Црква је грађена истовремено са фортификацијама и осталим здањима у Замку и оквирно је датована у другу четвртину 14. века.¹¹⁵ По свему судајући, била је један од првих православних храмова у Новом Брду, али највероватније не и најстарији. Због свог особеног положаја у цитадели – градском замку, сигурно није могла бити доступна ширем кругу грађанства. Имајући то у виду, разложно је закључити да је у том ранијем раздобљу, током прве половине 14. века, у новобрдском подграђу подигнута још нека црква за потребе православних верника. Могли су то бити мали једнобродни храмови, какви су и касније подизани у Новом Брду (сл. 15).

¹⁰⁸ Ђоровић-Љубинковић 1972, 123–125.

¹⁰⁹ Динић 1954–1955, 247–249.

¹¹⁰ Gogić 2016, 5.

¹¹¹ Ђоровић-Љубинковић 1967, 261–262.

¹¹² Динић 1962, 93.

¹¹³ Јовановић и др. 2004, 106–114, Поповић 2018, са наведеном старијом литературом (у штампи).

¹¹⁴ Ђоровић-Љубинковић 1972, 262; Димитријевић 1967, 272–273.

¹¹⁵ Поповић 2016, у штампи.

started to be organized here and that the main town's necropolis was set up at this site are important for these considerations.

The said considerations would lead to a conclusion that the building of the first – smaller, single-nave church at this site could be dated back to the first half of the 14th century, perhaps closer to the middle of that century. That would also be the time when the burying around the newly-built church started to take place. The modest grave goods from the interment, which were stratigraphically recognized as the oldest ones, do not provide sufficient data for any reliable dating of the oldest horizon of the interments. Within the fenced-off area of the necropolis, it appears that there were intensive burials already in that first period. We may presume that this entire space was already filled out with graves within a matter of only two to three decades, that is, during the period which preceded the building of the cathedral.

In the following period, the Novo Brdo cathedral started to be built on the town's fenced-off necropolis, already completely filled out with interments. As the outcomes of the archaeological diggings have shown, it was a spacious structure with a complex ground plan, whose spatial design and architectural characteristics, both in terms of their concept and function, as well as in terms of their chronology, show two clearly separated construction phases. Along the original, monumental Church of St Nicholas, a spacious east section was added in one of the later phases, by which the liturgical space of the cathedral was almost doubled. In the continuation we are going to pay special attention to the revealed remains of the original church, i.e., to the west section of the Novo Brdo cathedral, while trying to get a notion of its former appearance. Within the limits imposed by the available materials, the east, added section is also going to be processed, with a special view at the tombs and interments that were located in the cathedral.

Поменимо за сада једине познате остатке мале једнобродне цркве – „Саборнице“, уз коју су се налазиле још две сличне, чији остаци нису истраживани.¹¹⁶ Тешко је рећи из ког времена потичу, али није искључено да је нека од њих подигнута у ранијем раздобљу развоја града. Једини су истражени остаци цркве Јовче, која је подигнута после 1400. године, највероватније у првим деценијама 15. века, у јужном делу подграђа.¹¹⁷

Међу првим православним храмовима у граду који је настајао сигурно је била и наша једнобродна црква, претеча касније катедрале. У поређењу са другим једнобродним новобрдским храмовима, о којима је напред било речи, она је нешто пространија и знатно масивније грађена. Не треба искључити могућност да јој је већ у време грађења придаван посебан значај, на шта посредно указује и чињеница да се нешто касније, на истој локацији, гради катедрални храм Светог Николе. За ова разматрања од значаја је и чињеница да је на том месту убрзо започето сахрањивање и формирана главна градска некропола.

Наведена разматрања водила би закључку да би се грађење прве – мале, једнобродне цркве на овом локалитету могло датовати у прву половину 14. века, можда ближе средини тога столећа. То би било и време када започиње сахрањивање око новосаграђене цркве. Скромни гробни прилози из укопа, који су стратиграфски препознати као најстарији, не пружају довољно података за поуздано датовање најстаријег хоризонта гробних укопа. У оквиру ограђеног ареала некрополе вршено је, изгледа, интензивно сахрањивање већ и у том првом раздобљу. Можемо претпоставити да је за само две до три деценије, односно током периода које претходи грађењу катедрале цео овај простор већ био испуњен гробовима.

У наредном раздобљу, на ограђеној градској некрополи, већ у целини попуњеној гробним укупима, започето је подизање новобрдске катедрале. Како су показали исходи археолошких ископавања, то је било пространо здање сложене основе, чије просторно решење и одлике архитектуре, како концепцијски и функционално, тако и хронолошки, показују две јасно издвојене етапе грађења. Уз првобитну, монументалну цркву Светог Николе, у једној познијој фази дограђен је простран источни део, чиме је богослужбени простор катедрале готово удвостручен. У даљем излагању посебна пажња биће посвећена откривеним остацима првобитне цркве, тј. западном делу новобрдске катедрале, уз покушај сагледавања њеног некадашњег изгледа. У границама расположиве грађе биће обрађен и источни дограђени део, уз посебан осврт на гробнице и гробне укопе који су се налазили у катедрали.

¹¹⁶ Zdravković, Simić 1956, 251–253.

¹¹⁷ Здравковић, Јовановић 1954–1955, 259–263.

St Nicholas Church – older, west section of the cathedral

BEFORE STARTING with the construction of the new, large church, extensive preparatory works had been done in the middle of the town's fenced-off necropolis. The encountered level of the ground with the interments of the first horizon, that had a significant decline from the north to the south, was not suitable for the building of the new temple. For this reason, significant fillings of the terrain were carried out in front of the small church found on the spot, as well as in the space towards the south boundary wall.¹¹⁸ In the central section, the depth of the filling goes between 0.50 m and 0.70 m, while on the south side it amounts to over 1.50 m. The scope of the filling is quite reliably substantiated by the levels of the oldest interments, discovered at the depths between 2.70 m and 3.10 m beside the south boundary wall.¹¹⁹ As it appears, the slope was cut to a lesser degree on the north side, so that very shallow older graves were found there interred at the depths no larger than 0.50 m. In the case of some of these grave pits, partially dug into the rock, since they contained no traces of any skeletons, it may be concluded that they were emptied when these levelling works were being conducted.¹²⁰ The plateau of the necropolis was also expanded by almost 5 m, by moving the boundary wall farther to the west, which we have already mentioned. The remains of the demolished original boundary wall, as well as of an older house, were covered by the filling into which graves were dug later. Some of these interments were dated using the findings of the coins of Prince and Despot Stefan Lazarević.¹²¹ Along the alignment with the remains of the new west wall, no traces of any entrance into the necropolis have been found. During the surveying, the researchers looked for the remains of a gate in the direction of the west portal of the new cathedral, but there was no result to this effect. As it turned out during further surveying, the observed traces of a paved path at the west approach correspond to some later period. Therefore, a question of the access to the necropolis and later to the churchyard of the cathedral has remained open. The earlier mentioned remains in the south-east corner of the boundary wall apparently represented only a side entrance into the necropolis. Taking into account that the site has not been surveyed in its totality, it remains as a supposition that the main gate perhaps used to be at the approach from the north-west side.

Within the scope of the fenced-off area of the necropolis, east from the space earmarked for the new temple, the small, single-nave church probably remained preserved in its entirety. There are no archaeological traces that would possibly suggest that, at the time when the new temple was being built, there were some repairs or demolitions done on this church, since there was no need for something like that. As it appears, the structure had kept its earlier function of the sepulchral

¹¹⁸ Ђоровић-Љубинковић 1967, 262–263.

¹¹⁹ Field Journal 21.8 – 1.9.1962.

¹²⁰ In the interior of the older section of St Nicholas church, empty interments were discovered in the schistose rock – of graves 70–73 in the north part of the naos, as well as of graves 80–81 and 83, towards the south wall, and there were such examples on the external north side as well.

¹²¹ Љубинковић R. i M. 1962, 264; Димитријевић 1967, 282.

Црква Светог Николе – старији, западни део катедрале

ПРЕ ПРИСТУПА изградњи нове, велике цркве, у средишту ограђене градске некрополе обављени су обимни припремни радови. Затечени ниво тла са укопима гробова првог хоризонта, који је био у знатном паду од севера ка југу, није био погодан за подизање новог храма. Стога су извршена знатна насипања терена испред мале затечене цркве, као и на простору према јужном оградном зиду.¹¹⁸ У средишњем делу дебљина насипа је између 0,50 и 0,70 m, док је са јужне стране износила и преко 1,50 m. На обим насипања сасвим поуздано указују нивои најстаријих гробних укопа, откривених на дубинама између 2,70 и 3,10 m поред јужног оградног зида.¹¹⁹ Са северне стране је, како изгледа, падина засечена у мањој мери, тако да су ту откривени врло плитки старији гробни укопи на дубинама не већим од 0,50 m. У неким од ових гробних рака, делимично укопаних у стену, будући да није било трагова скелета, може се закључити да су биле испражњене приликом ових нивелационих радова.¹²⁰ Плато некрополе такође је проширен за готово 5 m, и то померањем оградног зида даље према западу, о чему је већ било речи. Остаци порушеног првобитног оградног зида, као и старије куће, засути су насипом, у који су касније укопавани гробови. Неки од ових гробних укопа датовани су налазима новца кнеза и деспота Стефана Лазаревића.¹²¹ Дуж трасе са остацима новог западног зида нису откривени трагови улаза на некрополу. У току истраживања трагало се за остацима капије на правцу западног портала нове катедрале, али резултат је изостао. Уочени трагови поплочане стазе на западном прилазу, како се током даљих истраживања испоставило, одговарају неком познијем раздобљу. Отворено је, стога, остало питање прилаза некрополи и каснијој порти катедрале. Раније поменути остаци у југоисточном углу оградног зида представљали су, по свему судећи, само споредни улаз у некрополу. Будући да локалитет није у целини истражен, остаје претпоставка да се главна капија можда налазила на прилазу са северо-западне стране.

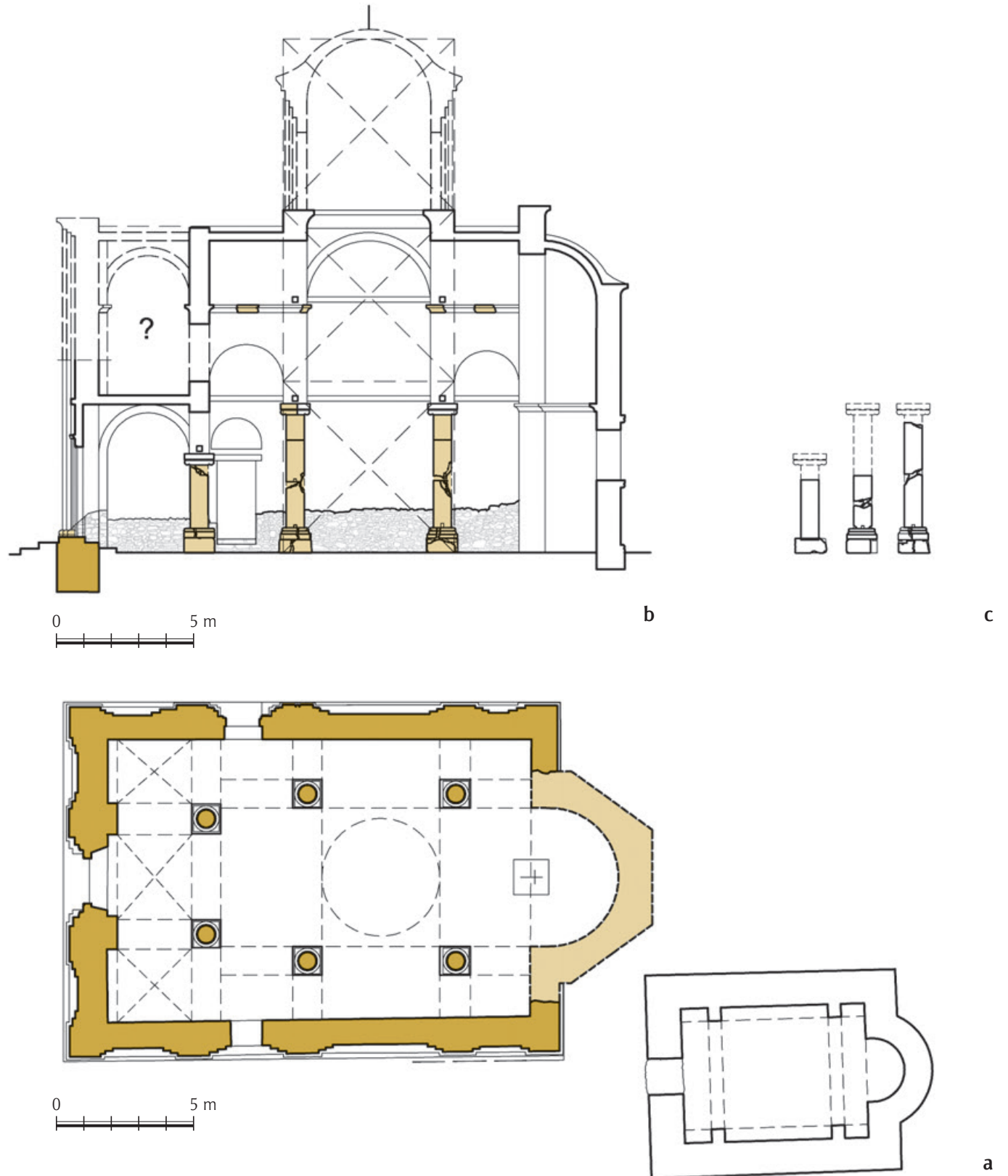
У оквиру ограђеног ареала некрополе, источно од простора предвиђеног за нови храм, мала једнобродна црква вероватно је остала у целости сачувана. Нема археолошких трагова који би евентуално указивали на то да су у време грађења новог храма на овој цркви вршене неке преправке или рушења, будући да за тако нешто није било потребе. Грађевина је, како изгледа, задржала своју ранију функцију гробљанске цркве, око које је и даље вршено сахрањивање. У њеној унутрашњости, ако је судити по резултатима археолошких истраживања, ни у овом раздобљу, које је обухватало последње деценије 14. века, није вршено сахрањивање.

¹¹⁸ Ђоровић-Љубинковић 1967, 262–263.

¹¹⁹ Дневник археолошких ископавања, 21. август – 1. септембар 1962.

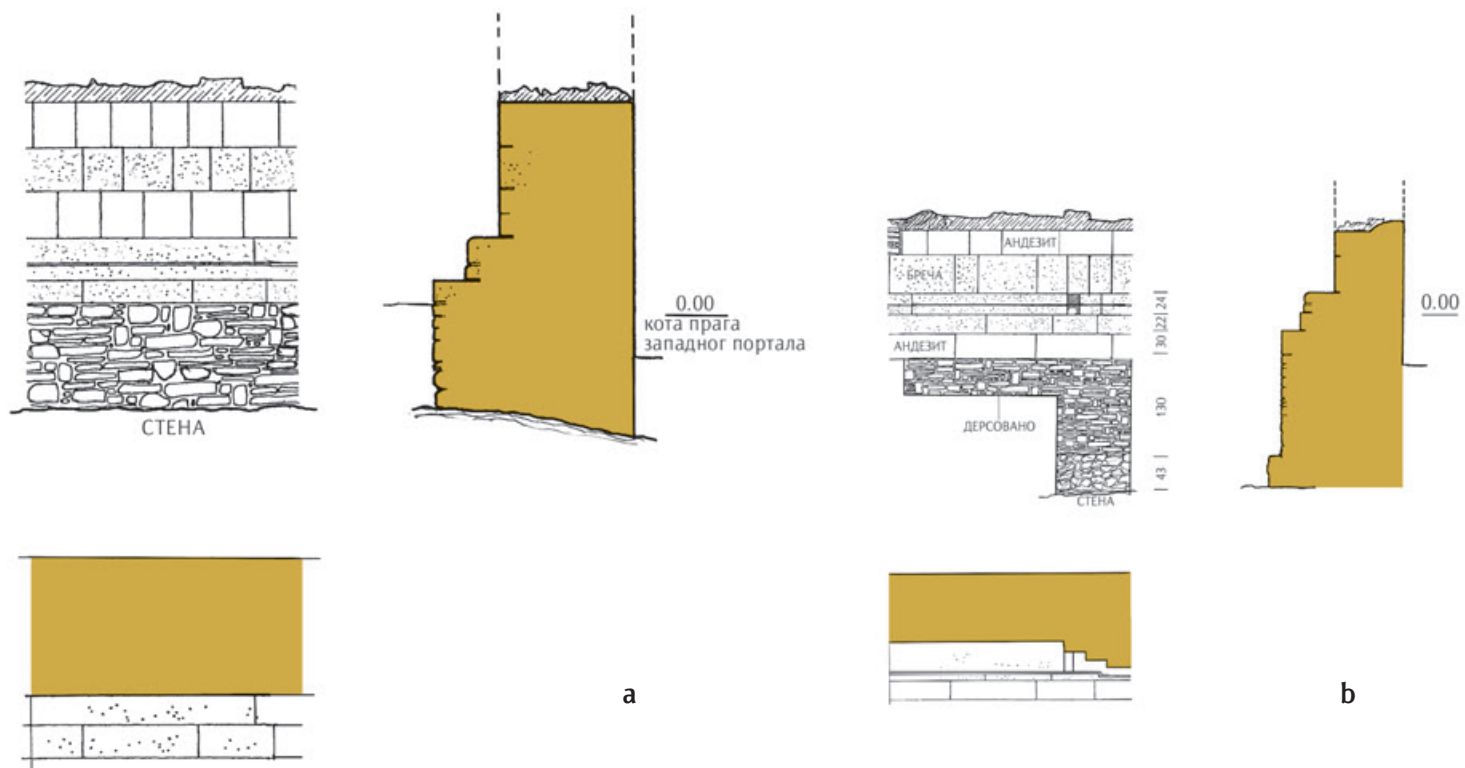
¹²⁰ У унутрашњости старијег дела цркве Светог Николе откривени су празни укопи у шкриљастој стени – гробова 70–73 у северном делу наоса, као и гробова 80–81 и 83, према јужном зиду, а таквих примера било је и са спољне северне стране.

¹²¹ Љубинковић R. i M. 1962, 264; Димитријевић 1967, 282.

Сл. 16. Црква Свешої Николе, сїариїу гео: а) основа; б) подужни пресек; в) детал јужної низа стубова (P = 1 : 200)

Fig. 16. *St Nicholas Church, older section: a) ground plan; b) longitudinal cross-section; c) a detail of the south sequence of columns (S = 1 : 200)*

Сл. 17. Црква Светиої Николе, старији део: а) темељ јужној зида;
 б) темељ северној зида (према Здравковић 1958, 354)
 Fig. 17. St Nicholas Church, older section: а) foundation of the south wall;
 б) foundation of the north wall (according to Zdravković 1958)

На припремљеном терену, у средишњем делу постојеће некрополе, подигнута је црква Светог Николе, будућа градска катедрала. Нови храм био је знатно већи од старе цркве. Имао је правоугаону основу у виду развијеног уписаног крста са стубовима, којима је био подељен унутрашњи простор храма (сл. 16). На истоку се налазила апсида, изнутра сигурно полукружна, а споља највероватније трапезаста. Приликом позније доградње источног дела катедрале, апсида је у целости порушена, тако да њени остаци нису откривени. Будући да је била плитко утемељена на стеновитом тлу, и да су на том простору касније вршена сахрањивања, у току археолошких истраживања се нису могли уочити ни трагови њених темеља.¹²² Ширина новог храма износила је 13 m, а дужина, са претпостављеном апсидом, око 21 m. Средишњи простор наоса образовала су четири стуба, над којима се налазила купола. Унутрашња припрата је од главног дела храма била одвојена са два нижа стуба.

Зидови цркве су засновани на стабилном стеновитом тлу, што је условљавало различиту дубину темеља, као и ширину зидне структуре. Темељ северног зида, ширине око 1,30 m, био је плитко укопан, до дубине не веће од 0,50 m. За разлику од овог, дно темеља супротног, јужног зида било је знатно дубље засновано, углавном на дубинама између 1,70 и 2,00 m (сл. 17). Према уобичајеној пракси, темељни део зидова био је грубље грађен ломљеним каменом, уз употребу доста кречног малтера (сл. 18).

¹²² Ђоровић-Љубинковић 1959, 326. У теренској документацији из 1959. године постоји забелешка да је на прелазу из источног травеја ка простору некадашње апсиде уочено да је гребен стене клесањем заравњен на површини квадратне форме, што је протумачено као простор на коме је био утемељен зидани стубац првобитне часне трпезе.

Сл. 18. Црква Светиої Николе,
део зида заїадне фасаде са темељом
(1962. године)

Fig. 18. St Nicholas Church,
a part of the wall of the west facade
with the foundation (1962)

church around which people still performed burials. If we are to judge by the results of the archaeological surveying, no burials were done in its interior in this period either, which included the last decades of the 14th century.

The future town's cathedral, St Nicholas Church, was built on top of the prepared terrain, in the central section of the existing necropolis. The new temple was significantly bigger than the old church. It had a rectangular ground plan in the form of a developed cross-in-square design with columns which divided the interior space of the temple (fig. 16). There used to be an apse in the east, certainly semi-spherical on the inside and trapezoidal on the outside. During the subsequent construction additions of the east section of the cathedral, the apse was completely demolished, so that its remains have never been found. Taking into account that it had shallow foundations in the rocky ground and that there were burials in that area later on, no traces of its foundations could be noticed during the archaeological surveying.¹²² The width of the new temple was 13 m, while its length, with the presumed apse, was around 21 m. The central space of the naos was formed by four columns topped by a dome. The narthex was separated from the main section of the temple with two lower pillars.

The walls of the church were based on the stable rocky ground, which caused different depth of the foundations, as well as the width of the wall structure. The foundation of the north wall, around 1.30 m wide, was dug in shallowly, no more than 0.50 m deep. As opposed to this wall, the bottom of the foundation of the opposite, south wall was significantly deeper based, mostly at the depths between 1.70 m and 2.00 m (fig. 17). According to the common practice, the foundation section of the wall was made more roughly using broken stone and a lot of lime mortar (fig. 18).

On the exterior facade side, above the foundation, a well preserved, massive profiled socle made of breccia ashlars projected in step from the wall plain. On the south side, where the foundation wall was wider (around 1.60 m), the socle has three

¹²² Боровић-Љубинковић 1959, 326. The 1959 field documentation contains a note that it was noticed in the section leading from the east bay towards the space of the former apse that the ridge of the rock was flattened by carving on a square-form area, which was interpreted as the space in which the pillar of the original oblation table was founded.

Сл. 19. Црква Светіої Николе,
део јужної зида (1960. и 2016. године)
Fig. 19. St Nicholas Church,
a part of the south wall (1960)

Са спољне фасадне стране, над темељом је остао добро очуван, масиван профилисани сокл од тесаника брече, који степенасто излази из равни зида. Са јужне стране, где је темељни зид био шири (око 1,60 m) сокл има три степена, а са северне само два, због плићег утемељења и равнијег терена.¹²³ Надземни зидови имали су константну ширину око 0,90 m, односно 3 стопе. Фасадна лица зидова била су рашчлањена пиластрима са степенастим испадима, који су образовали плитке лезене. Лица зидова су грађена од квадера тамноцрвене брече и зеленосмеђег андезита, сложених тако да формирају наизменичне, двобојне хоризонталне редове (сл. 19/1 и 19/2). Квадери брече већи су од тесаника андезита, а на појединим деловима фасаде су једнаке величине. Средишња структура и унутрашња лица зидова грађени су од ломљеног притесаног камена различитих врста и квалитета.¹²⁴ Код северног и јужног зида унутрашње површине су равне, док је унутрашња страна западног зидног платна рашчлањена са два

¹²³ Здравковић 1958, 362.

¹²⁴ Здравковић 1958, 362.

Сл. 20. Црква Светиої Николе,
зайадни портал у шоку ископавања
(1956. године)

Fig. 20. St Nicholas Church,
west portal during the excavations
(1956)

grades and on the north one only two because of the more shallow foundation and the flatter terrain.¹²³ The elevated walls had a constant width of around 0.90 m, that is, 3 feet. The facade faces of the walls were dissected with pilasters that had stepped protrusions, thus forming shallow lesenes. The faces of the walls were built using blocks made of dark-red breccia and green-brown andesite, laid in such a way as to form alternating, two-coloured horizontal rows (fig. 19/1 and 19/2). The breccia blocks were larger than the andesite ashlar and in some parts of the facade they were of the same size. The central structure and the interior faces of the walls were made of broken cut stone of different types and quality.¹²⁴ In the case of the north and the south walls, the interior surfaces are flat, while the interior side of the west wall curtain is dissected with two pilasters, each 1 m wide, and placed opposite the columns that separated the narthex from the naos. All the interior surfaces of the walls in the church used to be covered in fresco-plaster and painted. During the surveying of the remains of the walls, no preserved surfaces with frescoes were observed, but a lot of plaster fragments with traces of paintings were found in the debris, which will be talked about in more details later on.

The church had three doors – the main one, with the accentuated portal on the west side, and one each on the north and the south sides. These side entrances were not along the axis of the naos's west bay. In addition to the threshold, parts of the left jamb and the step-shaped masses of the pilaster that used to lean against the jambs were left from the west monumental portal (fig. 20). The main portal was approached over several unequal steps and from the threshold the church was descended into down two steps, to the level of the narthex's floor (fig. 21). During the excavations, the north portal was found with heavily damaged remains of the original construction. The revealed traces show that it was somewhat more modestly processed than the west one. In one of the later epochs, undoubtedly during the Turkish period, this north door was walled-in, rather shabbily, using stones bound by

¹²³ Здравковић 1958, 362.

¹²⁴ Здравковић 1958, 362.

Сл. 21. Црква Светиої Николе, западни портал са делом припреме после ископавања (према Здравковић 1958)

Fig. 21. St Nicholas Church, west portal with a part of the narthex after the excavations (according to Zdravković 1958, 351)

пиластра, широка по 1 m, и постављена наспрам стубова који су одвајали припрату од наоса. Све унутрашње површине зидова у цркви некада су биле прекривене фреско-малтером и осликане. У току истраживања на остацима зидова нису уочене очуване површине са фрескама, али је у шуту откривено мноштво уломака малтера са траговима живописа, о чему ће даље бити нешто више речи.

Црква је имала троја врата – главна, са наглашеним порталом на западу, и по једна са северне и јужне стране. Ови бочни улази нису били у оси западног травеја наоса. Од западног монументалног портала, осим прага, преостали су делови левог доворотника и степенасто обликоване масе пиластара, које су биле прислоњене уз саме доворотнике (сл. 20). Главном порталу прилазило се преко неколико неједнаких степеника, а са прага у цркву се силазило низ два степеника, до равни пода припрате (сл. 21). Приликом ископавања, северни портал затечен је са тешко оштећеним остацима првобитне конструкције. Откривени трагови показују да је био нешто скромније обрађен од западног. У једној познијој епохи, без сумње у турском раздобљу, ова северна врата су била зазидана, и то доста немарно, каменом повезаним блатом. За разлику од претходна два, јужни портал није имао посебно клесану обраду (сл. 22). Како су показала археолошка истраживања, ова врата су такође била накнадно зазидана, у то у пуној ширини, солидним слогом камена са малтерним везивом.

На ниско очуваним остацима зидова у току археолошких ископавања нису запажени остаци прозора. Приликом детаљне анализе фотографија из времена истраживања, уочили смо трагове једног зазиданог прозора на најбоље очуваном делу западног зида, ближе југозападном углу (сл. 23). Прозор је са унутрашње стране имао ширину од око 0,90 m, док му је парапет у односу на раван пода био на висини од око 1,80 m. Јасно се могло уочити да је прозор био зазидан у опусу, који је готово једнак првобитном зиду. Исти је случај и са напред поменутом зазидом јужних врата, где се такође нису уочавале разлике у односу на

Сл. 22. Црква Светиої Николе,
јужни портал (1960. године)

Fig. 22. St Nicholas Church,
south portal (1960)

mud. As opposed to the previous two, the south portal did not have a specially carved finish (fig. 22). As shown by the archaeological surveying, this door was also subsequently walled-in, in its full width, using a solid stone bond and mortar binding.

On the low preserved remains of the walls, no remains of any windows were noticed during the archaeological excavations. In the course of a detailed analysis of the photographs taken at the time of the surveying, we have noticed traces of a walled-in window in the best preserved section of the west wall, closer to the southwest corner (fig. 23). On its interior side, the window had the width of around 0.90 m, while its parapet was at the height of around 1.80 m in relation to the level of the floor. It could clearly be noticed that the window was walled-in in the opus, which is almost equal to the original wall. The same case is with the afore-mentioned walling-in of the south door, where also no differences were noticed in comparison to the original wall.¹²⁵ Having all of this in mind, it should not be ruled out as a possibility that this was a concurrent intervention, perhaps during a subsequent reconstruction of the cathedral. The reason for this walling-in may have been the creation of new fresco paintings.

There are no reliable data now on the appearance of the original floor in the church. Only in the part of the narthex towards the west entrance the researchers found floor remains made of unprocessed stone slabs laid down onto a mortar base that could belong to the original structure. In the other sections, no traces of floor have been revealed, considering that there were some later-date interments, while traces of Turkish re-digging have also been noticed. The question whether there were any burials in the newly built temple already in this older phase, before the addition of the east section, also constitutes a very complex one and we will consider it separately in the continuation.

The foundations with remains of massive bases of all six columns in the naos and the esonarthex were revealed *in situ* in the interior of the temple (fig. 24 and 25). They were based on the rocky ground and had foundation roughly made using broken stone and lime mortar. The plinths of the columns stood above the foundation structure and were mostly above the level of the floor. In the layer of the debris, thick

¹²⁵ A part of the wall with the remains of the walled-in window is no longer preserved. It has disappeared during some of the conservation interventions, while the walling-in of the south door was removed during the surveying works conducted in 1958–1959.

Сл. 23. Црква Светиої Николе, западни део после ископавања (1956. године)

Fig. 23. St Nicholas Church, west part after the excavations (1956)

првобитни зид.¹²⁵ Имајући то у виду, не би требало искључити могућност да је у питању била истовремена интервенција, можда приликом позније реконструкције катедрале. Повод за ово замишљање могла је бити израда нових фресака.

О изгледу првобитног пода у цркви сада нема поузданих података. Само у делу припрате према западном улазу откривени су остаци пода од необрађених каменних плоча на малтерној подлози, који би могли припадати првобитном здању. На осталим просторима трагови пода нису откривени, будући да је ту било каснијих гробних укопа, а уочени су и трагови турских прекопавања. Веома је сложено и питање о томе да ли је у новоподигнутом храму вршено сахрањивање већ у овој старијој фази, пре доградње источног дела, које ћемо у даљем излагању посебно размотрити.

У унутрашњости храма откривени су *in situ* темељи са остацима масивних постамената свих шест стубова у наосу и унутрашњој припрати (сл. 24 и 25). Они су били засновани на стеновитом тлу и имали су темељ грубо грађен ломљеним каменом и кречним малтером. Стопе стубова су стајале над темељном структуром и највећим делом су биле изнад равни пода. У слоју шута, дебљине између 1,00 и 1,50 m, а местимично и до 2,00 m, којим је била засута унутрашњост цркве, откривен је већи број архитектонских фрагмената од црвене брече, травертина, андезита и кречњака. Од црвене брече су делови стубова са капителима и базама, делови венаца, портала, профила са сокла и угаони камени блокови са фасадних пиластара.¹²⁶ За наша даља разматрања могућег конструктивног склопа цркве Светог Николе, међу овим налазима посебно су значајни делови стубова. Они су углавном пронађени на местима где су се затекли приликом рушења. Југозападни стуб поткуполног простора откривен је оборен – и то са базом, три сегмента самог стуба и делом капитела, што је посебно наведено у теренском дневнику.¹²⁷ Посматрано у целини, у поменутом слоју шута нађене су, целе или фрагментоване, базе свих шест стубова, од којих је база северног стуба припрате откривена *in situ*, над квадратним постаментом (сл. 25–27). Од стабала стубова нађено је укупно 12 комада, и то: четири дужине 1,70 до 1,90 m, затим четири од око 0,90 m, и по два од 1,40–1,50 m и 2,16–2,27 m (сл. 28).

¹²⁵ Део зида са остацима зазиданог прозора није више очуван. Ишчезао је приликом неке од конзерваторских интервенција, док је зазида јужних врата уклоњена још у време истраживачких радова 1958–1959. године.

¹²⁶ Здравковић 1958, 353.

¹²⁷ Дневник археолошких ископавања, 21. јул 1956.

Сл. 24. Црква Светиої Николе,
северни зид са остїацїма база
за стїубове (1956. годїне)

Fig. 24. St Nicholas Church,
north wall with the remains
of the column bases (1956)

Сл. 25. Црква Светиої Николе,
клесане базе стїубова:

a) база југоисточної стїуба наоса;
b) база северозаїадної стїуба приїраїше

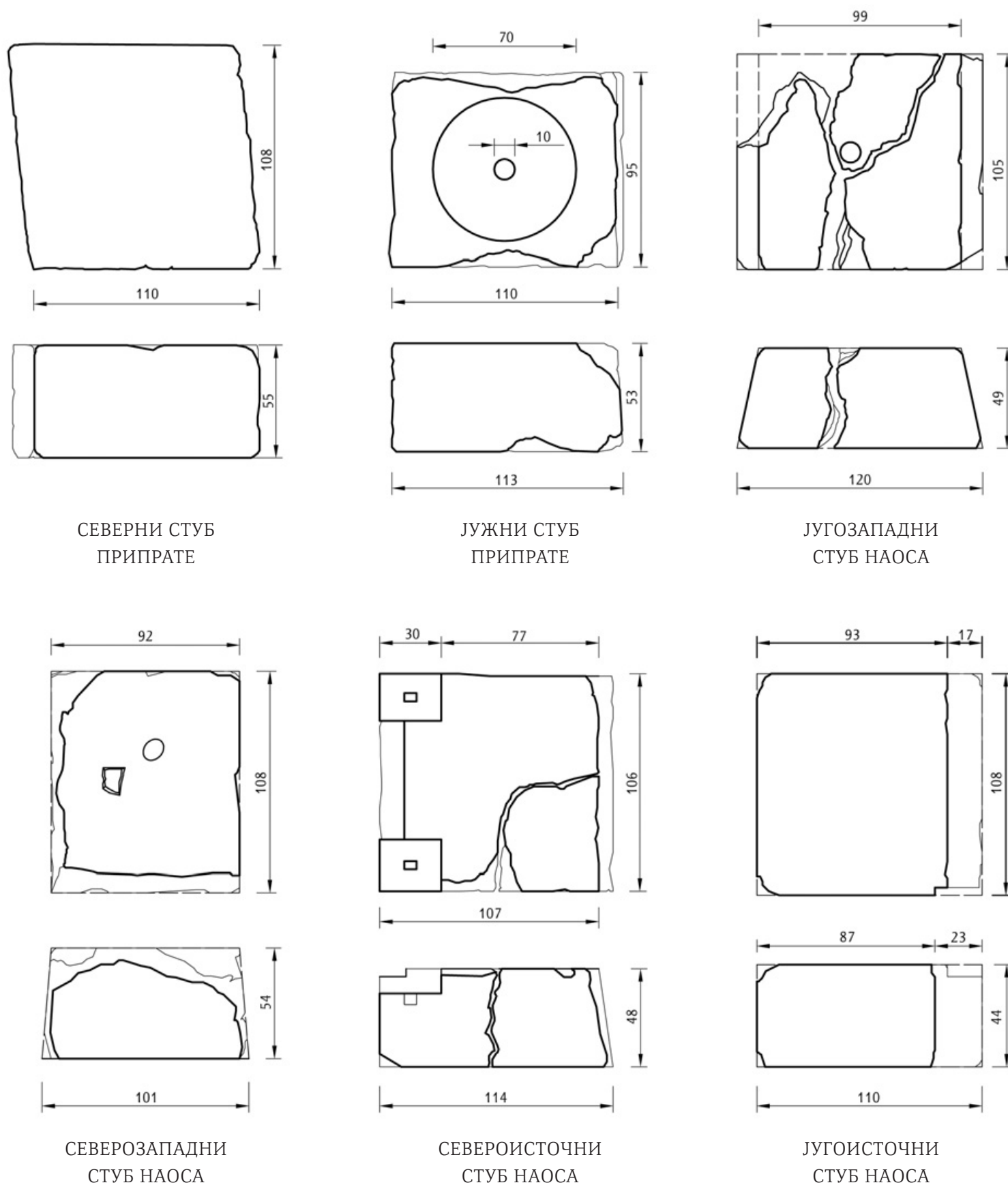
Fig. 25. St Nicholas Church,
carved column bases: a) base of the
south-east column of the naos;
b) base of the north-west column
of the narthex

between 1.00 m and 1.50 m, and partially up to 2.00 m, that filled out the interior of the church, a large number of architectural fragments of red breccia, travertine, andesite and lime were found. The red breccia was found in the parts of columns with capitals and bases, parts of cornices, portals, profiles from the socle and corner stone blocks from the facade pilasters.¹²⁶ Among all of these findings, the parts of the columns are of particular interest for our further considerations of the possible structural assembly of the Church of St Nicholas. They were mostly found in the places where they used to stand at the time of the demolition. The south-west column of the domed space was revealed toppled – including the plinth, three segments of the column itself and a part of the capital, which was particularly stated in the field log.¹²⁷ If observed in its entirety, what was found in the said layer of debris were whole or fragmented plinths of all six columns, with the plinth of the north column in the narthex being found *in situ*, above the square base (fig. 25–27). Out of the column shafts, a total of 12 pieces have been found, as follows: four that were 1.70 to 1.90 m long, then four of around 0.90 m, and two each of 1.40–1.50 m and 2.16–2.27 m (fig. 28). Several fragments of the capitals were also found in the debris and they had the height of 0.40 m. In addition to the parts of the columns, the findings of several fragments of profiled cornices also come from the demolition

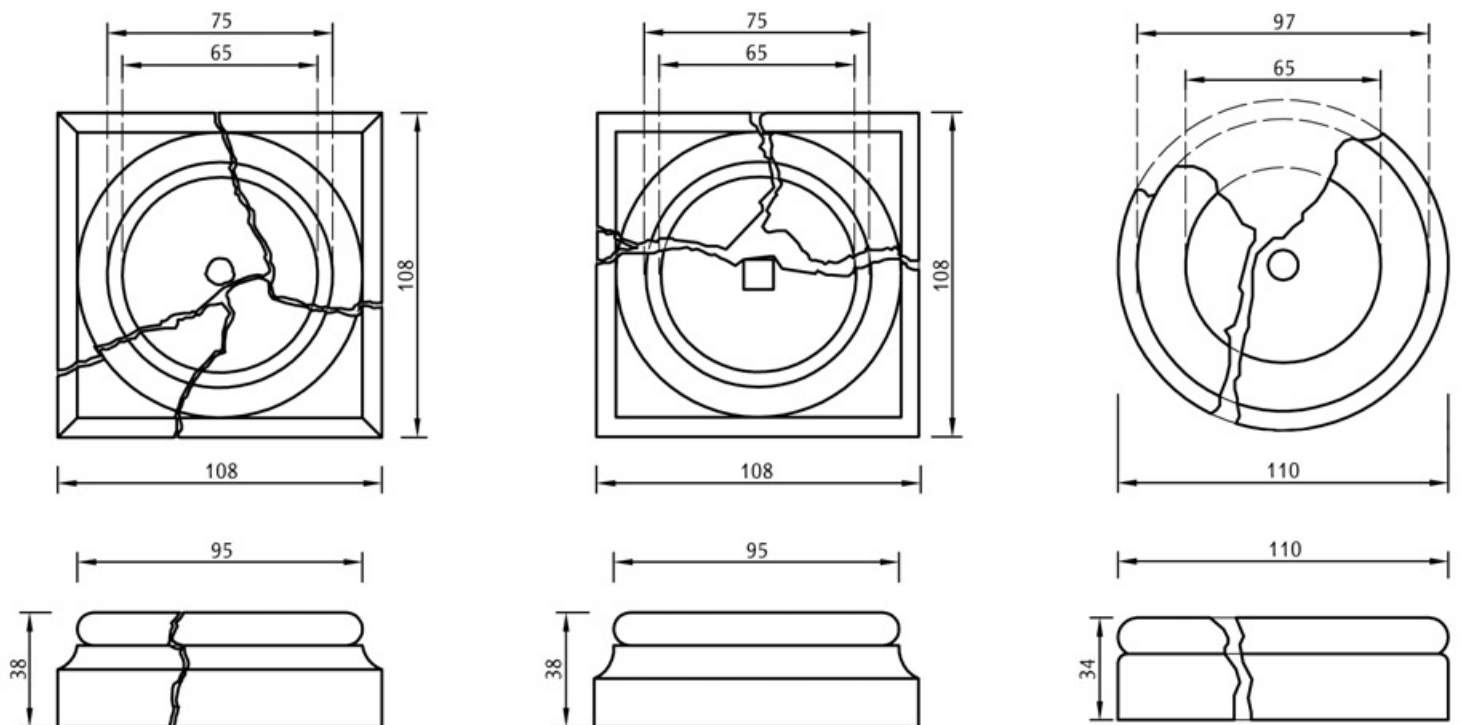
¹²⁶ Здравковић 1958, 353.

¹²⁷ Field Journal, 21.7.1956.

Сл. 26. Црква Светіої Николе, клесане стіоје стіубова (P = 1 : 25)

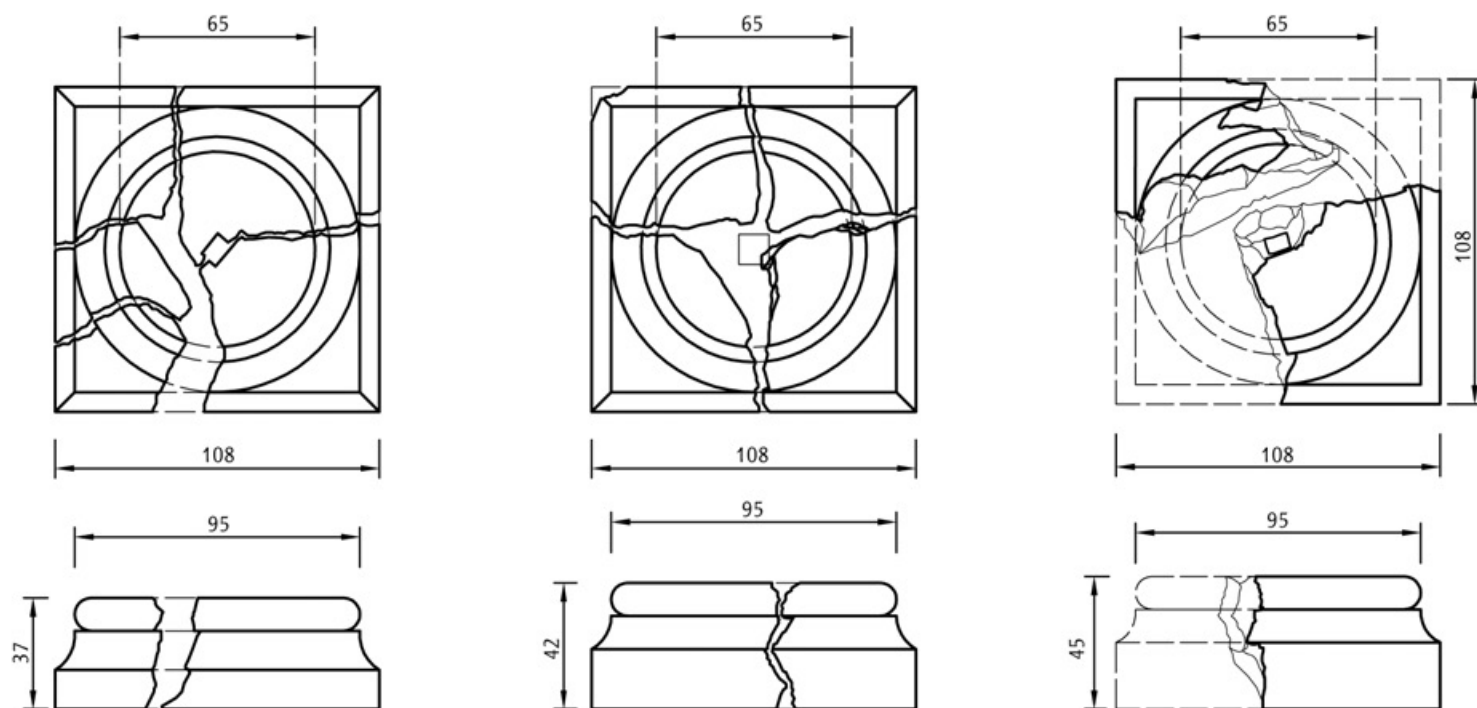
Fig. 26. St Nicholas Church, carved column plinths (S = 1 : 25)

ЈУГОИСТОЧНИ
СТУБ НАОСА

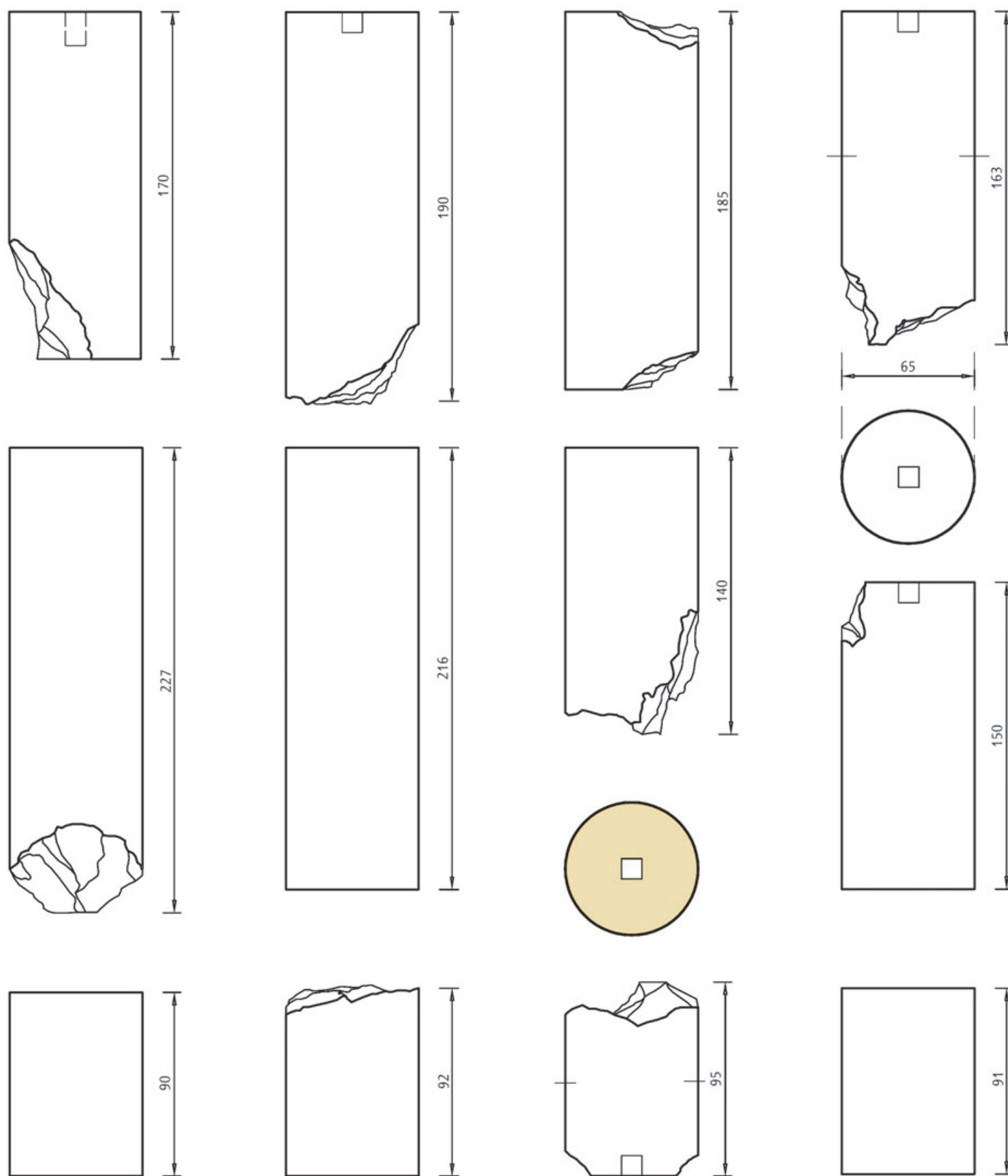
СЕВЕРОИСТОЧНИ
СТУБ НАОСА

СЕВЕРНИ СТУБ
ПРИПРАТЕ

Сл. 27. Црква Светиої Николе, базе стубова клесане од брече (P = 1 : 25)

Fig. 27. St Nicholas Church, column bases made of breccia (S = 1 : 25)

Сл. 28. Црква Светіої Николе, сџабла сџубова клесана од брече ($P = 1 : 25$)

Fig. 28. St Nicholas Church, column shafts made of breccia ($S = 1 : 25$)

Сл. 29. Црква Свѣтої Николе, део највишег прозора са највишим
 Fig. 29. *St Nicholas Church, part of the window lintel with inscription*

layer, as well as several pieces of horizontal cordon-cornices. On some fragments made of breccia, which originally has rough structure, it was possible to observe traces of the levelling out of the surfaces by using plaster. In one section of a column, a well preserved layer of fresco-plaster was found, around 4 mm thick, which was used to level out a roughly carved surface.¹²⁸ It is also possible to find traces of plaster on some pieces of the cornices, which were obviously located within the church, while most of the pieces of the same or similar profile probably come from the loft.

Fragments of the stone plastic with inscriptions¹²⁹

Among the fragments carved out of sandstone, a particularly specific find is a fragment of decoratively made window lintel with remains of an inscription, which was secondarily installed as a spolia into the south wall from the time of the younger Turkish reconstruction (fig. 29). There was an inscription on the face of this window lintel, carved in two rows. Only the left half of the inscription has been preserved and it reads:

† по м(н)л(о)стн б(о)ж(н)ен азъ
 мнст(о)рь .....

This was, undoubtedly, an inscription which mentioned the master builder of the church – the protomaster, whose name has not been preserved. As an attempt to recognize who this was, on the basis of a paleographic analysis, as well as the features of the Novo Brdo low-relief decoration, a supposition has been voiced out that this inscription referred to Rade Borović, the later-date builder of Ljubostinja monastery.¹³⁰ This opinion, which is difficult to accept, would require more detailed scrutiny in the further explorations of the Morava-style architecture.

¹²⁸ Field Journal, 18.7.1956.

¹²⁹ See att. Г. Томовић, page 237–239.

¹³⁰ Бошковић 1974, 114.

Сл. 30. Црква Светиої Николе,
део архиволте 12 са натписом

Fig. 30. St Nicholas Church,
part of archivolt 12 with inscription

У шуту је откривено и неколико фрагмената капитела, који су имали висину 0,40 m. Из слоја рушења, осим делова стубова, потичу и налази више фрагмената профилисаних венаца, као и неколико комада од хоризонталних кордон-венаца. На неким фрагментима клесаним од брече, која је изворно грубе структуре, уочени су трагови изравнавања површина малтером. На делу једног стуба откривен је добро очуван слој фреско-малтера, дебљине око 4 mm, којим је била изравната грубо клесана површина.¹²⁸ И на некима комадима венаца, који су се очигледно налазили у унутрашњости цркве, има трагова малтера, док већина комада истог или сличног профила вероватно потиче са подстрешја.

Фрагменти камене пластике са натписима¹²⁹

Међу фрагментима клесаним од пешчара особен налаз представља уломак декоративно обрађеног натпрозорника са остацима натписа, који је био секундарно уграђен као сполија у јужни зид из времена млађе турске обнове (сл. 29). На лицу овог натпрозорника налазио се натпис, клесан у два реда. Очувана је само лева половина натписа, која гласи:

†по м(н)л(о)сти б(о)ж(н)иен азъ]
манст(о)рь .....

У питању је, без сумње, био натпис у коме се помињао градитељ цркве – протомастор, чије име није сачувано. У покушају препознавања о којој је личности реч, на основу палеографске анализе, као и одлика новобрдске плиткорелефне декорације, изнета је претпоставка да се натпис односио на Рада Боровића, познијег градитеља Љубостиње.¹³⁰ Ово мишљење, које се тешко може прихватити, захтевало би да се у даљим истраживањима моравског градитељства детаљније преиспита.

¹²⁸ Дневник археолошких ископавања, 18. јул 1956.

¹²⁹ В. прилог Г. Томовић на стр. 237–239.

¹³⁰ Бошковић 1974, 114.

A piece of another inscription carved in two rows was also found in the debris in front of the west portal and this one was located in the lower section of an archivolt from the church's facade (fig. 30). Bearing in mind the width of the carved section of the archivolt, the inscription field could not have been longer than 28 cm. The right half of the inscription has not been preserved, so only the beginning parts of both rows have remained and they read as follows:

† х(ристо)сь за[уело]
и конь[ць]

The inscription represents a part of the introductory formula saying that Christ is the beginning and the end of all, which is confirmed by the cross as a symbolic invocation. This formula also appears in the same form in the manuscripts, that is, in the records from the second half of the 14th century and the first decades of the 15th century.¹³¹

Stone plastic with relief decorations

During the archaeological surveying in the ruins of the cathedral, over 50 fragments of the architectural plastic with low-relief decorations were found (fig. 31–33). According to the data from the field documentation, most of these fragments came from the debris along the external sides of the west and the north walls, especially in the zone around the side entrance from the north side. Several fragments were inserted as spolia into the sub-construction of the minbar, as well as into the south wall of the youngest Turkish phase, where the afore-mentioned piece of window lintel with a part of the inscription was revealed. Only around 15 fragments have been preserved out of these exceptionally important plastic finds and they were transferred to the National Museum, while the others disappeared from the site over time. Some of the fragments were documented in the field documentation, but most often without marked spots in which they were found.¹³² Eight fragments with Morava-style decoration were also found during the excavation of the remains of *Jovča church*, some 250 m away to the west. During the excavations, the researchers ascribed the said fragments to that church.¹³³ In the course of our analyses, it was observed that four fragments from the said cluster directly fit onto the similar finds from the cathedral, which suggests that the location of their find was the secondary one. Indeed, it is difficult to imagine that the stone plastic which suits a significantly more monumental building could ever belong to the small and relatively modest *Jovča church*.

A comprehensive insight into the former carved decorations of the Novo Brdo cathedral temple is no longer possible, but on the basis of the available documentation, as well as the preserved materials, we can present certain observations and suggest possible conclusions. Despite the serious damages and partial preservation, on the basis of the shape of individual fragments and particularly the curvature of their edges, it may be concluded that they belong to the former secondary plastic on the facade of the church. By determining the radius of those curves, the fragments could be recognized as remains of single-frame windows, biforated windows, lunettes, as well as archivolts in the pediments of the church, while two fragments constitute a part of a rosette.

As it has already been said, among the pieces of the architectural plastic the ones that stand out are those on whose faces there is a carved decoration with the

¹³¹ Записи и натписи, 50 (no. 157 from 1387), 51 (no. 162 from 1388), 53 (no. 163 from 1388–1389), 78 (no. 250 from 1428); Шпадијер 2004, 142 (дијак Андрија, from 1425).

¹³² In addition to the fragments kept at the National Museum, there are preserved drawings or photographs for around 30 more fragments, so that we have data for around 45 pieces of relief stone plastic.

For the purpose of easier processing, all the fragments have been numbered, as follows: from 1 to 15 those that are at the National Museum; from 16 to 23 those that were documented with drawings at scale and on a tracing paper. Specimens from 24 to 35 are known according to the photographs; during the analysis it was possible to ascertain their size approximately. The fragments from 36 to 44 were documented on the basis of the levelled sketches from the terrain inventories for the years 1956 and 1957.

¹³³ Здравковић, Јовановић 1954–1955, 261–262.

У шуту испред западног портала откривен је део још једног натписа клесаног у два реда, који се налазио у доњем делу једне архиволте са фасаде цркве (сл. 30). Имајући у виду ширину клесаног дела архиволте, натписно поље није могло бити дуже од 28 cm. Десна половина натписа није очувана, тако да је преостео почетни део оба реда, који гласи:

† х(ристо)съ за[учео]
и конь[ць]

Натпис представља део уводне формуле да је Христос почетак и крај свега, што се потврђује и крстом као симболичном инвокацијом. У истом облику ова формула јавља се и у рукописима, односно записима из друге половине 14. и првих деценија 15. века.¹³¹

Камена пластика са рељефним украсом

Приликом археолошких истраживања у рушевинама катедрале откривено је преко 50 фрагмената архитектонске пластике са плиткорелефним украсом (сл. 31–33). Према подацима из теренске документације, већина ових фрагмената потиче из шута дуж спољних страна западног и северног зида, посебно у зони око бочног улаза са северне стране. Неколики уломци су били уграђени као сполује у супструкцију мимбара, као и у јужни зид најмлађе турске фазе, где је откривен и напред поменути комад натпрозорника са делом натписа. Од ових, изузетно значајних налаза пластике очувано је свега око 15 уломака, који су пренети у Народни музеј, док су остали временом нестали са локалитета. Неки фрагменти су документовани у теренској документацији, али најчешће без означених места налаза.¹³² Осам фрагмената са рељефним плетерним украсом нађено је и приликом ископавања остатака цркве Јовче, удаљене око 250 m према западу. У време ископавања, истраживачи су поменуте фрагменте приписали тој цркви.¹³³ Приликом наших анализа, уочено је да се четири фрагмента из поменуте скупине непосредно везује са сличним налазима из катедрале, што указује на то да је њихово место налаза секундарно. Доиста, малој и релативно скромној цркви Јовчи, тешко да би могла припадати камена пластика која одговара знатно монументалнијем здању.

Целовит увид у некадашњи клесани украс новобрдског саборног храма више није могућ, али се ипак, на основу расположиве документације, као и сачуваног материјала, могу изнети одређена запажања и навестити могући закључци. И поред тешких оштећења и делимичне очуваности, на основу облика појединих фрагмената, а нарочито закривљености њихових ивица, може се закључити да припадају некадашњој секундарној пластици на фасади цркве. Одређивањем радијуса тих кривина, уломци су могли бити препознати као остаци једноделних прозора, бифора, лунета, као и архиволти на забатима цркве, док два фрагмента чине део розете.

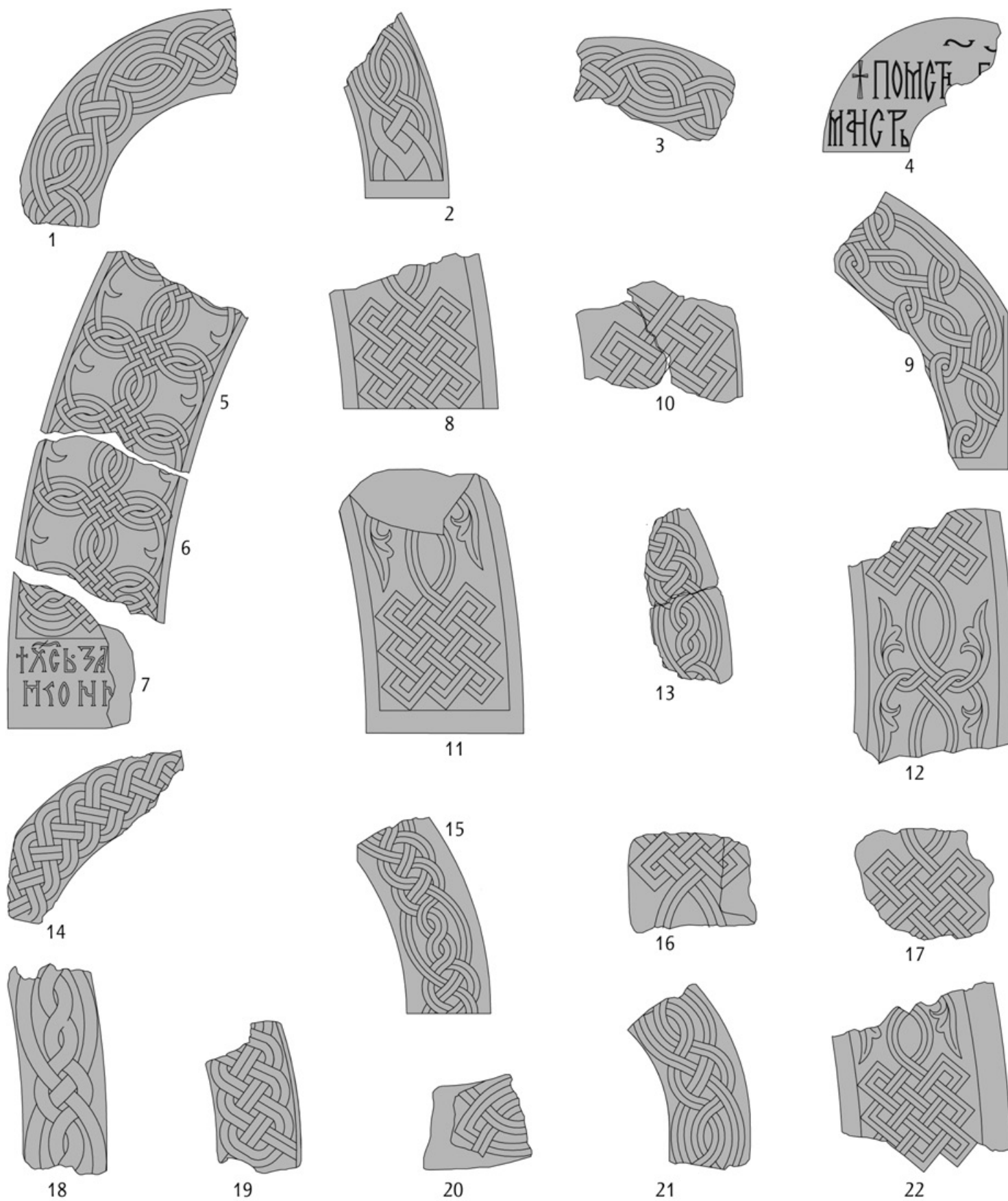
Међу комадима архитектонске пластике, као што је већ речено, издвајају се они на чијим лицима постоји клесани украс са мотивима моравске декорације. Будући да су у питању остаци архитектонске пластике који су изузетно важни за даљу, морфолошку и стилску анализу, подробно ћемо описати заступљене мотиве и начин клесања.

Архитектонска пластика цркве Светог Николе богато је украшена тзв. моравским преплетом. Та скулптура у целини је рађена од жућкастог пешчара, погодног

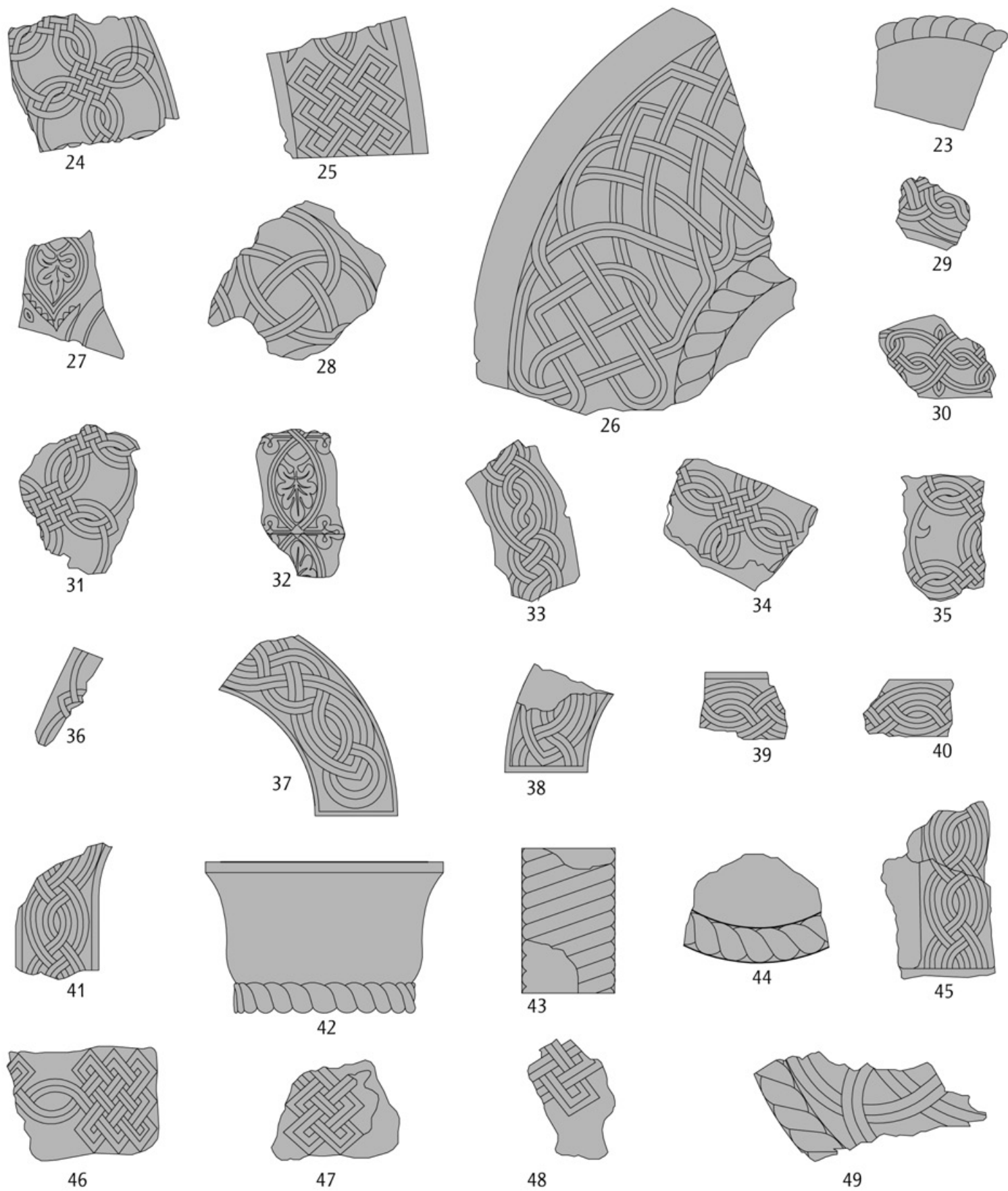
¹³¹ Записи и натписи, 50 (бр. 157 из 1387. године), 51 (бр. 162 из 1388. године), 53 (бр. 163 из 1388–1389. године), 78 (бр. 250 из 1428. године); Шпадијер 2004, 142 (дијак Андрија, 1425. година).

¹³² Осим фрагмената који се чувају у Народном музеју, за још око 30 фрагмената постоје сачувани цртежи или фотографије, тако да се располаже подацима за око 45 комада рељефне камене пластике. Ради лакше обраде, сви фрагменти су нумерисани, и то: од 1 до 15 они који се налазе у Народном музеју; од 16 до 23 они који су документовани цртежима у размери и на паусу. Према фотографијама познати су примерци од 24 до 35; њима је било могуће у току анализе приближно одредити величину. Фрагменти од 36 до 44 документовани су на основу котираних скица из теренских инвентара за 1956. и 1957. годину.

¹³³ Здравковић, Јовановић 1954–1955, 261–262.

Сл. 31. Црква Свешої Николе, фраїменїи илїшкорезане илешерне иласїице (P = 1 : 10)
 Fig. 31. St Nicholas Church, fragments of low-relief plastic (S = 1 : 10)

Сл. 32. Црква Светіої Николе, фраіменіи илїиїкорезане илїиїерне илїиїиїке (P = 1 : 10)

Fig. 32. St Nicholas Church, fragments of low-relief plastic (S = 1 : 10)

Morava-style motifs. Taking into account that these are the remains of the architectural plastic that are exceptionally important for further, morphological and style analysis, we are going to describe the encountered motifs and the manner of carving in details.

The architectural plastic of the Church of St Nicholas was very richly decorated with the Morava-style low-relief. That sculpture is made entirely of yellowish sandstone, suitable for carving. The relief (interlacing ornament) consists of shallowly carved plastic ribbons, around 2.5 cm high. The ribbon is always fluted, i.e., it consists of two components, while the fluting is done by carving the central line in, at the angle of 45°, using a chisel.

The repertoire of the motifs is very broad and rather diverse. Most often, this concerns the characteristic Morava-style interlacing ornament, consisting of a two-component ribbon, guilloches and knots, that create oval and circular forms, like a “textile sample,” with a rare use of floral motifs in the form of half-leaves.¹³⁴ The main element of the ornamental decoration of the Novo Brdo stone plastic is certainly the densely composed interlacing ornament. The simplest one has the form of guilloches, i.e., a line of circular motifs (fragm. 14 and 19) or alternately sequenced circles and ellipses (fragm. 1, 2, 3, 20, 21, 37, 38, 39, 40, 41, 45). A somewhat more complex motif was achieved with a interlacing ornament comprising a number of crossed, double lemniscates, in a horizontal or a vertical order (fragm. 5, 6, 7, 24, 31, 34, 35, 36). As it has been pointed out already, the interlacing ornament was always created using a double fluted ribbon. Another characteristic decoration is an alternating semi-lemniscate and fields with the “textile sample”, i.e., the quadrangular form motif with dense interlacing ornament similar to the fabric interlacing motif (fragm. 8, 16, 17). The interlacing ornament consisting of a number of elongated oval fields with inscribed double, horizontally and vertically arranged lemniscates is also worth the mention (fragm. 30). It needs to be emphasized that all of the said motifs, typical of the Novo Brdo plastic, belong to the usual repertoire of the stone plastic found on the monuments belonging to the Moravan Serbia.

A somewhat different Morava-style interlacing ornament, so far unnoticed in the older literature, consists of a sequence of lemniscates and “textile sample”, with three-component half-leaves on their crossing (fragm. 11, 12, 22, 25). Another variant of the Novo Brdo interlacing ornament is also recognizable and it consists of alternating sequences of two circular and one oval field which have horizontal lemniscates inscribed into them (fragm. 13, 15, 29, 33). Another characteristic motif is the interlacing ornament consisting of a single-component fluted ribbon, present in one of the discovered fragments (fragm. 18). Among the fragments, the ones that stand out are those with carved in sequences of horizontal lemniscates with inscribed five-petal palmettes – *fleur-de-lis*, one of the most frequent motifs of the Morava-style plastic, while on the crossings of the lemniscates there are three-component, very stylized floral motifs (fragm. 32, 27).¹³⁵ Among the discovered plastic, there are two elements that catch the attention and they represent parts of the former rosette decorated with a interlacing ornament (fragm. 28 and 49).

Some specificities in the execution of individual motifs have also been observed among the fragments of the Novo Brdo plastic. For instance, the interlacing ornament of fragment no. 9, whose motifs have analogies both among the Novo Brdo and the Morava-style plastics, differ from those others by the fact that it consists of

¹³⁴ About some of the fragments of the Novo Brdo decorative plastic, see Катанић 1988, 238; Максимовић 1971, 133.

¹³⁵ These fragments were found in the ruins of *Jovča church*, see Здравковић, Јовановић 1954–1955, 261, fig. 13.

Сл. 33. Црква Свѣтої Николе, фраѣменти илѣйкорезане илѣйерне илѣстѣнке (фоѣно Народни музеј)
Fig. 33. St Nicholas Church, fragments of low-relief plastic (photo, the National Museum)

a single-component fluted ribbon. Fragment no. 18 is also specific inasmuch as its ribbons do not have a central line of fluting. Still, it should not be ruled out that this may be the case of an unfinished piece of plastic, as is obviously the case with fragment no. 2 where the fluting process was not carried out on the finishing circles.

In addition to the motifs made of different style interlacing ornaments, a spirally twisted rope also appears frequently in the Novo Brdo stone plastic, carved as a rule along the perimeter parts of different architectural elements (fragm. 23, 42, 43, 44, 49). For instance, on the smaller, already mentioned capital (fragm. 42), which rested on a small 40-cm-diameter pillar, the lower edge was bordered with the spirally twisted rope motif. Two fragments of the base (fragm. no. 22 and 44) correspond to the same capital and they have the spirally twisted rope motif on the upper edge. This element, of the same dimensions as in the case of the previous fragments, also appears in one piece of a window jamb (fragm. 43). Judging by all, these are fragments of the same element, probably of a larger biforated window.

The spirally twisted rope motif – almost unavoidable in the Morava-style plastic – appears as a frame in one of the rosettes whose former appearance may be envisaged in its basic form thanks to two preserved fragments (fragm. 28 and 49). The interlacing ornament on that rosette was done by crossing two concentric circles and circular segments, the radius of which corresponds to the diameters of the said circles. This motif, rather frequent in the decoration of the churches belonging to the Morava-style architecture of Serbia, appears in the rosettes of Lazarica church, then in the exonarthex of the church in Chilandar Monastery, as well as in the monastery temples in Ljubostinja, Naupara and Rudenica.¹³⁶ The fact that this is an element of plastic widely spread in Novo Brdo is corroborated by three rosettes bordered by a spirally twisted rope that were installed, as spolia, into the Turkish reinforcement of the south tower of the Lower “Town” (*Donji grad*).¹³⁷

The wealth of ornaments present in the fragments of the stone plastic, as well as the manner in which they could be fit into the architecture of the Novo Brdo cathedral church have their closest parallels among the Morava-style monuments, especially the monastery temples in Ravanica and Veluće monasteries, as well as in Lazarica church. The guilloche motif consisting of interlaced circles, in addition to the Novo Brdo church, also appears only on the cubic base of the south-east small dome of Ravanica monastery, as well as on the dome windows in Lazarica church. A sequence of horizontal and vertical lemniscates inscribed into elongated ellipses may be seen on the windows of Lazarica, Ravanica and Veluće. A somewhat different and certainly richer interlacing ornament may be seen on the facades of the Kalenić monastery. The same goes with the interlacing ornament consisting of crossed, double lemniscates, in horizontal and vertical sequences, that are seen in the sculpture of Lazarica, Ravanica, Veluće, Milentija, as well as Kalenić, where their composition is visibly more complex. The double interlaced ellipses motif, as well as those consisting of alternately composed semi-lemniscates and the „textile sample,“ are present literally in all the churches and they may be considered a general feature of the Morava-style sculptural decoration.

Although the character of the Novo Brdo plastics may be assessed today only on the basis of the preserved fragments, it is still possible to notice some of its characteristics, as well as similarities with the stone decorations applied in the Morava-style monuments. One of its striking features is a complete predominance of the

¹³⁶ Катанић 1988, 47–48, 103, 114, 121, 154, 203.

¹³⁷ Бошковић 1974, 105.

за клесарску обраду. Преплет се састоји од плитко клесаних пластичних трака, висине око 2,5 cm. Трака је увек канелирана, тј. двочлана, а канелирање је изведено урезивањем средишње линије длетом, под углом од 45°.

Репертоар заступљених мотива је широк и доста разнолик. Реч је најчешће о карактеристичном моравском преплету, сачињеном од двочлане траке, плетеница и чворова, који формирају овалне и кружне форме, као и „текстилни узорак“, уз ретку појаву флоралних мотива у виду полулистова.¹³⁴ Главни елемент орнаменталног украса новобрдске камене пластике свакако је густо компонован преплет. Онај најједноставнији има форму плетеница, тј. низа кружних мотива (фрагм. 14 и 19) или наизменично нанизаних кругова и елипси (фрагм. 1, 2, 3, 20, 21, 37, 38, 39, 40, 41, 45). Нешто сложенији мотив остварен је преплетом низа укрштених, двоструких „осмица“, у хоризонталном или вертикалном поретку (фрагм. 5, 6, 7, 24, 31, 34, 35, 36). Како је већ истакнуто, преплет је увек формиран помоћу двоструке канелиране траке. Карактеристичан украс представља и алтернација „полуосмица“ и поља са „текстилним узорком“, тј. мотива четвороугаоне форме, са густим преплетом налик ткању (фрагм. 8, 16, 17). Пажње вредан је и преплет сачињен од низа издужених овалних поља у која су уписане двоструке, хоризонтално и вертикално положене „осмице“ (фрагм. 30). Треба нагласити да сви поменути мотиви, својствени новобрдској пластици, припадају уобичајеном репертоару камене пластике на споменицима Моравске Србије.

Нешто другачији моравски преплет, до сада неуочен у старијој литератури, сачињен је из низа „осмица“ и „текстилног узорка“, са трочланим полулистовима на њиховој укрсници (фрагм. 11, 12, 22, 25). Препознатљива је још једна варијанта новобрдског преплета, који се састоји од наизменичних низова два кружна и једног овалног поља, у која су уписане хоризонталне „осмице“ (фрагм. 13, 15, 29, 33). Особен је и мотив преплета компонован од једночлане канелиране траке, заступљен на једном од пронађених уломака (фрагм. 18). Међу фрагментима се издвајају и они са уклесаним низовима хоризонталних „осмица“ у које су уписане петолатичне палмете-кринови, један од најчешћих мотива моравске пластике, док се на укрсницама „осмица“ налазе трочлани, јако стилизовани флорални мотиви (фрагм. 32, 27).¹³⁵ Међу откривеном пластиком пажњу привлаче и два фрагмента који представљају делове некадашње, преплетом украшене розете (фрагм. 28 и 49).

Код фрагмената новобрдске пластике уочене су и неке особености у обради појединих мотива. На пример, преплет фрагмента бр. 9, чији мотиви имају аналогије међу новобрдском као и моравском пластиком, од њих се разликује по томе што се састоји од једноструке канелирана траке. Особен је и фрагмент бр. 18, чије траке немају средишњи урез. Не треба, ипак, искључити могућност да се ту ради о недовршеном комаду пластике, као што је то очигледно био случај са фрагментом бр. 2, где на завршним кружницама није спроведен поступак канелирања.

Осим мотива формираних од преплета различите стилизације, у новобрдској каменој пластици учестало се јавља и тордирано уже, по правилу исклесано на рубним деловима различитих архитектонских елемената (фрагм. 23, 42, 43, 44, 49). На пример, на мањем, већ поменутом капителу (фрагм. 42), који се ослањао на стубић пречника 40 cm, доња ивица је била обрубљена мотивом тордираног ужета. Истом капителу одговарају и два фрагмента базе (фрагм. бр. 22

¹³⁴ О неким фрагментима декоративне пластике са Новог Брда в. Катанић 1988, 238; Максимовић 1971, 133.

¹³⁵ Ови фрагменти су нађени у рушевинама цркве Јовча, в. Здравковић, Јовановић 1954–1955, 261, сл. 13.

geometrical ornament, while the floral ones appear, if judging by the available sample, very sporadically. It is also characteristic that among the preserved fragments there is none with a human figure, zoomorphic or fantastic depiction – which are all well known motifs of the Morava-style decorative repertoire. The pronounced geometrization of the ornaments is an important element not only for the study of the contents of this plastic, but also of its chronology. This observation is in line with the results of the analysis of the preserved fragments which shows that the repertoire of the motifs and the manner of carving of the Novo Brdo plastic is mostly related with the creations on the facades of Lazarica and Ravanica – in other words, that its closest analogies may be found among the chronologically older monuments of the Moravan Serbia. On the other hand, the repertoire of the motifs in the low-relief plastic found in the Church of St Nicholas does not have many common features with the younger-date monuments – the sculpture of Ljubostinja, Naupara and Rudenica. As for the plastic found in Milentija monastery, other than the motif of crossed double lemniscates, no other joint characteristics have been observed either.¹³⁸ The difference is most noticeable in comparison to the chronologically youngest sculptural decoration found in Kalenić, with which the plastic of Novo Brdo's Church of St Nicholas has almost no points of contact – both in terms of the wealth of motifs and in terms of the carving technique.

Structural assembly and the former appearance of the original Church of St Nicholas

The revealed remains of the walls and the findings of the toppled parts of the architectural plastic in the debris provide the basic elements for an attempt to reconstruct the structural assembly and appearance of Novo Brdo's cathedral. For the purpose of these considerations, it is of key importance to be able to do a graphic reconstruction of the columns whose preserved parts allow for such a methodological procedure to a sufficient degree. In this regard, it is of exceptional importance that during the excavations one toppled column that used to stand under the dome was discovered and this column in addition to the plinth and the base also had all the segments of the shaft and a part of the capital.¹³⁹ According to the photographs made during the archaeological surveying, one piece, 2.16 m long, was found, toppled, on the spot where the south column of the narthex used to stand.¹⁴⁰ Judging by the dimensions, this piece corresponds to another similar one, 2.27 m long. Taking into account the height of the preserved plinths, bases and capitals of the columns in the narthex, their total minimal height may therefore be estimated at 3.55 m.

The minimal height of the narthex space had to correspond to the total height of the columns and the biggest arch that rested on the narthex columns. In this case, that was the central arch which rested on two columns of the narthex. On the basis of the span of this arch, it may be concluded that the minimal, total height of the space of the narthex was 5.35 m above the level of the floor (fig. 34).

The lowest arches in the naos were those of the longitudinal direction, which separated the west and the east arm of the cross-in-square design from the side spaces of the naos. They could not be based directly on the pillars that separated the narthex from the naos – which is clearly seen by the directions in which the said columns lie – but only at the level of the crown of the mentioned, biggest arch in

¹³⁸ For the plastic of the church of the Milentija monastery, see Томић 1972, 249–263; Катанић 1988, 230–236.

¹³⁹ Здравковић 1959, 355, fig. 12.

¹⁴⁰ Здравковић 1959, fig. 7 and 13.

и 44) са мотивом тордираног ужета на горњем рубу. Овај елемент, истих димензија као и код претхоних уломака, јавља се и на једном комаду допрозорника (фрагм. 43). По свему судећи, у питању су фрагменти исте целине, вероватно једне веће бифоре.

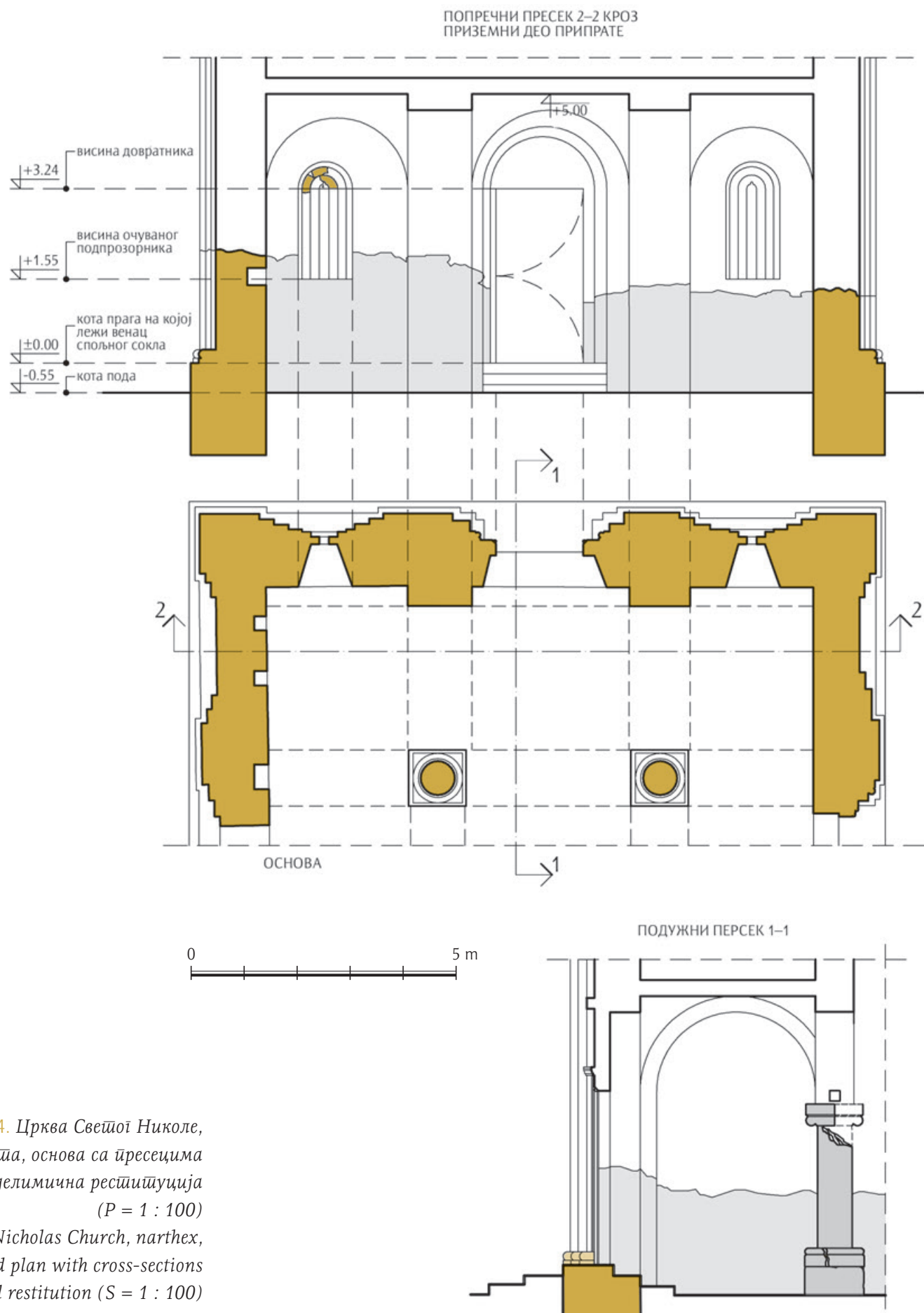
Мотив тордираног ужета – готово неизоставан у моравској пластици – јавља се као оквир и на једној розети, чији се некадашњи изглед може у основним цртама сагледати на основу два очувана уломка (фрагм. 28. и 49). Преплет на тој розети био је изведен укрштањем два концентрична круга и кружних сегмената, чији радијус одговара пречницима поменутих кругова. Овај мотив, доста чест у декорацији цркава Моравске Србије, јавља се на розетама Лазарице, затим ексонартексу цркве у Хиландару, као и на манастирским храмовима у Љубостињи, Наупари и Руденици.¹³⁶ Да је реч о елементу пластике распрострањеном у Новом Брду, сведоче три розете обрубљене тордираним ужетом које су уграђене, као спотије, у турско ојачање јужне куле Доњег града.¹³⁷

Богатство орнамената заступљених на уломцима камене пластике, као и начин на који су они могли бити уклопљени у архитектуру новобрдске саборне цркве, најближе паралеле имају међу моравским споменицима, посебно манастирским храмовима у Раваници и Велућу, као и цркви Лазарици. Мотив плетенице састављен од преплетених кругова, осим на новобрдској цркви, јавља се још једино на кубичном постољу југоисточне мале куполе Раванице, као и на прозорима куполе Лазарице. Низ хоризонталних и вертикалних осмица уписан у издужене елипсе може се видети на прозорима Лазарице, Раванице и Велућа. Нешто другачији и свакако богатији преплет јавља се на фасадама Каленића. Једнак је случај и са преплетом који чине укрштене, двоструке „осмице“, у хоризонталном и и вертикалном поретку, које се срећу у скулптури Лазарице, Раванице, Велућа, Милентије, као и Каленића, где им је композиција видно сложенија. Мотиви двоструко уплетених елипси, као и они састављени од наизменично компонованих „полуосмица“ и „текстилног узорка“, присутни су на дословно свим црквама и могу се сматрати општим местом моравског скулптуралног украса.

Иако се о карактеру новобрдске пластике данас може судити само на основу очуваних фрагмената, ипак је могуће уочити неке њене особености, као и сличности са каменим украсом моравских споменика. Једно од њених упадљивих својстава јесте потпуна превласт геометријског орнаmenta, док се они флорални, ако је судити по расположивом узорку, јављају веома спорадично. Карактеристично је, такође, да међу сачуваним фрагментима нема ниједног са људском фигуром, зооморфном или фантастичном представом – добро познатим мотивима моравског декоративног репертоара. Изражена геометризација украса важан је елемент не само за проучавање садржине ове пластике, већ и њене хронологије. Ово запажање у сагласности је са резултатима анализе сачуваних фрагмената, која показује да је репертоар мотива и начин клесања новобрдске пластике најсроднији остварењима на фасадама Лазарице и Раванице – другим речима, да се њене најближе аналогije могу наћи међу хронолошки старијим споменицима Моравске Србије. Са друге стране, репертоар мотива плиткорелефне пластике цркве Светог Николе нема много заједничких одлика са млађим споменицима – скулптуром Љубостиње, Наупаре и Руденице. Са пластиком Милентије, осим мотива укрштених двоструких „осмица“, такође

¹³⁶ Катанић 1988, 47–48, 103, 114, 121, 154, 203.

¹³⁷ Бошковић 1974, 105.

Сл. 34. Црква Светиој Николе,
џрипраџа, основа са џресецима
– делимична ресџиџуџија
($P = 1 : 100$)

Fig. 34. St Nicholas Church, narthex,
ground plan with cross-sections
– partial restitution ($S = 1 : 100$)

нису уочене друге заједничке одлике.¹³⁸ Разлика је најочљивија у поређењу са хронолошки најмлађим скулптуралним украсом Каленића, са којим пластика новобрдске цркве Светог Николе готово да и нема додирних тачака – како по богатству мотива, тако и по техници клесања.

Конструктивни склоп и некадашњи изглед првобитне цркве Светог Николе

Откривени остаци зидова и налази урушених делова архитектонске пластике у шуту пружају основне елементе за покушај реконструкције конструктивног склопа и изгледа новобрдског саборног храма. За ова разматрања од кључне важности је могућност графичке реконструкције стубова, чији очувани делови у довољној мери омогућују такав методолошки поступак. У том погледу, од изузетне је важности чињеница што је у току ископавања откривен један оборени поткуполни стуб, који је осим плинте и базе имао све сегменте стабла и део капитела.¹³⁹ Према фотографијама које су начињене приликом археолошких истраживања, један комад, дужине 2,16 m пронађен је, оборен, на месту где се уздизао јужни стуб припрате.¹⁴⁰ Овом комаду по димензијама одговара један сличан, дужине 2,27 m. Узимајући у обзир висине очуваних плинти, база и капитела стубова припрате, њихова укупна минимална висина стога се може проценити на 3,55 m.

Најмања висина простора нартекса морала је одговарати укупној висини стуба и највећег лука који се ослањао на стуб припрате. У овом случају, то је био средишњи лук, ослоњен на оба стуба припрате. На основу распона овог лука, може се закључити да је минимална, укупна висина простора нартекса износила 5,35 m изнад коте пода (сл. 34).

Најнижи лукови у наосу били су они подужног правца, који су западни и источни крак уписаног крста раздвајали од споредних простора наоса. Они нису могли бити засновани непосредно на стубовима који су раздвајали припрату од наоса – што се јасно види по правцима на којима споменути лукови леже – већ тек на висини темена поменутог, највећег лука припрате. Према томе, минимална укупна висина нартекса морала је бити једнака висини стубова у наосу, на које се ослањала куполна конструкција (сл. 16). Тој висини стуба управо одговара збир просечне висине плинте стуба у наосу (од око 0,46 m), висине његове базе (од око 0,42 m), затим збира вредности три групе комада стабала ($1,70 + 1,50 + 0,90 = 4,10$ m) и просечне висине капитела (од око 0,40 m), чиме се добија укупна некадашња висина стуба наоса од 5,38 m.

У висини темена тих лукова налазили су се ослонци сводова споредних травеја уписаног крста. Висина темена сводова споредних травеја, морала је пак одговарати висини венца на којем су се ослањали сводови изнад кракова уписаног крста. Одатле се, према висини венца и распону сводова изнад кракова уписаног крста, може доћи и до висине венца на коме је почивао тамбур куполе. Према нашој реконструкцији, висина поткуполних носача – стубова једнака је дужини страна основног модуларног квадрата у основи цркве, док је венац на коме је лежао тамбур куполе био постављен на двоструко већој висини. Аналогно тим односима, реално је очекивати да се висина куполе цркве уклапала са троструко увећаном дужином основног модула. Њен пречник је могао износити око 4,00 m.

¹³⁸ За пластику цркве манастира Милентије в. Томић 1972, 249–263; Катанић 1988, 230–236.

¹³⁹ Здравковић 1959, 355, сл. 12.

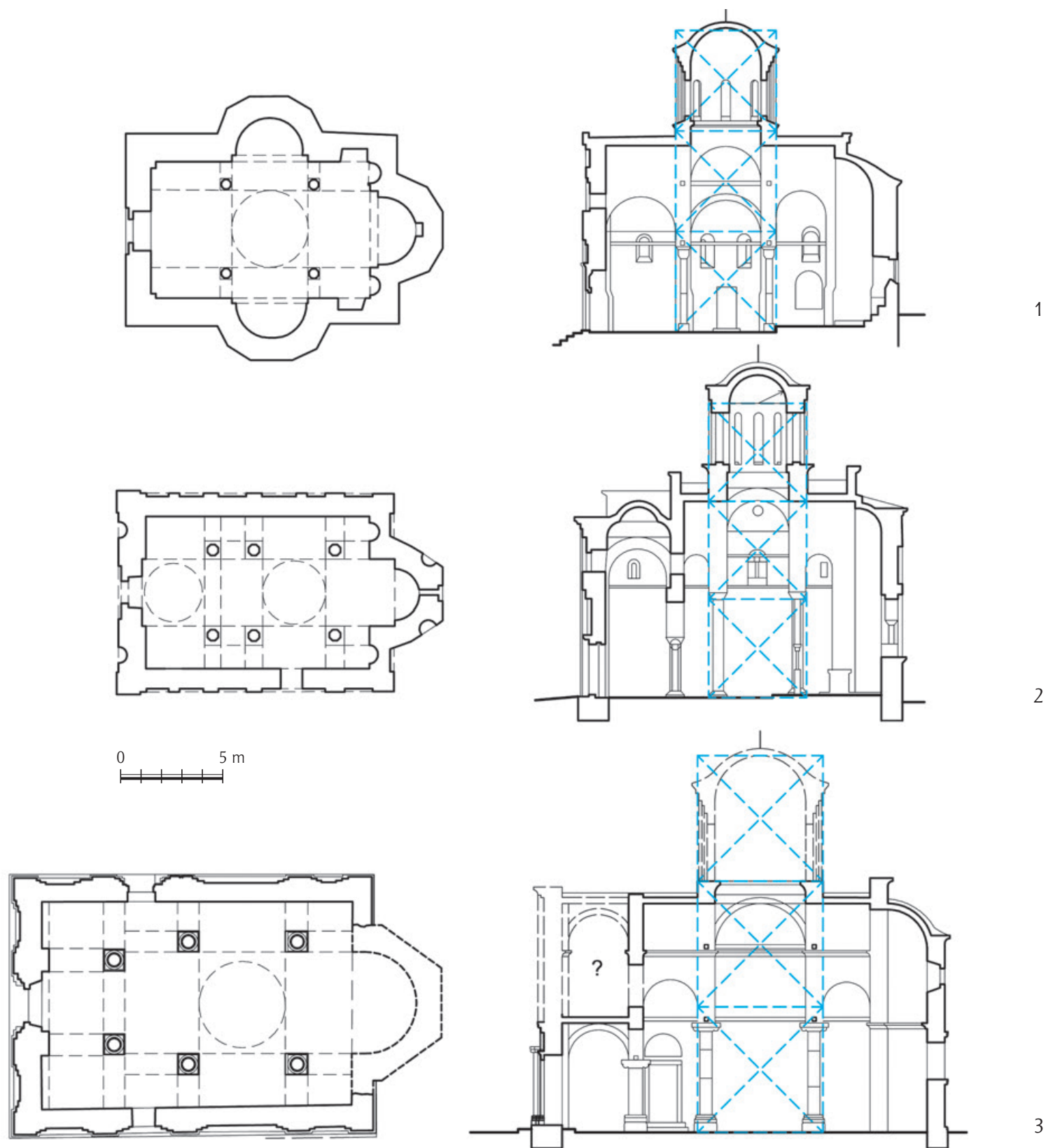
¹⁴⁰ Здравковић 1959, сл. 7 и 13.

the narthex. Therefore, the minimal total height of the narthex had to be equal to the height of the columns in the naos on which the dome construction rested (fig. 16). The sum of the average height of the columns' plinth in the naos (of around 0.46 m), height of its base (of around 0.42 m), then the sum of the values of three groups of shaft pieces ($1.70 + 1.50 + 0.90 = 4.10$ m) and the average height of the capitals (of around 0.40 m) corresponds precisely to that height of the column, thus getting the total former height of the naos columns of 5.38 m.

At the level of the crowns of those arches, there used to be the supports of the side bays' vaults of the cross-in-square design. The height of the crown of the side bays' vaults had to correspond to the height of the cornice on which the vaults above the arms of the cross-in-square design rested. From there, according to the height of the cornice and the span of the vaults above the arms of the cross-in-square design, it is possible to get to the height of the cornice on which the dome's drum rested. According to our reconstruction, the height of the supports under the dome – the columns is equal to the length of the sides of the basic modular square in the ground plan of the church, while the cornice on which the dome's drum rested was placed on a double the height. Analogous to these relations, it is realistic to expect that the height of the church's dome fit with the triple length of the basic module. Its diameter could have been around 4.00 m.

The structural approach, applied in the modelling of the space of the Church of St Nicholas in Novo Brdo, coincides with the solutions applied at the church of St Demetrius at Markov manastir and the church of Presentation of the Virgin at the monastery of Nova Pavlica (fig. 35). The similarity of these churches reflects primarily in the selection of columns as interior free supports of arches and vaults and not pillars, as was formerly customary in the Serbian sacral architecture. Then, another similarity in Novo Brdo's St Nicholas Church and the church in Markov manastir lies in the use of columns that separated the space of the narthex from the naos, instead of having the usual partition wall. The similarity or, to be more accurate, the identicalness of this structural solution is of exceptional importance for further considerations of the architecture of Novo Brdo's cathedral temple.

The axes that define the supports, i.e., the columns in the space of the narthex are independent from those in which the supports of the naos are located. For this reason, the deviation of those axes creates a need to have a more careful analysis of the reasons for the applied structural solution for the narthex in relation to the naos of the Church of St Nicholas. During the reconstruction of the structural assembly of the narthex, it was important to take into consideration the shape of its three spatial sections, their position and the remains of specific structural elements. As opposed to all other walls of the church, the walls of the narthex are characterized by shallow pilasters on the interior face of the west wall of the church. It may be presumed that only the reasons of static nature could have caused the use of these structural elements. The existence of the pilasters and arches obviously played the role of distributing the loads, which was of a different character along the above-mentioned three sections of the narthex in relation to the bays in the naos. By comparing the width of the pilasters and the arches in relation to the span of the vaults above the lower level of the narthex, it is possible to note that this space was managed in such a way that already at the level of the first arches its construction was characterized by higher stability of the upper section than the one in the naos. This

Сл. 35. Упоредна анализа конструктивної склоїа и пропорційских односа:

1) црква манастира Нове Павлице; 2) црква Светіої Димитрија у Марковом манастиру; 3) црква Светіої Николе у Новом Брду

Fig. 35. Comparative analysis of the structural assembly and the proportion relations:

1) church of the Nova Plavica Monastery; 2) church of St Demetrius in Markov manastir; 3) St Nicholas Church in Novo Brdo

circumstance points to a conclusion that above the narthex of the church, there used to be a room on the upper floor, that is, a catechumen.

The existence of a room on the floor above the narthex is indirectly also suggested by the position of the side portals of Novo Brdo's temple. In the case of the Serbian churches from the 14th century and the first decades of the 15th century, that belong to the cross-in-square design with a narthex type, the position of the side portals is most often linked to the lateral sides of the narthex. In the case of the Church of St Nicholas, such a position was avoided so that the side entrances were moved into the space of the naos's west bay, which represents a rather unusual solution. The given selection of the position for the side portals could have been caused by the vertical communications – staircases leading to the space on the floor above the narthex.

According to the opinions and sketches of Đ. Bošković and S. Nenadović, above the side spaces of the narthex, that were of a square shape, there used to exist small domes, which is not impossible as a structural solution.¹⁴¹ The finds of two types of colonettes, which we are going to talk about more later on, could corroborate such a supposition. Unfortunately, there are no data for a precise reconstruction of the possible appearance of the smaller domes.

In addition to the finding of the colonettes, there are other reasons as well that suggest the possible existence of domes above the side bays of the narthex. It has already been said that the most complex structure in the ground plan of the church appeared precisely in the narthex, the ground floor of which was founded in such a way that its structure was stable enough to sustain a larger load. The square shape of the ground plan of the side bays of the narthex in the Church of St Nicholas allows us to image smaller domes above them. The relations within the ground plan of the bays in the narthex of the Novo Brdo church are identical to the solutions in the exonarthex of Chilandar, as well as in the narthex of the Church of the Ascension near Kyustendil (Bulgaria),¹⁴² where these side spaces are overtopped with domes. In the case of these temples, like at the Church of St Nicholas, the side spaces of the narthex have square ground plan, while the central bay is of a rectangular shape. Also, in the case of all three churches, the directions of the longitudinal arches in the narthex do not coincide with the directions of the longitudinal arches in the naos, so the side spaces of the narthex are wider than the relevant bays of the naos, which allowed them to be overtopped by dome structures.

The appearance of a narthex with two side domes, a rare phenomenon in the Serbian sacral architectural practice, is directly linked to the similar solutions in Byzantium. It is believed that this solution, as an innovation, was created in the late Byzantine period and was caused by the aspiration to fit the side chapels into the frame of the narthex itself.¹⁴³ As a striking example of such a phenomenon, it is possible to mention the south paraclise of the Church of Theotokos Pammakaristos in Constantinople (the Fethiye Mosque) from 1304.¹⁴⁴ The presumed domes above the narthex of the Church of St Nicholas could have had a diameter of around 2.60 m and according to these dimensions they would be mores similar to the small domes in Matejče monastery (with a span of 2.20 m), as well as to the domes of the exonarthex of Chilandar (with a span of 2.90 m).

The construction of the Church of St Nicholas was done using a combination of the Byzantine and Romanesque building techniques. The appearance of columns

¹⁴¹ Бошковић 1974, 104; Ненадовић 1980, 86–87, fig. 46a.

¹⁴² Дероко 1962, 174; Nenadović 1968, 33–42; Гергова 2013, 83–92.

¹⁴³ Ćurčić 1971, 333–344; Ђурчић 1988, 87.

¹⁴⁴ Марковић 2014, 77–98.

Конструктивни приступ, примењен у моделовању простора цркве Светог Николе у Новом Брду, подударан је са решењима примењеним на цркви Светог Димитрија у Марковом манастиру и цркви Ваведења Богородице у манастиру Нова Павлица (сл. 35). Сличност ових цркава огледа се, најпре, у избору стубова као унутрашњих слободних носача лукова и сводова, а не стубаца, као што је то раније било уобичајено у српској сакралној архитектури. Затим, у новобрдској цркви Светог Николе и цркви Марковог манастира сличну појаву представља појава стубова који су одвајали простор припрате од наоса, уместо уобичајеног преградног зида. Сродност или, тачније, истоветност овог конструктивног решења од изузетног је значаја за даља разматрања архитектуре новобрдског саборног храма.

Осе које дефинишу носаче, тј. стубови у простору припрате независни су од оних на којима се налазе носачи наоса. Зато одступање тих оса указује на потребу пажљиве анализе разлога за примењено конструктивно решење припрате у односу на наос цркве Светог Николе. Приликом реконструкције конструктивног склопа припрате, у обзир се морају узети облик три њена просторна одељка, њихов положај и остаци специфичних конструктивних елемената. За разлику од свих осталих зидова цркве, зидови припрате се одликују плитким пиластри-ма на унутрашњем лицу западног зида цркве. Може се претпоставити да су једино разлози статичке природе могли условити постојање ових конструктивних елемената. Постојање пиластара и лукова је очигледно имало улогу спровођења оптерећења, које је било другачијег карактера дуж споменута три одељка припрате у односу на травеје наоса. Поређењем ширине пиластра и лукова у односу на распон сводова изнад доњег нивоа припрате, уочава се да је тај простор био решен тако да се његова конструкција већ на нивоу првих лукова одликовала већом стабилношћу горњих делова него што је то био случај у наосу. Та околност упућује на закључак да је изнад припрате цркве постојала просторија на спрату, односно катихумена.

На постојање просторије на спрату нартекса цркве посредно указује и положај бочних портала новобрдског храма. Код српских цркава из 14. и првих деценија 15. века, које припадају типу уписаног крста са припратом, положај бочних портала је најчешће везан за бочне стране припрате. Код цркве Светог Николе, овакав положај је избегнут, тако да су бочни улази померени у простор западног травеја наоса, што представља доста неуобичајено решење. Наведени избор положаја за бочне портале могао је да буде условљен постојањем вертикалних комуникација – степеништа ка простору на спрату припрате.

Према мишљенима и скицама Ђ. Бошковића и С. Ненадовића, изнад бочних простора нартекса, који су квадратног облика, постојале су малене куполе, што као конструктивно решење није искључено.¹⁴¹ Налази два типа колонета, о којима ће даље бити речи, могли би да буду потврда овакве претоставке. Нажалост, за прецизнију реконструкцију могућег изгледа мањих купола нема података.

О могућем постојању купола над бочним травејима припрате, осим налаза колонета, говоре и други разлози. Већ је наведено да се најсложенија конструкција у плану цркве јавља управо у нартексу, чији је приземни део заснован тако да његова конструкција буде довољно стабилна како би понела већи терет. Квадратни облик основе бочних травеја припрате цркве Светог Николе дозвољава

¹⁴¹ Бошковић 1974, 104; Ненадовић 1980, 86–87, сл. 46а.

as the supports for the upper structure and the dome has close parallels to a whole number of churches on the territory of Byzantium, especially in the capital of the Empire, as well as in Thessaloniki.¹⁴⁵ An opinion has also been voiced out that the structural solution for the domes resting on stone columns in Ljuboten, Zaum and Markov manastir represents a result of a direct influence of Constantinople.¹⁴⁶ In addition to these churches, we should also keep in mind the narthex of the Peć Patriarchate, as well as the Romanesque-Gothic concept of the structure of the narthex in Dečani monastery. The presumed assembly of the upper structures at the Novo Brdo church could be close to a composite solution, with Byzantine and Romanesque elements. In those terms, a close parallel to the Novo Brdo temple would be St Nicholas Church at the Holy Archangels Monastery near Prizren, where the upper structures also rested on stone columns, while the walls were made using the same building technique as in the case of the walls of the Church of St Nicholas in Novo Brdo.¹⁴⁷

As regards the structural solution and the proportions of different architectural elements of the church, particularly important for the consideration of the origin of the architecture of the Church of St Nicholas are the churches in Markov manastir¹⁴⁸ and Nova Pavlica,¹⁴⁹ which are close to Novo Brdo's cathedral temple both in terms of the time and territorially. In the case of both of these churches, it is possible to notice that the height of the dome, as the most pronounced architectural element of the structure along its vertical, versus the overall height of the edifice has the ratio of 1 : 3. The study reconstruction of the Church of St Nicholas in Novo Brdo has shown the same possible ratio.

Finishing of the facades and the question of the position of the decorative plastic

The builder of the Church of St Nicholas achieved a lively exterior by building the facades in rows using ashlar in two different colours, then by horizontal and vertical dissection of the facades using jugged cordon-cornices and three-cascade lesenes, as well as by using low-relief plastic of the Morava style.

The way in which the facade surfaces were shaped using rows of ashlar, often in two different colours, is characteristic of Romanesque edifices on the Italian territory and in the areas belonging to Central Europe. Many churches in the Adriatic coastal region had their exterior faces done using precisely rows of ashlar in two colours. Let us just mention some of the examples in the area of the Serbian coastal region – the Church of St Martin and St Mary Collegiate in Kotor, the church of the Ratac Abbey, then the Church of St Nicholas in Stari Bar, as well as the Church of St Mary in Danj.¹⁵⁰ In the central areas of the Serbian lands, such facades could be seen in some of the most important rulers' endowments – churches in Banjska, Dečani and Holy Archangels near Prizren.

In comparison to the Romanesque buildings, St Nicholas Church differs by the use of three-cascade pilasters in the facades, which is a phenomenon that was already seen earlier in the rulers' and noblemen's churches on the territory of northern Macedonia, as well as in the churches of the Morava style found in the central zones of the present-day Serbia. What was achieved through the use of shallow pilasters was a vertical division of the facades into a certain number of fields which, judging by the archaeological findings of fragments of archivolt, ended in arcades

¹⁴⁵ Ćurčić 2010, 349–410.

¹⁴⁶ Бабић-Ђорђевић 1994, 641–663.

¹⁴⁷ Ненадовић 1967, 78–91.

¹⁴⁸ Кораћ 2003, 275–314; Касапова 2012.

¹⁴⁹ Михаиловић, Ковачевић 1989, 18, 21.

¹⁵⁰ Кораћ 1965, 47–52, 70–73, 78–82; Чанак-Медић 1989, 179–192, 203–229.

да се над њима замисле мање куполе. Однос основе травеја у припрати новобрдске цркве истоветан је са решењима у хиландарском ексонартексу као и у припрати цркве Спасовице код Ђустендила,¹⁴² где су ови бочни простори надвишени куполама. Код ових храмова, као и у цркви Светог Николе, бочни простори припрате су квадратних основа, док је средишњи травеј правоуганог облика. Такође, код све три цркве правци подужних лукова у припрати не леже на правцима подужних лукова у наосу, па су бочни простори припрате шири од одговарајућих бродова наоса, што је омогућавало да буду надвишени куполним конструкцијама.

Појава припрата са две бочне куполе, ретка у српском сакралном градитељству, непосредно је повезана са сличним решењима у Византији. Сматра се да је то решење, као иновација, настало у касновизантијском периоду и било узроковано тежњом да се бочне капеле уклопе у оквир саме припрате.¹⁴³ Као изразити пример те појаве може се навести јужни параклис цариградске Богородице Памакаристотос (Фетије џамије) из 1304. године.¹⁴⁴ Претпостављене куполе над припратом цркве Светог Николе могле су имати у пречнику око 2,60 m, те би према димензијама биле најсличније малим куполама у Матејичу (са распоном од 2,20 m), као и куполама хиландарског ексонартекса (са распоном од 2,90 m).

Конструкција цркве Светог Николе је изведена у комбинацији византијске и романичке градитељске технике. Појава стубова као носача горње конструкције и куполе има блиске паралеле са читавим низом цркава на тлу Византије, посебно у престоници Царства, као и у Солуну.¹⁴⁵ Изнето је и мишљење да конструктивно решење купола на каменим стубовима у Љуботену, Зауму и Марковом манастиру представља резултат изразито цариградског утицаја.¹⁴⁶ Осим ових цркава, требало би имати у виду и припрату Пећке патријаршије, као и романо-готички концепт конструкције припрате у Дечанима. Претпостављени склоп горњих конструкција у новобрдској цркви могао је бити близак сложенем решењу, са византијским и романичким елементима. У том смислу блиску паралелу новобрдском храму представљала би црква Светог Николе у манастиру Светих арханђела код Призрена, где су горње конструкције такође ослоњене на камене стубове, док су зидови били изведени једнаком градитељском техником као и зидови цркве Светог Николе у Новом Брду.¹⁴⁷

У односу на конструктивно решење и пропорције појединачних архитектонских елемената цркве, за разматрање порекла архитектуре цркве Светог Николе нарочито су важне цркве Марковог манастира¹⁴⁸ и Нове Павлице,¹⁴⁹ које су временски и територијално блиске новобрдском саборном храму. У случају обе поменуте цркве могуће је уочити да се висина куполе, као најистакнутијег архитектонског елемента објекта по његовој вертикали, према укупној висини објекта односи у размери 1 : 3. Једнак могући однос показала је и студијска реконструкција цркве Светог Николе у Новом Брду.

Обрада фасада и питање места декоративне пластике

Живописну спољашњост цркве Светог Николе неимар је остварио применом зидања фасада редовима тесаника у две боје, затим хоризонталним и вертикалним рашчлањавањем фасада помоћу истурених кордон-венаца и тростепених лезена, као и применом плиткорелефне пластике моравског типа.

¹⁴² Дероко 1962, 174; Nenadović 1968, 33–42; Гергова 2013, 83–92.

¹⁴³ Ćurčić 1971, 333–344; Ђурчић 1988, 87.

¹⁴⁴ Марковић 2014, 77–98.

¹⁴⁵ Ćurčić 2010, 349–410.

¹⁴⁶ Бабић-Ђорђевић 1994, 641–663.

¹⁴⁷ Ненадовић 1967, 78–91.

¹⁴⁸ Кораћ 2003, 275–314; Касапова 2012.

¹⁴⁹ Михаиловић, Ковачевић 1989, 18, 21.

in the upper zone. The west facade had three blind arcades, while the north and the south ones had four blind arcades each. While the arcades on the west facade were almost of an equal span, those on the lateral sides had a rather uneven rhythm. Their distribution corresponded to the division within the interior space and thus the span of those arcades approximately corresponded to the span of the vaults in the interior of the edifice. There are no archaeological indicators suggesting the manner in which the east facade of the church was done, primarily the apse, which was demolished in its entirety during the subsequent additional construction done on the cathedral.

Among the fragments of the architectural plastic, there are several types that may be differentiated (fig. 36).¹⁵¹ The first type would include fragments which, most likely, represent remains of the cordon cornices – since by their profile they differ from the cornice of the socle. While the socle cornice had a circular profile only along one jugged upper edge and a flat surface under that circular profile, the cordon cornice had only a circular profile along the entire jugged side. It is also important that there are three-cascade projections in some examples of this type, on the basis of which it may be concluded with certainty that these fragments could only belong to the triple juts of the pilasters on the facade of the older section of the cathedral.

The cornice of the facade's pediment and the cornice on which the vaults in the interior rested had the usual kyma profile (fig. 36/13). Among the fragments with this profile, 27 breccia fragments were found and their profile height was 14 cm, but there were also andesite fragments with the height of 10 and 12.5 cm. On the basis of these differences, it may be concluded that the above-mentioned cornices were located at different spots within the church.

In addition to the cornices with the kyma profile, there are also cornice pieces with the same profile found in the socle cornice, but different by their dimensions. While the socle cornice is 24 cm high, these others are 12 cm, 18 cm and 26 cm high. These cornices come from the upper sections of the facade where they could as corbels carry the archivolt of the pediments of the church with the Morava-style motifs. The cornices with such a profile and in the same type of location may be found on the facades of Lazarica, Ravanica, in the Chilandar exonarthex, as well as in other Morava-style monuments, while a similar cornice at the church in the Kalenić monastery had a significantly more complex profile.

Another type of the architectural plastic includes colonettes, affixed to the facade or cut into it (fig. 36/1–3). Among the colonettes, only one was found in the remains of the church's walls and it was cut into the mass of the pilaster located left from the north portal. Its appearance here is related to the specimens at Lazarica, Velučé and Kalenić. On the protruding corner of the second jut of the same pilaster, that faces south, there used to be an affixed colonette. Apart from the mentioned ones, there are no similar appearances of colonettes on the other pilasters of the Church of St Nicholas, except in the decoration of the portals, which will be covered below.

Very interesting for our considerations are also the findings of four fragments of colonettes from the domes' drums (fig. 36/6–7). The angle at which some of their oblique sides are allows for a supposition that they were affixed or rather built into the corners of the octagonal drums of the domes. According to their shape, there

¹⁵¹ The analysis of the architectural plastic was done in line with the fragments encountered at the site in 2015.

The documentation on the findings of fragments related to architectural plastic discovered during the archaeological excavations has not been preserved.

Начин обликовања фасадних површина редовима тесаника, често у две боје, карактеристичан је за романичке грађевине на италском тлу и подручјима централне Европе. Многе цркве на Приморју су имале спољна лица изведена управо редовима тесаника у две боје. Поменимо само неке примере у области српског Поморја – цркве Светог Мартина и Свете Марије Колеђате у Котору, цркву манастира Ратац, затим цркву Светог Николе у Старом Бару, као и цркву Свете Марије у Дању.¹⁵⁰ У средишњим областима српских земаља овакве фасаде су имале неке од најзначајнијих владарских задужбина – цркве у Бањској, Дечанима и Светим арханђелима код Призрена.

У односу на романичке грађевине, црква Светог Николе се разликује по појави тростепених пиластара на фасадама, што је појава која се већ раније уочава на владарским и властeosким црквама на тлу северне Македоније, али и на црквама моравског типа у средишњим областима данашње Србије. Применом плитких пиластера, на навобрдском храму остварена је вертикална подела фасада на одређени број поља, која су се у горњој зони, судећи према археолошким налазима фрагмената архиволти, завршавале аркадама. Западна фасада имала је три, а северна и јужна по четири следе аркаде. Док су аркаде на западној фасади биле готово једнаког распона, оне на бочним странама имале су доста неуједначен ритам. Њихов распоред је одговарао подели унутрашњег простора, па је тако и распон тих аркада приближно одговарао распону сводова у унутрашњости грађевине. Не постоје никакви археолошки показатељи о начину обраде источне фасаде цркве, а пре свега апсиде, која је при каснијој доградњи катедрале у целини порушена.

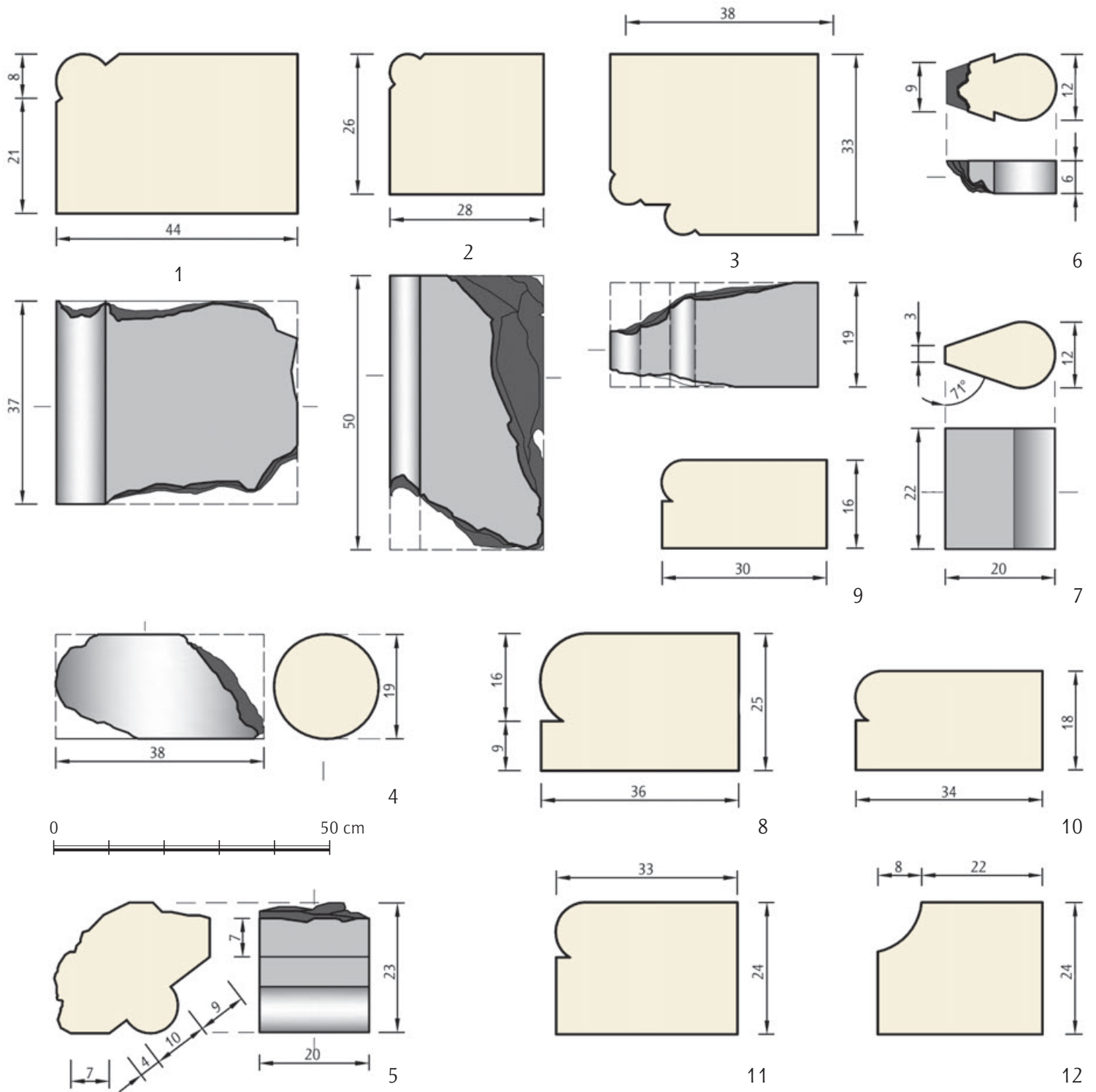
Међу фрагментима архитектонске пластике уочава се неколико типова (сл. 36).¹⁵¹ Првом типу би одговарали фрагменти који, по свој прилици, представљају остатке кордон венаца – будући да се по свом профилу разликују од венца сокла. Док је венац сокла имао кружни профил само дуж једне истурене горње ивице и равну површину под тим кружним профилем, кордон венац је читавом истуреном страном имао само кружни профил. Од значаја је и појава тростепених испада на појединим примерцима овог типа, по чему се са сигурношћу може закључити да су ти фрагменти могли припадати једино тростепеним испадима пиластара на фасади старијег дела катедрале.

Венац забата фасада и венац на коме су се у унутрашњости ослањали сводови, имао је уобичајени профил киме (сл. 36/13). Међу фрагментима са овим профилем затечено је 27 фрагмената од брече, чија је висина профила била 14 cm, али и фрагменти од андезита висине 10 и 12,5 cm. На основу тих разлика, може се закључити да су се поменути венци налазили на различитим местима у оквиру цркве. Осим венца са профилем киме, постоје и комади венца истог профила као и венац сокла, али различитих по димензијама. Док је венац сокла висине 24 cm, ови остали су висине 12 cm, 18 cm и 26 cm. Ти венци потичу са горњих делова фасаде, где су конзолно могли носити архиволте забата цркве са моравским преплетом. Венци са таквим профилем и на истом положају налазе се на фасадама Лазарице, Раванице, затим на хиландарском ексонартексу, као и другим моравским споменицима, док је сличан венац на цркви у Каленићу имао знатно сложенији профил.

Другом типу архитектонске пластике припадају колонете, приљубљене у фасаду или усечене у њу (сл. 36/1–3). Међу колонетама, на остацима зидова цркве

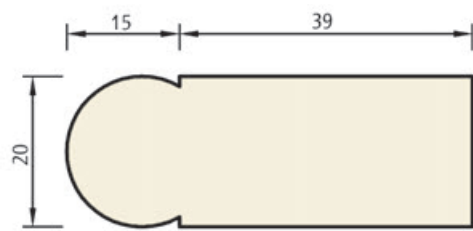
¹⁵⁰ Кораћ 1965, 47–52, 70–73, 78–82; Чанак-Медић 1989, 179–192, 203–229.

¹⁵¹ Анализа архитектонске пластике вршена је према фрагментима који су затечени на локалитету 2015. године. Документација о налазима фрагмената архитектонске пластике откривених приликом археолошких ископавања није сачувана.

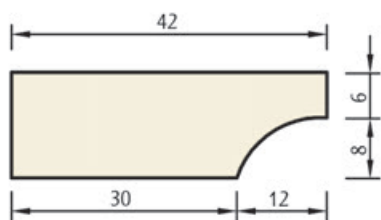
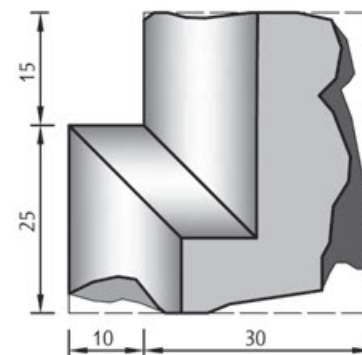
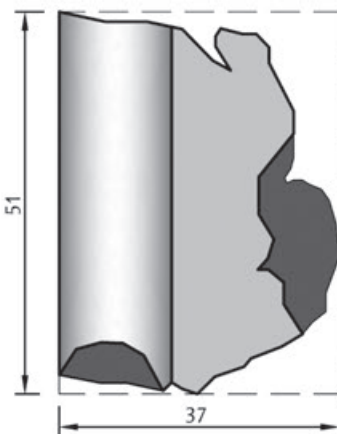
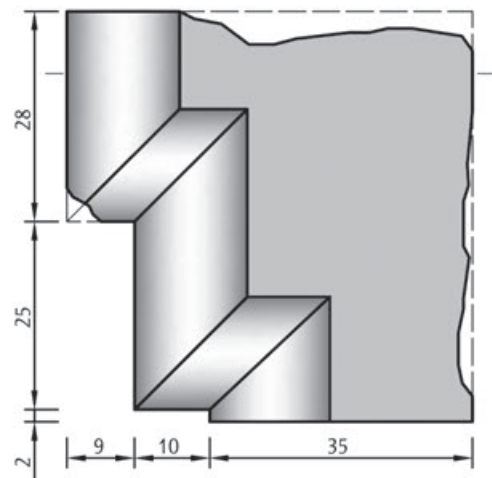
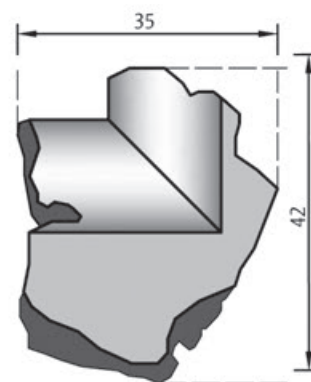
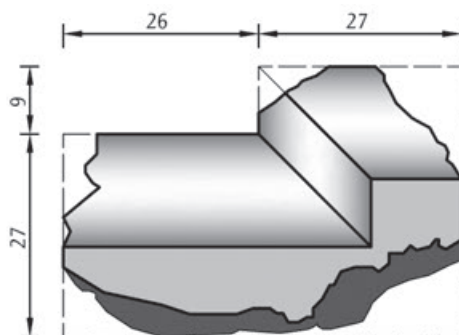

Сл. 36. Црква Свештої Николе, примерци архитетконе пластике од брече: 1–3) профиле са приљубљеним колонеџама; 4–7) колонеџа и полуколонеџе; 8) профил са сокла цркве; 9–10) профиле неодређене функције; 11–12) профиле са базе ступица; 13) профил венца; 14) фрагменти кордон-венца; 15) плоча, завршни профил базе северној ступица; 16) профил венца са западној порџала; 17) профил венца са јужној порџала ($P = 1 : 10$)

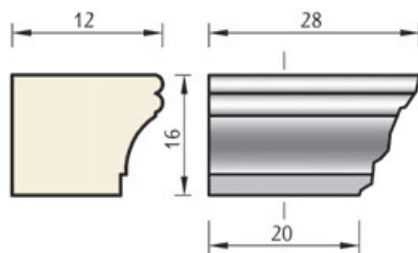
Fig. 36. St Nicholas Church, examples of architectural plastic made of breccia: 1–3) profiles with joined colonettes; 4–7) a colonette and semi-colonettes; 8) profile from the socle of the church; 9–10) profiles of uncertain function; 11–12) profiles from the base of a pillar; 13) cornice profile; 14) cordon-cornice fragments; 15) a slab, the final profile of the base of the north pillar; 16) profile of the cornice from the west portal; 17) profile of the cornice from the south portal ($S = 1 : 10$)

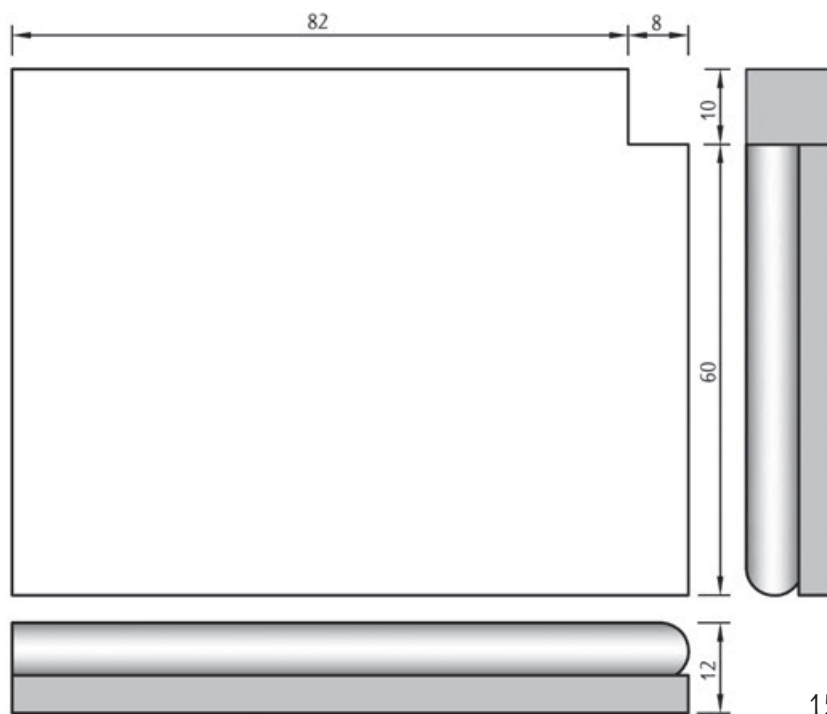
14

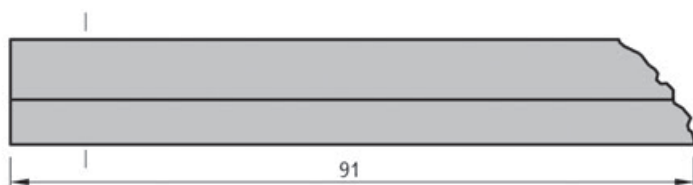
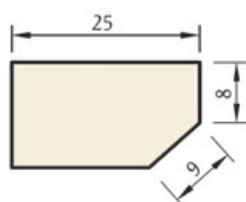
13

16

15

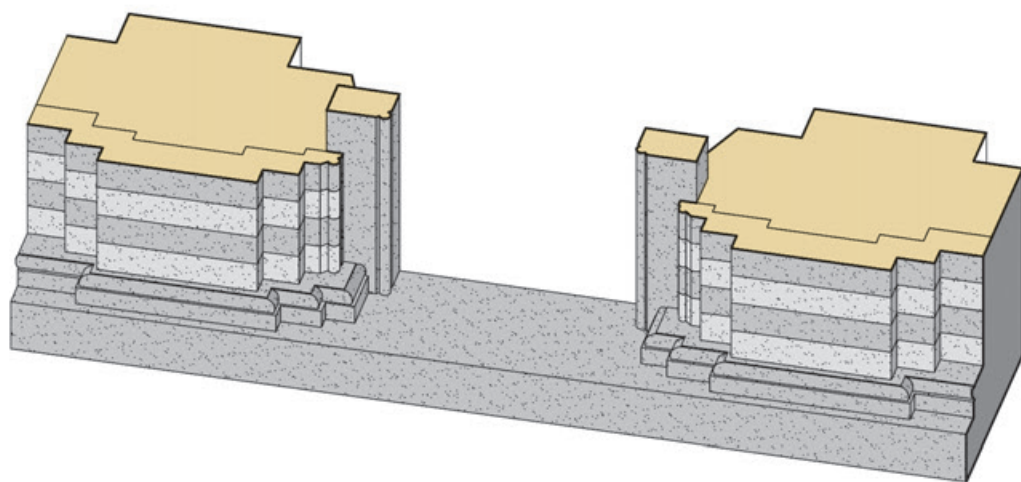

17

are two types of colonettes. The first would include three pieces with a teardrop-shaped profile, which correspond to a colonette with a 12 cm diameter. The fourth piece, as opposed to the previous three ones, consisted of a part of a small colonette with a 9 cm diameter. The use of the two types of colonettes points to a conclusion that these elements belonged to the domes of different sizes. According to the earlier expressed positions regarding the existence of smaller domes above the narthex of the church, it is obvious that the 9-cm diameter colonettes could correspond precisely to them, while the 12-cm diameter colonettes certainly belong to the main dome.

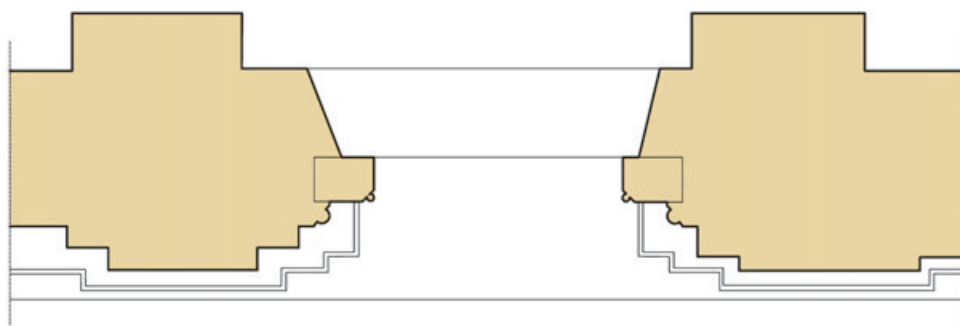
Portals

The west portal, at the main entrance into the church, was located between two central facade pilasters that were profiled on their lateral sides by three-cascade juts (fig. 37). Out of the entire west portal of the Novo Brdo church, only the threshold has remained *in situ*, as well as the lower section of the left jamb and the stepped pilaster masses that were affixed to the jambs themselves. On the basis of those remains, it may be concluded that the portal of the Church of St Nicholas was done in two parts: the interior one, with breccia jambs, and the exterior one, with affixed cascades of the pilasters built in the rows of breccia and andesite, while the colonettes were cut into their jugged edges. On the basis of the field technical documentation, the jamb was made of breccia and had a rectangular cross-section, with the dimensions of 29 cm x 40 cm, while the height of the remaining section of the jamb was 1.13 m.¹⁵² The jamb was placed directly onto the threshold of the church, i.e., there was no specially profiled mass or an extension of the socle from the facade

Сл. 37. Црква Светиої Николе,
заїадни портиал,
делимична реституїиција (P = 1 : 50)

Fig. 37. St Nicholas Church,
west portal, partial restitution
(S = 1 : 50)

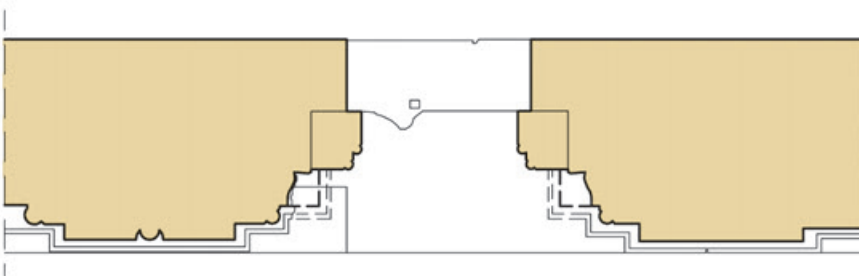
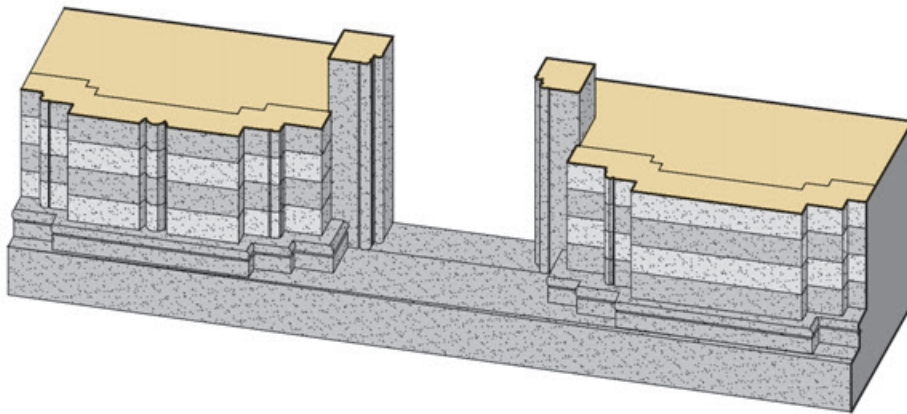

затечена је тек једна, усечена у масу пиластра, који се налази лево од северног портала. Њена појава сродна је примерима у Лазарици, Велућу и Каленићу. На истуреном углу другог испада истог пиластра, окренутог ка југу, налазила се прислоњена колонета. Сем наведених, на другим пиластрима цркве Светог Николе не постоје сличне појаве колонета, осим у декорацији портала, о чему ће даље бити више речи.

За наша разматрања веома су занимљиви и налази четири фрагмента колонета са тамбура купола (сл. 36/6–7). Угао под којим су одређене њихове косе стране дозвољава претпоставку да су оне биле прислоњене, односно уграђене у углове осмоугаоног тамбура купола. По облику се разликују две врсте колонета. Првој би припадала три комада са профилем сузе, која одговарају колонети пречника 12 cm. Четврти комад је, за разлику од претходна три, чинио део мање колонете пречника 9 cm. Појава двеју врста колонета упућује на закључак да су ови елементи припадали куполама различите величине. Према раније изнетим мишљењима о постојању мањих купола над нартексом цркве, очигледно је да су колонете пречника 9 cm могле одговарати управо њима, док су колонете пречника 12 cm сигурно припадале главној куполи.

Портали

Западни портал, на главном улазу у цркву, налазио се између два средишња фасадна пиластра који су на својим бочним странама били профилисани тростепеним испадима (сл. 37). Од западног портала новобрдске цркве *in situ* су преостали само праг, доњи део левог довратника и степенасто обликоване масе пиластара, које су биле прислоњене уз саме довратнике.

Сл. 38. Црква Светиої Николе, северни портал, делимична реституција (P = 1 : 50)

Fig. 38. St Nicholas Church, north portal, partial restitution (S = 1 : 50)

pilasters under it. On the protruding corner of the exterior face of the jamb, there was a cut-in colonette with a circular cross-section. According to the documentation from the times when the surveying was being done, it may also be concluded that there were no other ornamental motifs on the exterior face of the jamb. Next to the said jamb, the first cascade of the left pilaster's jut was affixed and there was also a colonette cut into its protruding corner. This first cascade of the jut with the colonette was laid onto the socle cornice, as well as the entire pilaster, made of alternating rows of breccia and andesite ashlar, the same as in the case of the church's facade.

As for the upper sections of the portal, only rare fragments have been preserved. Judging by the way in which the interior sections of the portal were shaped, that was common at the time of construction of the Church of St Nicholas, the portal's lintel could have had the same dimensions and the shape of the profile as the jambs. In those terms, the lintel from the west portal of the Church of St Nicholas was similar to the lintels in Ljuboten, Ljubostinja, Veluće and Rudenica, and by its dimensions and profile it was identical to the lintel of the Church of St Kyriake (*Sveta Nedelja*) in Prizren.¹⁵³

In the case of all of the mentioned, related portals, it was common to have a cornice above the lintel. Among the fragments of the architectural plastic excavated in the direct proximity of the west portal, one cornice fragment attracts special attention. It has a characteristic profile of an inverted kyma, with two convex thin ribbons of semi-spherical cross-section above the inverted kyma profile, and with one thin concave flat ribbon under the said kyma profile (fig. 36/16). The profile of the same shape may be recognized primarily in the cornices above the lintels of the side portals to the Chilandar exonarthex.¹⁵⁴

Among the discovered fragments, no remains of any lunettes and archivolt of the west portal have been recognized. It may be presumed that above the interior section of the portal, i.e., above the jambs and the lintel, there was no special archivolt at all. Without this archivolt, the portal of the Novo Brdo church would be similar in its appearance to the assembly of most of the portals in the Morava-style churches. It is important to point out that there are no archivolt of the interior sections of the portals even in the case of more complex portals of some older and concurrently built churches on the territory of the present-day Macedonia, which by their architectural and structural characteristics have already shown a striking similarity with the solutions applied at the Church of St Nicholas. In our opinion, the fact that there was no archivolt should be interpreted by structural reasons. Namely, if the lintel beam was of the same dimensions as the jambs (i.e., 30 cm wide), there may have been above the lintel a lunette with a fresco painting of the temple's patron. It was difficult for the lunette to be less than 30 cm deep, that is, one foot deep (most frequent length of a brick) and the examples from the Morava-style churches suggest that the lunette had to be the same width as the lintel. On account of this, in comparison to the plane of the lunette, the potential archivolt above the interior section of the portal could not protrude with its front side into the space.

One of the important characteristics of Novo Brdo's west portal is the use of corner colonettes with several projecting cascades. It is also noticeable that, in addition to the colonettes, no other ornaments were found at the jambs of the west and

¹⁵² The portal's jamb is missing now, the drawing was published in Здравковић 1958, 353, fig. 8.

¹⁵³ Николић 1998, 108, drawing 27.

¹⁵⁴ Бошковић 1992, 43–54, fig. 39.

На основу тих остатака може се закључити да је портал цркве Светог Николе био изведен из два дела: унутрашњи, са довратницима од брече, и спољни, са приљубљеним степенима пиластара зиданим у редовима брече и андезита, у чије су истурене ивице биле усечене колонете. На основу теренске техничке документације, довратник је био израђен од брече и био је правоугаоног пресека, димензија 29 x 40 cm, док је висина преосталог дела довратника била 1,13 cm.¹⁵² Довратник је био положен непосредно на праг цркве, тј. под њим није постојала нека посебно профилисана база или продужетак сокла са фасадних пиластара. На истуреном углу спољног лица довратника била је усечена колонета кружног пресека. Према документацији из времена истраживања, може се такође закључити да на спољном лицу довратника није било других украсних мотива. Уз поменути довратник био је прислоњен први степен испада левог пиластра, у чији је истурени угао такође била усечена колонета. Тај први степен испада са колонетом био је положен на венац сокла, као и читав пиластар, изведен од изменичних редова тесаника брече и андезита, истоветно као и фасаде цркве.

Од горњих делова портала очувани су ретки фрагменти. Судећи по начину обликовања унутрашњих делова портала, који је био уобичајен у време грађења цркве Светог Николе, надвратник портала је могао имати исте димензије и облик профила као и довратници. У том смислу, надвратник са западног портала цркве Светог Николе био би сличан надвратницима у Љуботену, Љубостињи, Велућу и Руденици, а истоветан по димензијама и профили надвратнику цркве Свете Недеље у Призрену.¹⁵³

Код свих поменутих, сродних портала, уобичајено је било да се над надвратником налази венац. Међу фрагментима архитектонске пластике који су ископани у непосредној близини западног портала, посебну пажњу привлачи један фрагмент венца. Он има карактеристичан профил обрнуте киме, са две испупчене танке траке полуобличастог пресека изнад профила обрнуте киме, и са једном танком увученом равном траком испод споменутог профила киме (сл. 36/16). Профили истог облика могу се препознати најпре на венцима изнад надвратника бочних портала хиландарског ексонартекса.¹⁵⁴

Међу откривеним уломцима нису препознати остаци лунета и архиволте западног портала. Може се претпоставити да изнад унутрашњег дела портала, тј. изнад самих довратника и надвратника, није ни постојала посебна архиволта. Изостанком ове архиволте, портал новобрдске цркве би се изгледом приближио склопу већине портала моравских цркава. Битно је напоменути да архиволте унутрашњих делова портала не постоје ни код сложенијих портала појединих старијих или истовремено грађених цркава на тлу данашње Македоније, а које су по архитектонско-конструктивним карактеристикама већ показале изразиту сличност са решењима примењеним на цркви Светог Николе. Изостанак архиволте, по нашем мишљењу, требало би тумачити конструктивним разлозима. Наиме, ако је надвратна греда била истих димензија као и довратници (тј. ширине 30 cm), изнад надвратника је могла постојати лунета са фреском патрона храма. Лунета је тешко могла бити плића од 30 cm, односно дубине од једне стопе (најчешћа дужина опеке), а примери из моравских цркава указују на то да је лунета морала бити исте ширине као и надвратник. Услед тога, потенцијална архиволта изнад унутрашњег дела портала не би својим наличјем могла изаћи упоље у односу на раван лунете.

¹⁵² Довратник портала сада недостаје, цртеж објављен у Здравковић 1958, 353, сл. 8.

¹⁵³ Николић 1998, 108, цртеж 27.

¹⁵⁴ Бошковић 1992, 43–54, сл. 39.

the north portals. In terms of territory and chronology, the most similar in their appearance to the portals of the Church of St Nicholas are the portals of the churches in Matejče and Markov manastir. According to the moulding of different elements and the general assembly, the closest to the west portal of the Novo Brdo church is the portal of the Church of St Demetrius in Markov manastir.

During the excavations, the north portal was found in a rather damaged shape. It was flanked on both sides with triple-cascade juted pilasters, preserved at the height of one row of ashlar (fig. 38). In the middle of the left pilaster, there was a cut-in colonette, as well as at the next jut of the same pilaster facing east. The same case must have been with the jut of this pilaster facing west, i.e., closer to the portal, which is destroyed now. This circumstance is emphasized by a preserved cascade with a colonette at the pilaster right from the portal, although this one has no other colonettes on its face. Among the remains of the architectural plastic, a fragment of the north portal's jamb has been recognized, with double cascade juts and affixed small-radius colonettes. This fact suggests that the modelling concept for the north portal was the same as for the west portal of the church.

No pieces of a lunette or an archivolt of the north portal have been encountered either and there were also no remains of the architrave's beam. We are of the opinion that the north portal was made with the west one serving as the paragon, which is suggested by the remains of its lower section. Judging by these characteristics, with the moulding of its elements, this portal would be most similar to the portal of the Church of the Holy Mother of God in Matejče monastery.¹⁵⁵

Within the south wall of the naos's west bay, a relatively well preserved lower section of the portal has remained with the height of 1.50 m, which was, as it has already been pointed out, found in a walled-in shape. The jambs of this portal, which as opposed to the previous ones was significantly more modest in its design, are stepped back in comparison to the adjoining pilasters with which they are flanked from both sides (fig. 22). As for the upper parts of this portal, two fragments of the lintel beam have remained and they were found in the direct proximity, with one of the being 14 cm high and 91 cm long. No pieces of any lunettes or archivolts have been found.

On the basis of the jambs with gradually indented sides of the portal which in the case of the west and the north portals had colonettes cut into their edges, it may be said that with their artistic concept the portals followed the older Raška-Romanesque tradition in portal making and also that they were similar with their applied assembly to some rulers' and noblemen's churches on the territory of the present-day Macedonia, on the one hand, and to the portals of the Morava-style churches, on the other.

Relief plastics of the archivolts, windows and rosettes

The fragment finds concerning the relief architectural plastic constitute an important element in the considerations related to the former appearance of the facades of the Church of St Nicholas. The specific form and dimensions of these fragments suggest that most of the fragments of this type belong to archivolts. Thanks, to a larger or lesser degree, to the preserved curvature of the sides, it was possible to determine approximately the radiuses of the arches and according to them the span of the archivolts to which the fragments used to belong. On the basis of the former

¹⁵⁵ Димитрова 2002, 64–72;
Кораћ 2003, 218–219.

Једна од важних карактеристика новобрдског западног портала је појава угаоних колонета на више истурених степена. Уочљиво је, такође, да осим колонета, на довратницима западног и северног портала нису затечени никакви други украси. Порталима цркве Светог Николе територијално и хронолошки изгледом су најближи портали црква у Матејчи и Марковом манастиру. Према профилацији појединачних елемената и општем склопу, западном порталу новобрдске цркве најближи је портал цркве Светог Димитрија у Марковом манастиру.

Северни портал је приликом ископавања затечен у доста оштећеном стању. Он је са обе стране био фланкиран тростепено истуреним пиластрима, очуваним у висини од једног реда тесаника (сл. 38). На средини левог пиластра, била је усечена једна колонета, као и на следећем првом испаду тог истог пиластра окренутог ка истоку. Исти случај је морао бити и са испадом овог пиластра окренутог ка западу, тј. ближе порталу, који је сада уништен. На ову околност указује очувани степен са колонетом на пиластру десно од портала, иако овај нема других колонета на свом лицу. Међу остацима архитектонске пластике, препознат је фрагмент довратника северног портала, са двостепеним испадима и прислоњеним колонетама малог радијуса. Та чињеница указује на то да је концепт моделовања северног портала био исти као и западног портала цркве.

Од лунете и архиволте северног портала такође нису затечени делови, као ни од архитравне греде. Мишљења смо да је северни портал био рађен по узору на западни, на шта указују остаци његових доњих делова. По тим одликама, овај портал би по профилацији елемената свог унутрашњег оквира био најсличнији порталу Богородичине цркве у Матејчу.¹⁵⁵

У оквиру јужног зида западног травеја наоса преостао је релативно добро очуван доњи део портала у висини од 1,50 m, који је, као што је већ истакнуто, затечен зазидан. Довратници овог портала, који је за разлику од претходних био знатно скромније обраде, степенасто су повучени у односу на суседне пиластре, којима су фланкирани са обе стране (сл. 22). Од горњих делова овог портала преостала су два фрагмента надвратне греде, који су и пронађени у непосредној близини, при чему је један од њих висине 14 cm и дужине 91 cm. Од лунета и архиволти нису пронађени делови.

На основу довратника са степенасто повученим странама портала, у чије су истурене ивице код западног и северног портала биле усечене колонете, може се рећи да су портали ликовном концепцијом пратили старију рашко-романичку традицију обраде портала, али и да су примењеним склопом били слични, с једне стране, појединим владарским и властеоским црквама на тлу данашње Македоније, а с друге, порталима црква моравског типа.

Рељефна пластика архиволти, прозора и розета

Налази уломака рељефне архитектонске пластике битан су елемент за разматрања некадашњег изгледа фасада цркве Светог Николе. Специфичан облик и димензије ових уломака упућују на то да је највећи број фрагмената овог типа припадао архиволтама. Захваљујући, у већој или мањој мери, очуваним закривљењима страна, било је могуће приближно одредити радијусе лука, а према њима распон архиволти којима су фрагменти припадали. На основу некадашњих мера препознате су архиволте којима су били обрубљени прозори, као и архиволте са забата цркве (сл. 39–40).

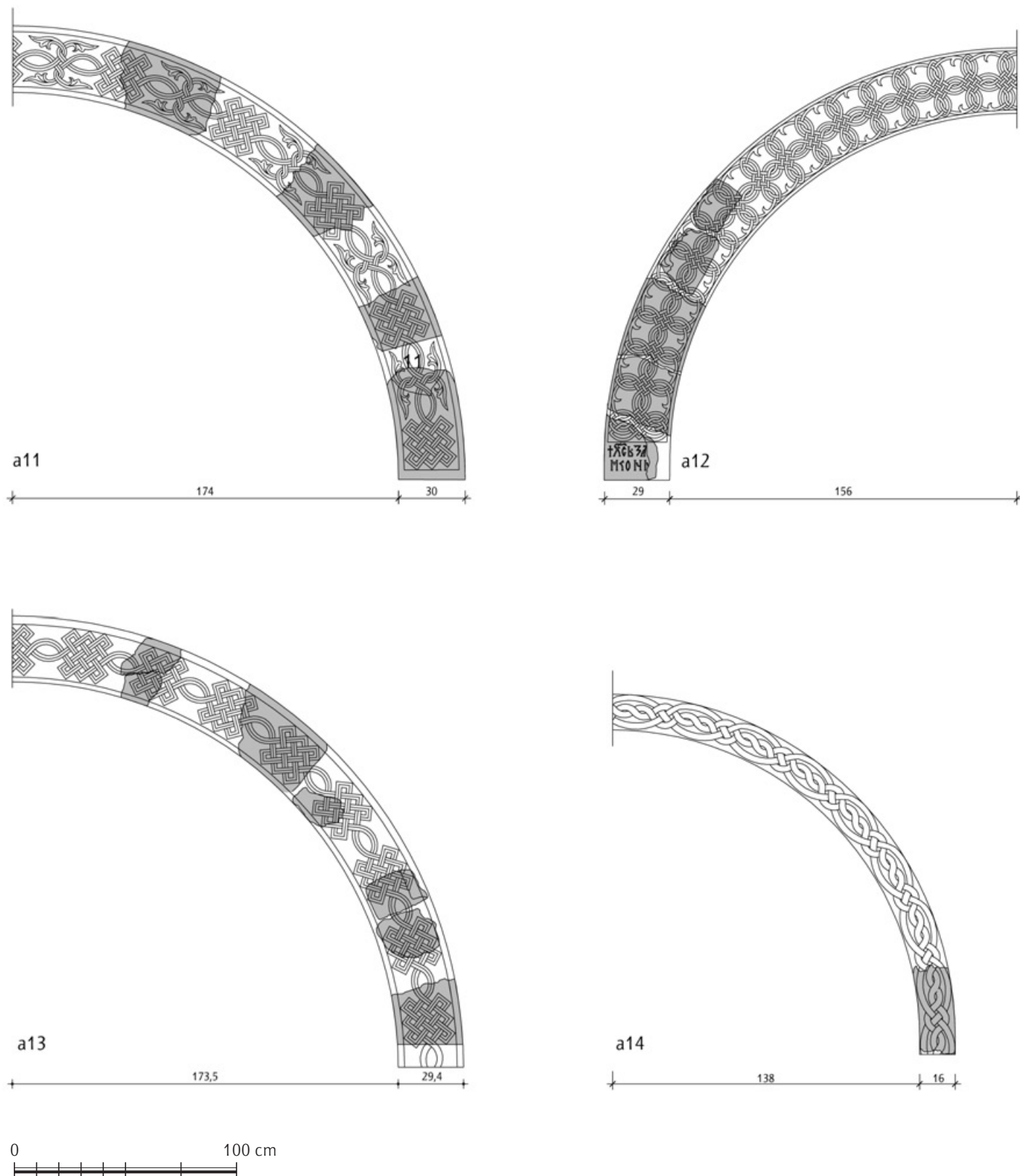
¹⁵⁵ Димитрова 2002, 64–72; Кораћ 2003, 218–219.

measures, it was possible to distinguish archivolt that were used for framing windows, as well as the archivolt from the pediments of the church (fig. 39–40).

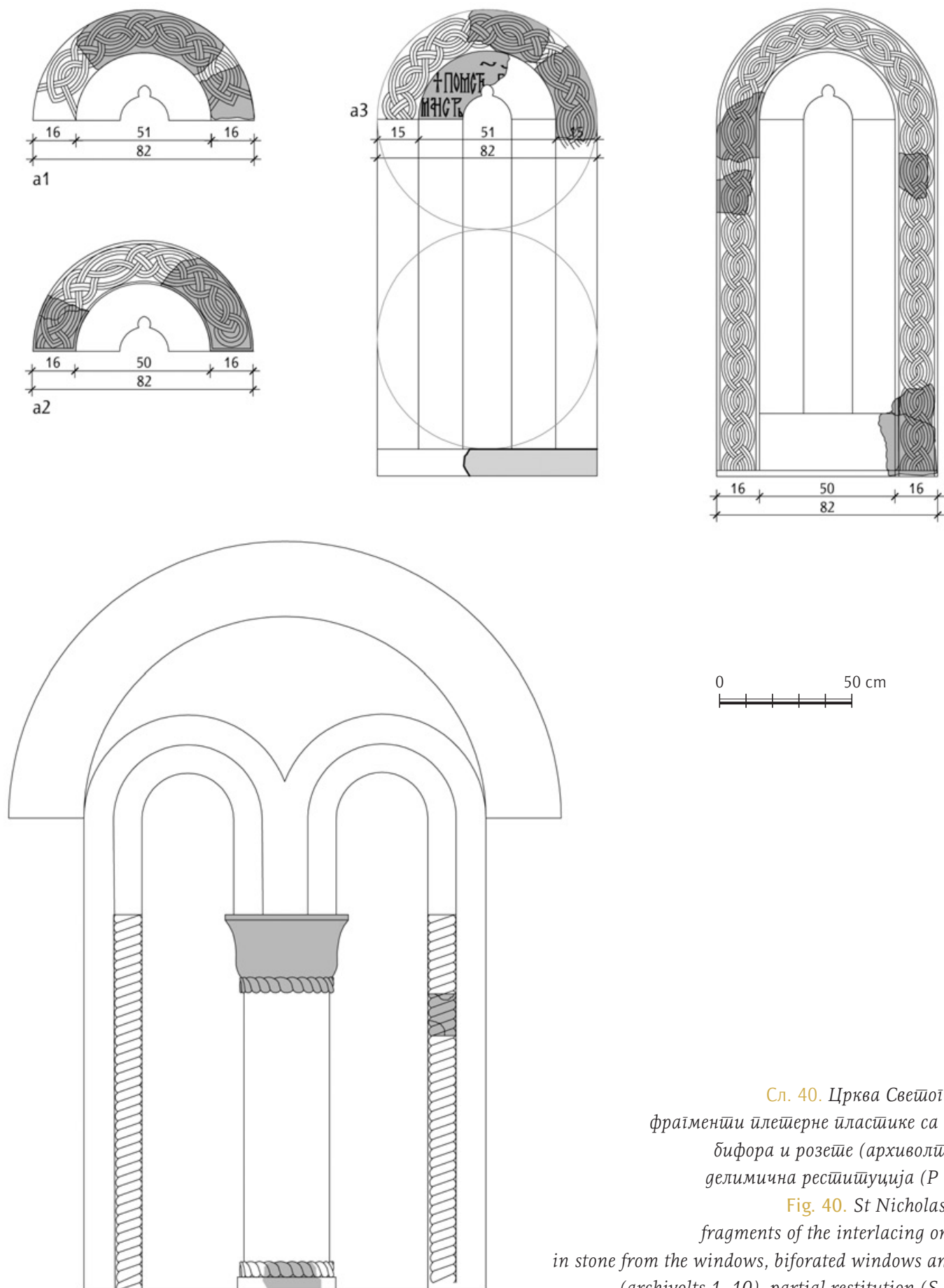
Taking into consideration that the spans between different pilasters on the facades were known, it was possible to presume the original position of the pediment archivolt. Thus, it was established quite reliably that the archivolt (fragm. no. 11, 12, 22, 25) with alternately composed “textile sample” and the crossed lemniscates with half-leaves protruding from them stood on the pediment above the south arm of the cross-in-square design of the naos (*archivolt* 11). The archivolt with the depiction of crossed horizontal and vertical double lemniscates within the interlacing (fragm. no. 5, 6, 7, 34, 35) most probably stood above the central field of the west facade (*archivolt* 12), while the archivolt with the depiction of a number of “textile samples” alternating with “semi-lemniscates” (reconstructed from fragm. no. 8, 16, 17, 46, 48) may have been located on the pediment of the north arm of the cross (*archivolt* 13). The last archivolt for which the shape, span and decoration have been approximately established, with alternating depictions of circles and ellipses with inscribed lemniscates, derived from fragment 18, could perhaps correspond to the south pediment of the narthex (*archivolt* 14).

Among the architectural elements with the Morava-style decoration, fragments of smaller-span archivolt have also been noticed which could not belong to the pediment arcades between the facade pilasters or to the portals’ archivolt. These were, unquestionably, archivolt that were placed above the window openings of the church. In the reports of the former researchers, a fragment of the upper section of a window lintel with preserved inscription of the protomaster was mentioned as the only window fragment from the church and this has already been brought up. Among the debris finds related to the archivolt fragments, five pieces of the same moulding, arch radius and plastic decoration have also been noticed and with their inside diameter they correspond to the external diameter of the said window lintel (*archivolts* 1, 2, 3). All of these fragments contain plastic decoration – a double guilloche created from a number of alternatively arranged circles and ellipses (fragm. 1, 2, 3, 20, 21, 37, 38). It is important to underline that the exterior archivolt of at least three single-light windows can be composed out of these five fragments and one of these archivolt certainly stood above the window lintel with the inscription of the protomaster. Similar to these windows was a single-light window to which fragments with the oval segment interlacing motif belong (fragm. 39, 40, 41, 45).

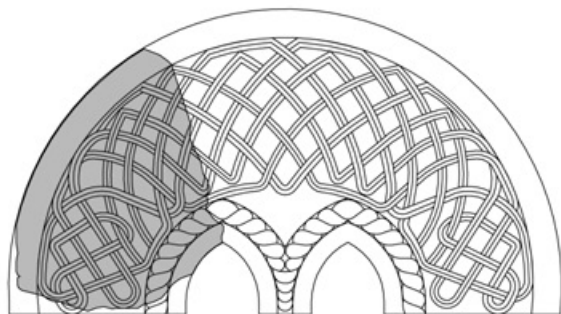
Within the scope of the facades of the Church of St Nicholas, the described single-light windows certainly used to exist in the lower fields of the west wall and, judging by all, on the both facade sides of the east bay. Their position and the height of the parapet are suggested by the subsequently walled-in remains of the lower section of the window in the south half of the west wall. This was a single-light window with a parapet, at around two metres above the narthex’s floor level. A part of the lintel above the single-light window with the remains of the inscription, as well as one of the smaller archivolt with wattle-ornament decoration would correspond to this monofora or a similar one, which has all been talked about above. Quite certainly, a same window also existed within the north half of the same wall. Similar windows were most likely located within the narrowest fields of the side facades, which correspond to the east bay, that is, to the pastoforia.

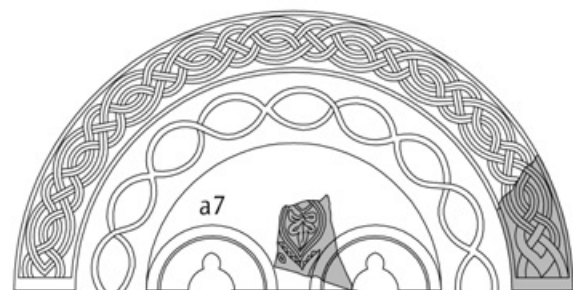
Сл. 39. Црква Светіої Николе, фраіменіи илейшерне иласіишке са архиволтіи забата, делимична рестиіиуција
Fig. 39. St Nicholas Church, fragments of the interlacing ornaments in stone from the archivolt of the pediments, partial restitution

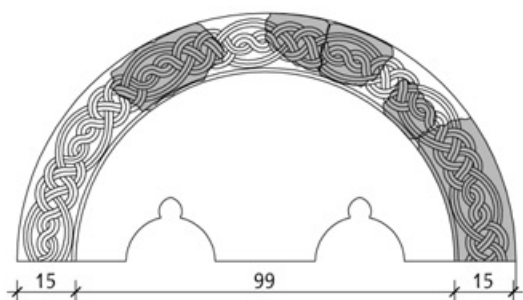
Сл. 40. Црква Светиої Николе, фрагменти ілеїтерне іласїїке са ірозора, бифора и розетїе (архиволїе 1–10), делимична ресїїїїуцїја (P = 1 : 20)
 Fig. 40. St Nicholas Church, fragments of the interlacing ornaments in stone from the windows, biforated windows and rosette (archivolts 1–10), partial restitution (S = 1 : 20)

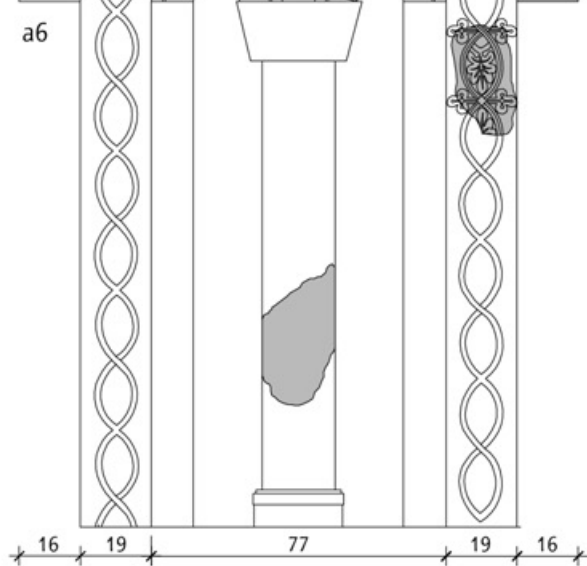
a4

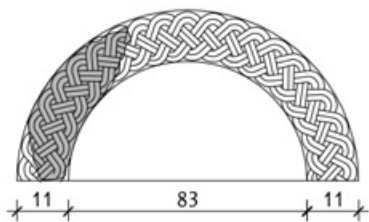
a6

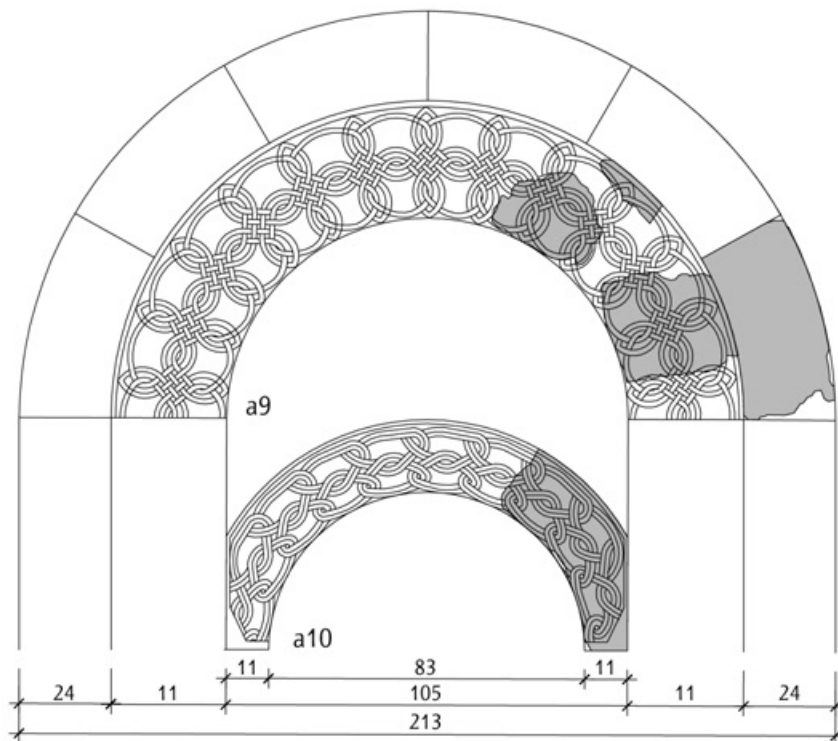
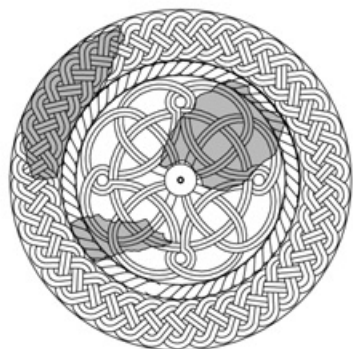
a5

a7

a8

a9

a10

Some fragments point towards the existence of even larger windows. According to the width of the cornices and the span of the archivolt which they circumscribe, these were certainly remains of biforated windows. Fragments with a double guilloche motif, consisting of sequences of two circular and one oval fields into which horizontal lemniscates were inscribed (fragm. no. 13, 15, 29, 33) suggest that one such mullion window did exist (*archivolt* 5). A part of an archivolt with carved double guilloche decoration (fragm. 2. *archivolt* 6) would suggest remains of yet another biforated window. In the far circular field of this cornice, the fluting of the ribbon was not finished.

Another fragment, which had a very complex, but heavily damaged Morava-style interlacing ornament, could be ascribed to the lintel of a biforated window (fragm. 26, *archivolt* 4). Along the inside arch of this fragment, which had a flatly carved edge, there is a spirally twisted rope motif. A capital, parts of a base and a window jamb (fragm. 23, 42–44), also with a decoration in the shape of a spirally twisted rope, could correspond to another, perhaps similar biforated window. Taking into consideration that all of these fragments contain the same carved decoration, of exactly the same shapes and dimensions, it is certain that they used to belong to the same set. According to the place in which they were found, as well as the size of the capital, they could belong to the biforated window on the facade of the north arm of the naos's cross. A similar biforated window – when it comes to the size of the capital, is located on the north facade of the Church of St Demetrius in Markov manastir.¹⁵⁶

Among the findings of the Morava-style decorative plastic, particularly important are the fragments with the motif of crossed curved oval-shaped ribbons (fragm. 28 and 49). According to the degree of the curvature of the ribbons and the preserved border section with the spirally twisted rope ornament, it could be concluded that both fragments belong to a rosette whose maximum diameter was 60 to 62 cm. Judging by the dimensions, a cornice with a motif of a guilloche consisting of intertwined circles (fragm. 14) could correspond to it.

A significant find among the pieces with the Morava-style decoration is a group of fragments which according to the radiuses of their interior and exterior arches fit into one joint assembly. In those terms, fragment no. 9 stands out and it suggests an existence of an archivolt with cut exterior ends – with the aim to have it functionally fit in between the lateral projecting wall surfaces (*archivolt* 10). By its span, the archivolt suggested by fragment no. 24 (*archivolt* 9) corresponds to the thus shaped archivolt or rather to its width. At the same time, the archivolt consisting of a voussoir with flatly carved face, without any ornamental motifs, corresponds to the extrados of this archivolt. On the basis of the total width of such an assembly, it is clear that it cannot fit into one of the fields on the facades of the church, whose widths are determined by the distances between the three-cascade pilasters. Having this in mind, the assembly of the above-mentioned archivolt certainly did not belong to the facade curtains of the church. By its width, such structural assembly could correspond to one of the sides of the octagonal drum of the church's main dome, especially if we take into consideration the afore-mentioned corner colonettes. Equally important is also the fact that fragment no. 10 has the same curve radius, which suggests that there was another archivolt of the same span, only with different ornaments. This piece of data could lead to a conclusion that different decorative elements were present in the archivolt of the drum of the church's dome.

¹⁵⁶ Копан 2003, 282–295;
Касапова 2012, 86–88.

Будући да су познати распони између појединих пиластара на фасадама, било је могуће претпоставити првобитни положај забатних архиволти. Тако је доста поуздано утврђено да је архиволта (фрагм. бр. 11, 12, 22, 25) са наизменично компонованим „текстилним узорком“ и укрштеним положеним „осмицама“ из којих избијају полулистови, стајала на забату изнад јужног крака уписаног крста наоса (*архиволта* 11). Архиволта са приказом укрштених хоризонталних и вертикалних дуплих осмица у преплету (фрагм. бр. 5, 6, 7, 34, 35) највероватније је стајала изнад централног поља западне фасаде (*архиволта* 12), док се архиволта са приказом низа „текстилних узорака“ у смени са „полуосмицама“ (реконструисана од фрагм. бр. 8, 16, 17, 46, 48) могла налазити на забату северног крака крста (*архиволта* 13). Последња архиволта за коју су приближно одређени облик, распон и декорација, са наизменичним представама кругова и елипси са уписаним „осмицама“, изведена из фрагмента 18, могла би можда одговарати јужном забату припрате (*архиволта* 14).

Међу архитектонским елементима са моравском декорацијом уочени су и фрагменти архиволти мањег распона, који нису могли припадати забатним аркадама између фасадних пиластара, као ни архиволтама портала. У питању су, без сумње, архиволте које су се налазиле над прозорским отворима цркве. У извештајима ранијих истраживача, као једини фрагмент прозора са цркве, навођен је уломак горњег дела натпрозорника са очуваним натписом протомајстора, о коме је већ било речи. Међу налазима фрагментима архиволти из шута уочено је и пет комада исте профилације, радијуса лукова и пластичне декорације, који по свом унутрашњем пречнику одговарају спољном пречнику споменутог натпрозорника (*архиволте* 1, 2, 3). Сви ови фрагменти садрже пластични украс – двоструку плетеницу образовану од низа наизменично поређаних кругова и елипси (фрагм. 1, 2, 3, 20, 21, 37, 38). Важно је напоменути да се од ових пет фрагмената могу саставити спољне архиволте најмање три једноделна прозора, од којих је једна сигурно надвишавала натпрозорник са натписом протомајстора. Овим прозорима је био сличан једноделни прозор коме припадају фрагменти са мотивом преплета овалних сегмената (фрагм. 39, 40, 41, 45).

У оквиру фасада цркве Светог Николе, описани једноделни прозори извесно су постојали на нижим пољима западног зида, а по свему судећи, и са обе фасадне стране источног травеја. На њихов положај и висину парапета указују накнадно зазидани остаци доњег дела прозора на јужној половини западног зида. У питању је био једноделни прозор са парпетом, на око два метра изнад равни пода припрате. Овој, или сличној монофори, одговарао би део натпрозорника са остатком натписа, као и једна од мањих архиволти са плетерним украсом, о чему је напред било речи. Исти прозор, сасвим извесно, постојао је и у оквиру северне половине истог зида. Слични прозори су се највероватније налазили и у оквиру најужих поља бочних фасада, која одговарају источном травеју, односно пастофоријама.

Поједини фрагменти указују на постојање и прозора већих димензија. Према ширини венаца и распону архиволти које они описују, сигурно је да се ради о остацима бифора. Фрагменти са мотивом двоструких плетеница, које чине низови од по два кружна поља и по једног овалног у који су уписане хоризонталне осмице (фрагм. бр. 13, 15, 29, 33) указују на постојање једне такве бифоре (*архиволта* 5). На остатке још једне бифоре, указивао би део архиволте са клесаним

The reconstruction of the assembly of one of the sides of the drum shows that the centre of the arches of the archivolt carved in the interior was not in the same point as the centres of the two upper exterior archivolts, which deviates from the usual practice used for the drums in the Morava-style churches. The shaping up of the presumed drum in the Novo Brdo church points to somewhat older paragons, primarily the structures belonging to the Serbian sacral architectural practice on the territory of the present-day Macedonia. At the churches in this area, the centre of the interior archivolt is most often lowered in comparison to the centre of the exterior archivolts on the sides of the drum. Related parallels in those terms may be seen in the case of the domes of the church in Markov manastir¹⁵⁷ and the Church of St George in Staro Nagoričane.¹⁵⁸ The same phenomenon has also been observed at the domes of the church of the Matejče Monastery,¹⁵⁹ then temples of the Holy Archangels in Štip¹⁶⁰ and Lesnovo,¹⁶¹ as well as at the churches of the monasteries of St Nicholas and St Andrew at the Treska river.¹⁶² This type of modulation of the drum was greatly influenced by the radiating impact of the sacral buildings of Thessaloniki.

By bringing together our above-presented considerations, it is also possible to express certain conclusions regarding the former windows of the church. It is with certainty that we may say that there used to be two single-light windows on the west facade, in the lower zone, and it is almost certain that one of the windows, probably a biforated window, could have been at the level of the catechumen. When it comes to the east side of the church, of which there are no preserved remains, it may be presumed that there used to be a window, most likely a biforated window, only in the apse. In the sections of the side facades, which corresponded to the pastoforia, there were certainly single-light windows. It is evident that in the higher zones of the facades of the lateral arms of the cross-in-square of the naos there used to be biforated windows which, judging by the archaeological findings, may have had larger dimensions. On the sides of the domes' drums, there were quite certainly single-light windows and those of them that were on the sides of the main dome had archivolts decorated with low relief.

Characteristics of the architecture and the dating of the older phase of the Church of St Nicholas

From the time of the discovery six decades ago to the present days, the remains of Novo Brdo's Church of St Nicholas have not been a subject of a thorough study. The first observations of the researchers regarding the time when the church was built, the construction phases, as well as the style characteristics, were presented within the scope of the field reports, while conclusions were provided on the basis of partial studies. Two construction phases were clearly noticed, which has remained an indisputable conclusion to the present days. In the meantime, there were even some uncertainties as regards the designation of the construction phases, so that an opinion was given at one point that the east part of the church was older than the west one – which was contrary to the conclusions of the analysis of the remains of the older and the younger constructions. As it turned out, the researchers were led to this erroneous opinion by the findings from some of the graves.¹⁶³ Thus, it was observed that during the building of the west wall of the Church of St Nicholas, a grave in which coins of nobleman Jakov were found as donation was cut through.

¹⁵⁷ Кораћ 2003, 286, 289–290;
Касапова 2012, 277–284.

¹⁵⁸ Кораћ 2003, 46–56.

¹⁵⁹ Кораћ 2003, 224–228.

¹⁶⁰ Кораћ 2003, 88–108.

¹⁶¹ Кораћ 2003, 160–166.

¹⁶² Кораћ 2003, 319–321.

¹⁶³ Лjubinković R. i M. 1962, 264–269;
Ђоровић-Љубинковић 1967, 263.

украшом двоструке плетенице (фрагм. 2, *архиволта* 6). На крајњем кружном пољу овог венца није било завршено канелирање траке.

Још један фрагмент, који се одликовао веома сложеним, али и тешко оштећеним моравским преплетом, могао би се приписати натпрозорнику бифоре (фрагм. 26, *архиволта* 4). Уз унутрашњи лук овог фрагмента, који је имао равно клесану ивицу, постоји мотив тордираног ужета. Једној другој, можда сличној бифори, могли би одговарати капител, делови базе и допрозорника (фрагм. 23, 42–44), такође са украсом у виду тордираног ужета. Будући да сви ови уломци садрже исти клесани украс, потпуно једнаких облика и димензија, извесно је да су припадали истој целини. Према месту налаза, као и величини капитела, они су могли припадати бифори на фасади северног крака крста наоса. Слична бифора – када је реч о величини капитела, налази се на северној фасади цркве Светог Димитрија у Марковом манастиру.¹⁵⁶

Међу налазима декоративне пластике моравског типа, нарочито су важни фрагменти са мотивом укрштених закривљених трака овалног облика (фрагм. 28. и 49). Према степену закривљености трака и очуваним рубним делом са орнаментом тордираног ужета, могло се закључити да оба фрагмента припадају розети, чији је максимални пречник био 60 до 62 cm. Њој би, према димензијама, могао одговарати венац са мотивом плетенице састављене од преплетених кругова (фрагм. 14).

Значајан налаз међу комадима са моравском декорацијом представља група фрагмената, који се према радијусима својих унутрашњих и спољних лукова уклапају у један заједнички склоп. У том смислу, издваја се фрагмент бр. 9, који указује на постојање архиволте са засеченим спољним крајевима – са циљем да се она функционално уклопи између бочних истурених зидних површина (*архиволта* 10). Тако уобличеној архиволти, тачније њеној ширини, одговара по распону архиволта на коју указује фрагмент бр. 24 (*архиволта* 9). У исто време, спољном рубу те архиволте одговара архиволта састављена из сводара са равно отесаним лицем, без орнаменталних мотива. На основу укупне ширине оваквог склопа, јасно је да се он не може уклопити у неко од поља на фасадама цркве, чије су ширине одређене размацама тростепених пиластара. Имајући то у виду, склоп поменутих архиволти сасвим сигурно није припадао фасадним платнима цркве. По својој ширини, овакав конструктивни склоп могао би одговарати једној од страна осмоугаоног тамбура главне куполе цркве, посебно ако би се у обзир узеле и угаоне колонете о којима је напред било речи. Од значаја је и податак да је истог радијуса кривине и фрагмент 10, што указује на постојање још једне архиволте истог распона, само са другачијом орнаментиком. Овај податак би могао да наведе на закључак да су на архиволтама тамбура куполе цркве били заступљени различити декоративни елементи.

Реконструкција склопа једне од страна тамбура показује да центар лукова унутрашње засечене архиволте није у истој тачки као и центри две горње спољне архиволте, што одступа од уобичајене праксе заступљене на тамбурима моравских цркава. Обликовање претпостављеног тамбура новобрдске цркве указује на нешто старије узор, пре свега на здања српског сакралног градитељства на тлу данашње Македоније. На тамошњим црквама, центар унутрашње архиволте је најчешће спуштен у односу на центар спољних архиволти на странама тамбура. Блиске паралеле у том смислу су куполе цркве Марковог манастира¹⁵⁷

¹⁵⁶ Кораћ 2003, 282–295; Касапова 2012, 86–88.

¹⁵⁷ Кораћ 2003, 286, 289–290; Касапова 2012, 277–284.

These coins are broadly dated at the time of the reign of Prince Lazar.¹⁶⁴ Also, in the presbytery of the added east section of the church, an interment was found with remains of three deceased individuals who had been successively buried there and they were dated through the finds of coins issued by Prince Lazar and Despot Đurđe.¹⁶⁵ The stratigraphy of these graves, as well as the mentioned coin specimens, led the researchers to certain conclusions, which had to be corrected after a repeated analysis of these finds, which will be further deliberated on below.¹⁶⁶ One of the researchers at the site, M. Ćorović-Ljubinković, dated the building of Novo Brdo's Church of St Nicholas approximately to the second half of the 14th century, while attempting to establish its places within the development of the sacral architecture of the Moravan Serbia. In those terms, some observations were presented that concerned a possible link between the Novo Brdo plastic with the earlier examples of the Morava-style decoration, which were also confirmed by our own researches.¹⁶⁷ In subsequent studies on the Serbian medieval sculptural decoration, however, the Novo Brdo' Morava-style plastic finds are barely mentioned at all.¹⁶⁸

If observed in its entirety, Novo Brdo's St Nicholas Church, founded on the town's older necropolis along the single-nave temple that stood there, was built in the spirit of the former achievements of the Serbian sacral architecture, along with an onset of the wattle plastic decoration characteristic of the Morava-style whose genesis has still not been studied to a sufficient degree.¹⁶⁹ This is a phenomenon that reflects a transitional period in the Serbian history, marked by a disintegration of the state and the first rounds of Turkish conquests.¹⁷⁰ Some of the more important monuments of that epoch have reached our times in ruins or only in the form of archaeological remains, which makes it more difficult to comprehend the style transformations in the architectural shaping of the new temples. The remains of Novo Brdo's Church of St Nicholas, as well as the few findings discovered among its ruins, allow us to forebode the transitional forms in that transformation of the sacral architectural practice, but it seems to us that they are insufficient for reaching any well-founded conclusions.

The shape of the ground plan of the Church of St Nicholas, in the form of a cross-in-square design, with the naos and the narthex spatially linked, as well as the domed structure resting on carved stone columns, are very close to a similar solution used for the church in Markov manastir, with which there are other congruences as well. What needs to be emphasized in particular here is the way in which the narthex of the Novo Brdo church is connected with the naos, through a triple-arch opening, with the central arch resting on two lower monolithic columns. It may be presumed that there was the same proportion ratio in the case of the width of the central bay and the height of the domed structure. Analogous proportion solution has also been observed at the church of the monastery Nova Pavlica, where the domed structure rested on carved stone columns.¹⁷¹

As opposed to the similarity of the above-mentioned structural solutions and the proportion ratios, as well as some other architectural details, such as portals, some important differences may be noticed in the finishing of the facades in comparison to the older architectural solutions. In the case of the Church of St Nicholas they primarily reflect in the building of the church using rows of ashlar in two colours, then the use of triple-cascade pilasters and cordon-cornices, as well as the appearance of the Morava-style low-relief plastic. In the church in Markov manastir, built

¹⁶⁴ Grave 737; Иванишевић 2001, 170.

¹⁶⁵ Grave 236; Димитријевић 1967, 276 и 297.

¹⁶⁶ See p. 154–156.

¹⁶⁷ Ђоровић-Љубинковић 1972, 132–133.

¹⁶⁸ Максимовић 1971, 133, fig. 228–230; Катанић 1988, 238; Ристић 1996, 115, fig. 24.

¹⁶⁹ Кораћ 1987, 131–144; Стевовић 2006, 33–55.

¹⁷⁰ Ćurčić 2010, 670–682.

¹⁷¹ Михаиловић, Ковачевић 1989, 21.

и цркве Светог Ђорђа у Старом Нагоричину.¹⁵⁸ Иста појава је уочена и на куполама цркве манастира Матејче,¹⁵⁹ затим храмова Светих арханђела у Штипу¹⁶⁰ и Леснову,¹⁶¹ као и на цркви манастира Светог Николе и Андреаша на Тресци.¹⁶² На овакву моделацију тамбура у великој мери је утицала и зрачење утицаја сакралних здања Солуна.

Сводећи наша напред изложена разматрања, могуће је изнети и одређене закључке о некадашњим прозорима цркве. Са сигурношћу се може рећи да су на западној фасади, у доњој зони, постојала два једноделна прозора, а готово је извесно да је један прозор, вероватно бифора, могао бити и на нивоу катихумене. Када је реч о источној фасади цркве, од које нема очуваних остатака, постојање прозора, највероватније бифоре, може се претпоставити једино на апсиди. У деловима бочних фасада, који су одговарали пастофоријама, сигурно су постојали једноделни прозори. Извесно је да су у вишим зонама фасада бочних кракова уписаног крста наоса постојале бифоре које су, судећи према археолошким налазима, могле бити већих димензија. На странама тамбура купола сасвим сигурно су постојали једноделни прозори, од којих су они на странама главне куполе имали архиволте украшене плитким рељефом.

Одлике архитектуре и датовање старије фазе цркве Светог Николе

Од времена откривања пре шест деценија па све до нашег времена, остаци новобрдске цркве Светог Николе нису били предмет подробне студије. О времену настанка, етапама грађења као и стилским одликама, прва запажања истраживача углавном су излагана у оквиру теренских извештаја, а закључци изношени на основу парцијалних проучавања. Јасно су уочене две етапе грађења, што је до данас остао неспоран закључак. У међувремену, било је и недоумица око одређивања грађевинских етапа, тако да је у једном тренутку чак изнето мишљење да је источни део цркве старији од западног – што је било супротно закључцима анализе односа остатака старије и млађе градње. На ово погрешно мишљење, како се после испоставило, истраживаче су навели налази из појединих гробова.¹⁶³ Тако је уочено да је приликом грађења западног зида цркве Светог Николе, пресечен један гроб где је као прилог нађен новац властелина Јакова, који се оквирно широко датује у време владавине кнеза Лазара.¹⁶⁴ Такође, у олтару дограђеног источног дела цркве откривен је гробни укуп са остацима три покојника, који су били сукцесивно сахрањивани и датовани налазима новца кнеза Лазара и деспота Ђурђа.¹⁶⁵ Стратиграфија ових гробова, као и поменути примерци новца, усмерили су истраживаче ка одређеним закључцима, који су након поновне анализе ових налаза морали бити кориговати, о чему ће у даљем излагању бити више речи.¹⁶⁶ Један од истраживача на локалитету, М. Ђоровић-Љубинковић, грађење новобрдске цркве Светог Николе оквирно је датовала у другу половину 14. века, уз покушај одређења њеног места у развоју сакралне архитектуре Моравске Србије. У том смислу изложена су запажања о могућем повезивању новобрдске пластике са раним примерцима моравске декорације, која су потврдила и наша истраживања.¹⁶⁷ У каснијем студијама о српској средњовековној скулптуралној декорацији, међутим, новобрдски налази моравске пластике једва да се и помињу.¹⁶⁸

Посматрана у целини, новобрдска црква Светог Николе, заснована на старијој градској некрополи уз затечени једнобродни храм, грађена је у духу

¹⁵⁸ Кораћ 2003, 46–56.

¹⁵⁹ Кораћ 2003, 224–228.

¹⁶⁰ Кораћ 2003, 88–108.

¹⁶¹ Кораћ 2003, 160–166.

¹⁶² Кораћ 2003, 319–321.

¹⁶³ Љубинковић R. i M. 1962, 264–269; Ђоровић-Љубинковић 1967, 263.

¹⁶⁴ Гроб 737; Иванишевић 2001, 170.

¹⁶⁵ Гроб 236; Димитријевић 1967, 276 и 297.

¹⁶⁶ В. стр. 155–157.

¹⁶⁷ Ђоровић-Љубинковић 1972, 132–133.

¹⁶⁸ Максимовић 1971, 133, сл. 228–230; Катанић 1988, 238; Ристић 1996, 115, сл. 24.

around the middle of the seventh decade of the 14th century,¹⁷² the facades were done using an alternation in the rows of stones and bricks, with single-cascade pilasters and a cordon-cornice only in the lower zone, while the plastic decoration was limited to the capitals of the iconostasis and the door lintel beam of the west portal.¹⁷³

The appearance of finely shaped facades using cut stone blocks in two or three colours, laid in regular rows, is a characteristic of the main Serbian rulers' endowments built during the first half of the 14th century. When it comes to the monasteries Banjska¹⁷⁴ and Dečani,¹⁷⁵ such a manner of construction was interpreted by having the sepulchral temple and endowment of the founder of the dynasty, Stefan Nemanja, as a paragon. A third large endowment, the Monastery of the Holy Archangels near Prizren, built during the fifth decade of the 14th century,¹⁷⁶ follows this tradition with its basic elements, but with a division of the facades using lesenes and cordon-cornices in the spirit of the older Byzantine paragons. This symbiosis of the Raška-style roots and the influence of the Byzantine sacral architectural practice, that got its full expression in the shaping up of the temples at Prizren's Monastery of the Holy Archangels, is considered to be the very beginning of distinctive architectural achievements in the areas under the influence of the Moravan Serbia.¹⁷⁷ It is in that context, as it seems to us, that we may view the features of the Novo Brdo temple, trying to establish its place along the development line of the Serbian sacral architectural practice at the dividing point between two epochs. We believe we are not going to be wrong if we conclude that having the Prizren endowment and the sepulchral church of Emperor Stefan Dušan as a paragon had a major impact on the shaping up of its facades, but with an introduction of new decorative elements that would have their full expression within the scope of the Morava architectural style.

In those terms, one of the important characteristics of the architecture of the Church of St Nicholas is the appearance of plastic decoration on the facades. The relief decoration of the windows, archivolt at the pediments and the rosettes, the selection of the materials and the manner of carving, as well as the motifs, are closest to the decorative plastic at the endowments of Prince Lazar. The building of Lazarica, the Prince's court church in Kruševac, is rather reliably dated back to 1376/77,¹⁷⁸ while the monastery temple in Ravanica was most likely built a little later, but certainly before 1381.¹⁷⁹ It is believed that the Prince's endowment activity ensued right after the state assemblies held in Peć in 1374/1375, that is, after the reconciliation with the Patriarchate of Constantinople.¹⁸⁰

Close parallels with the oldest Morava-style monuments undoubtedly represent an important element for the dating of Novo Brdo's Church of St Nicholas. The fragmentary preservation does not provide a possibility for more detailed analyses of the observed similarities, which is particularly evident when attempting to compare representation, that is, the quantities of the plastic decoration on the facades. Although there are not enough elements for final conclusions, one does get an impression that in comparison to Lazarica and Ravanica, there was less carved plastic on the facades of Novo Brdo's church. This phenomenon may be explained by the fact that the monumental appearance of the temple, built with ashlar of red breccia and green-brown andesite, was actually only supplemented with low-relief stone plastic, as a new decorative element. The stated parallels and the stated observations point at a possibility that the building of the Church of St Nicholas may approximately be dated back to the first decade of the reign of Prince Lazar.

¹⁷² Касапова 2012, 299–304.

¹⁷³ Кораћ 2003, 276–299;
Касапова 2012, 129–135.

¹⁷⁴ Ћurčić 2010, 657.

¹⁷⁵ Тодић, Чанак-Медић 2005, 258–261.

¹⁷⁶ Ненадовић 1967, 6–8.

¹⁷⁷ Кораћ 1987, 138–144.

¹⁷⁸ Вуловић 1980, 31–42.

¹⁷⁹ Вуловић 1981, 20–21.

¹⁸⁰ Ђурић 1975, 113.

претходних остварења српског сакралног градитељства, уз појаву плетерне пластичне декорације карактеристичне за моравско стваралаштво, чија генеза још увек није у довољној мери проучена.¹⁶⁹ У питању је појава која одсликава једно прелазно раздобље српске повести, обележено дезинтеграцијом државе и првим турским освајањима.¹⁷⁰ Неки од значајних споменика те епохе доспели су до нашег времена у рушевинама, или тек у археолошким остацима, што отежава сагледавање стилских трансформација у архитектонском обликовању нових храмова. Остаци новобрдске цркве Светог Николе, као и малобројни налази откривени у њеним рушевинама, омогућавају да се наслуте прелазне форме у тој трансформацији сакралног градитељства, али нам се чини да су недовољни за доношење довољно утемељених закључака.

Облик основе цркве Светог Николе, у виду уписаног крста са просторно повезаним наосом и припратом, као и поткуполном конструкцијом ослоњеном на клесане камене стубове, веома је близак сличном решењу цркве Марковог манастира, са којом постоје и друге подударности. Ту треба посебно истаћи начин на који је припрата новобрдске цркве повезана са наосом, преко тролучног отвора, са средишњим луком ослоњеним на два нижа монолитна стуба. Може се претпоставити да је био исти и пропорцијски однос ширине средишњег травеја и висина поткуполне конструкције. Аналогно пропорцијско решење уочено је и у цркви манастира Нове Павлице, где је такође поткуполна конструкција ослоњена на клесане камене стубове.¹⁷¹

За разлику од блискости наведених конструктивних решења и пропорцијских односа, као и неких других детаља архитектуре, какви су портали, у обради фасада уочавају се битне разлике у односу на старија градитељска решења. Оне се код цркве Светог Николе најпре огледају у зидању редовима тесаника у две боје, затим примени тростепених пиластара и кордон-венаца, као и појави моравске плиткорезане пластике. У Марковом манастиру, грађеном средином седме деценије 14. века,¹⁷² фасаде су рађене у алтернацији редова камена и опеке, са једностепеним пиластрима и кордон-венцем само у приземној зони, док је пластична декорација ограничена на капителе иконостаса и надвратну греду западног портала.¹⁷³

Појава фино обликованих фасада клесаним каменим блоковима у две или три боје, сложених у правилне редове, одлика је главних српских владарских задужбина грађених током прве половине 14. века. Када су у питању Бањска¹⁷⁴ и Дечани¹⁷⁵ тај начин грађења тумачен је угледањем на гробни храм и задужбину родоначелника династије, Стефана Немању. И трећа велика задужбина, манастир Светих арханђела код Призрена, грађен током пете деценије 14. века,¹⁷⁶ следи у основним цртама ту традицију, али уз рашчлањавање фасада лезенама и кордон-венцима у духу старијих византијских узора. Та симбиоза рашких корена и утицаја византијског сакралног градитељства, која је дошла до пуног изражаја у обликовању храмова призренског манастира Светих арханђела, сматра се зачетком особених градитељских остварења у областима Моравске Србије.¹⁷⁷ У том контексту, чини нам се, можемо посматрати одлике новобрдског храма, уз покушај да му одредимо место у развојној линији српског сакралног градитељства на размеђу две епохе.

Сматрамо да нећемо погрешити ако закључимо да је на обликовање његових фасада велики значај имало угледање на призренску задужбину и гробни

¹⁶⁹ Кораћ 1987, 131–144; Стевовић 2006, 33–55.

¹⁷⁰ Ћурчић 2010, 670–682.

¹⁷¹ Михаиловић, Ковачевић 1989, 21.

¹⁷² Касапова 2012, 299–304.

¹⁷³ Кораћ 2003, 276–299; Касапова 2012, 129–135.

¹⁷⁴ Ћурчић 2010, 657.

¹⁷⁵ Тодић, Чанак-Медић 2005, 258–261.

¹⁷⁶ Ненадовић 1967, 6–8.

¹⁷⁷ Кораћ 1987, 138–144.

Nevertheless, this still leaves space for a possibility that the Novo Brdo temple even preceded the construction of the Prince's endowments. It is important in all of this to keep in mind a supposition given a long time ago that it was actually the masons from Novo Brdo who took part in the building and decorating of the first Morava-style temples and in this way we could perhaps credit them with the playing of an active role in the shaping up of the Morava-style plastic decoration.¹⁸¹ A more reliable answer in those terms might be provided by further studies of the remains of the wattle plastic from the other Novo Brdo's temples, especially those that were, as spolia, built into the town's ramparts during the Turkish reconstruction.¹⁸²

The broader context of the building of the Church of St Nicholas ought to be viewed within the scope of the development stages of the town of Novo Brdo, but the lack of original archive materials leaves many questions unanswered. We are no closer to the solving of the issues if we consider the urban development of the other towns in the Serbian medieval lands, which we have even less data on. Some conclusions might be based on a somewhat better known, later-date development of Novo Brdo, its Orthodox Christian residents and temples, now only testified by archaeological remains.

As opposed to the approximately determined time of the construction, it remains unknown who the endower of the Church of St Nicholas was. It is an open question whether a ruler was to be thanked for this endeavour or if this was the church built by the citizens of Novo Brdo. Despite the fact that around the middle of the 14th century Novo Brdo was flourishing and that in line with this the number of wealthy and influential citizens was on the rise, we are prone to believe that this was a ruler's endowment after all. In those terms, we should primarily think of Prince Lazar, who was born in the close proximity of Novo Brdo and had his heritage in this area even before becoming the ruler of Serbia.¹⁸³ Unfortunately, there is no confirmation for this supposition either in the scarce original materials that we have available or in the Prince's biography. If the building of the church were dated earlier, a few years before 1371, which should also not be excluded, the endower of Novo Brdo's temple could be Emperor Uroš himself – whose court was in the area bordering the territory of Novo Brdo, or perhaps his co-ruler, King Vukašin. However, we also have no original data on their possible participation in this building endeavour. This could be perhaps explained by the fact that due to the development of the events following their respective deaths in the course of the same year, 1371,¹⁸⁴ the memory of these rulers, especially that of Emperor Uroš, was significantly pushed back into oblivion. This supposition, at least as far as King Vukašin is concerned, may be supported by a great deal of identicalness of the applied structural solution with the Church of St Demetrius in Markov manastir, the family endowment of the Mrnjavčević dynasty.¹⁸⁵ These suppositions, which cannot be founded more strongly on the basis of the available findings, leave the issue of the endower open for further considerations.

St Nicholas Church was built as the main Orthodox temple of the town of Novo Brdo. In addition to this indisputable fact, on the basis of an analysis of the structural corpus of the edifice, as well as the subsequent additions that will be dealt with further on, a conclusion imposes itself that even at the time when the temple was originally built it was earmarked to play the function of a future religious centre. This could be supported by the catechumen, that we presume used to exist above the

¹⁸¹ Поровић-Љубинковић 1972, 131–133.

¹⁸² In the enclosure wall of tower 7 in the Lower Town, there are several fragments of the Morava-style plastic that come from some of the churches in Novo Brdo that were demolished soon after the Ottomans had conquered the town in 1455. As far as this plastic is concerned, until now, only the drawings of three rosettes are known (Бошковић 1939, 163; Бошковић 1974, 105; Здравковић 1956, 341), while the other fragments have neither been documented nor processed.

During the more recent surveying, 2015–2016, in the Turkish reinforcement of tower 6 in the citadel, several fragments of the Morava-style plastic were also discovered and these are yet to be processed.

¹⁸³ Михаљчић 1975, 212–215.

¹⁸⁴ Михаљчић 1975, 164–184.

¹⁸⁵ Ђурић 1968, 87–96.

храм цара Стефана Душана, али уз уношење нових декоративних елемената, који ће доћи до пуног изражаја у моравском градитељству.

У том смислу, једну од битних одлика архитектуре цркве Светог Николе представља појава пластичне декорације на фасадама. Рељефни украс прозора, архиволти на забатима и розете, избором материјала и начином клесања, као и мотивима, најближи је декоративној пластици на задужбинама кнеза Лазара. Грађење Лазарице, кнежеве придворне цркве у Крушевцу, доста се поуздано датује у 1376/77. годину,¹⁷⁸ док је манастирски храм у Раваници по свему судећи подигнут нешто касније, али сигурно пре 1381. године.¹⁷⁹ Сматра се да је кнежева ктиторска делатност уследила одмах после државних сабора 1374/1375. године у Пећи, односно после помирења са Цариградском црквом.¹⁸⁰

Блиске паралеле са најстаријим моравским споменицима представљају, без сумње, важан елемент за датовање новобрдске цркве Светог Николе. Фрагментарна очуваност не пружа могућност за детаљније анализе уочених сличности, што посебно долази до изражаја при покушају упоређивања заступљености, односно количине пластичног украса на фасадама. Иако за коначне закључке нема довољно елемената, стиче се утисак да је у поређењу са Лазарицом и Раваницом, на фасадама новобрдске цркве било мање клесане пластике. Ова појава можда би се могла објаснити чињеницом да је монументални изглед храма, грађеног тесаницима црвене брече и зеленосмеђим андезитом, заправо само допуњен плиткорезаном каменом пластиком, као новим декоративним елементом. Наведене паралеле и наведена запажања указују на могућност да се грађење цркве Светог Николе оквирно датује у прву деценију владавине кнеза Лазара. Остаје, ипак, отворена могућност да је новобрдски храм чак и претходио изградњи кнежевих задужбина. При томе треба имати у виду и једну давно изнету претпоставку да су у грађењу и украшавању првих моравских храмова учествовали и новобрдски неимари, којима би се можда могли приписати и активна улога у обликовању моравске пластичне декорације.¹⁸¹ Поузданији одговор у том смислу могла би да пружи даља истраживања остатака плетерне пластике са других новобрдских храмова, посебно оних који су као сполије уграђени у градске бедеме приликом турске обнове.¹⁸²

Шири контекст настанка цркве Светог Николе требало би посматрати у оквиру развојних етапа града Новог Брда, али недостатак изворне архивске грађе оставља у том смислу бројна питања без одговора. Решавању проблема не приближава нас ни разматрање урбаног развоја других градова у српским средњовековним земљама, о чему располажемо са још мање података. Поједини закључци могли би се заснивати на нешто боље познатом, познијем развоју Новог Брда, његовим православним житељима и храмовима, сада посведоченим само археолошким остацима.

За разлику од приближно утврђеног времена грађења, остаје непознато ко је био ктитор цркве Светог Николе. Отворено је питање да ли је за тај подухват био заслужан владар, или је то било дело новобрдских грађана. И поред чињенице да се Ново Брдо средином 14. века налазило у пуном процвату и да је у складу са тим растао број имућних и утицајних грађана, склони смо помисли да је овде ипак у питању владарска задужбина. У том смислу, на првом месту би требало помишљати на кнеза Лазара, који је пореклом био из ближе околине Новог Брда и на овом подручју имао своју баштину и пре него што је постао

¹⁷⁸ Вуловић 1980, 31–42.

¹⁷⁹ Вуловић 1981, 20–21.

¹⁸⁰ Ђурић 1975, 113.

¹⁸¹ Ћоровић-Љубинковић 1972, 131–133.

¹⁸² У турском обзићу куле 7 Доњег града налази се више фрагмената моравске пластике који потичу са неке новобрдске цркве порушене убрзо после османског запоседања града 1455. године. Од ове пластике до сада су познати само цртежи три розете (Бошковић 1939, 163; Бошковић 1974, 105; Здравковић 1956, 341), док остали фрагменти нису документовани нити обрађени. Приликом новијих истраживања 2015–2016. године, у турском ојачању куле 6 у цитадели такође је откривено неколико фрагмената моравске пластике, који тек треба да буду обрађени.

narthex, which is, as it is believed, one of the characteristics of cathedral temples in the centres of dioceses.¹⁸⁶ A view was expressed a long time ago saying that Novo Brdo's St Nicholas Church had served for a while as the seat of the Lipljan-Gračanica archbishops, who also appeared with the title of the metropolitans of Novo Brdo.¹⁸⁷ This points to a possibility that the spatial solution of the church was adjusted to certain needs of the archbishops already at the time when it was built. As it is well known, cathedrals most often existed at the Serbian churches that were the seats of the dioceses, as is corroborated by the examples from Žiča monastery,¹⁸⁸ Peć Patriarchate,¹⁸⁹ Our Lady of Hvosno,¹⁹⁰ then the Holy Virgin of Ljeviša at Prizren,¹⁹¹ as well as Gračanica monastery.¹⁹² Taking into account the context of the building of the Church of St Nicholas in Novo Brdo, the given examples, close to this church both in terms of the space and the time, clearly show that a similar need may have existed here as well.

At the time when the autocephalous archdiocese was established in 1219, the seats of the dioceses were, by the rule, located at monasteries, since the central parts of the state had not been urbanized.¹⁹³ Where there were options, the seats of the dioceses were located at older urban centres, first in Prizren and Ston, then in Skopje, and later in Belgrade and Smederevo. The abrupt development of Novo Brdo during the 14th century and the transformation of this newly founded town into an economic centre of the state could have served as a reason for planning a gradual move of the Gračanica archbishops' seat to this urban setting. During the turbulent times, when St Nicholas Church was being built, a fortified town provided a diocese seat with a significantly greater level of security.

¹⁸⁶ On cathedrals,
see Николајевић-Стојковић 1988,
447–454, with older literature.

For the contrary opinion,
see Ćurčić 2000a, 83–92.

¹⁸⁷ Ђоровић-Љубинковић 1967, 261–267;
Јанковић 1985, 186–187.

¹⁸⁸ Чанак-Медић, Поповић,
Војводић 2014, 132–134.

¹⁸⁹ Шупут 1977, 45–69.

¹⁹⁰ Кораћ 1976, 113–126.

¹⁹¹ Ненадовић 1963, 70–71.

¹⁹² Ђурчић 1999, 111–113.

¹⁹³ Поповић 2016a, 53–66.

владар Србије.¹⁸³ Нажалост, у оскудној изворној грађи којом располажемо, као и у кнежевом животопису, за ову претпоставку нема потврде. Уколико би се настанак цркве нешто раније датовао, коју годину пре 1371. године, што такође не треба искључити, ктитор новобрдског храма могао је бити и лично цар Урош – чији се двор налазио у области која се граничила са подручјем Новог Брда, или пак његов савладар, краљ Вукашин. Међутим, ни о њиховом евентуалном учешћу у овом градитељском подухвату нема изворних података. То би се можда могло објаснити чињеницом да је услед развоја догађаја након њихове смрти у току исте, 1371. године,¹⁸⁴ сећање на ове владаре, посебно цара Уроша, било у значајној мери потиснуто. Можда би у прилог изнетој претпоставци, бар када је у питању краљ Вукашин, могла да укаже велика подударност примењеног конструктивног решења са црквом Светог Димитрија у Марковом манастиру, породичном задужбином Мрњавчевића.¹⁸⁵ Наведене претпоставке, које се на основу расположивих сазнања не могу јаче утемељити, остављају питање ктиторства отвореним и за даља разматрања.

Црква Светог Николе грађена је као главни православни храм града Новог Брда. Поред ове неспорне чињенице, на основу анализе конструктивног корпуса грађевине, као и каснијих доградњи о којима ће даље бити речи, намеће се закључак да је овом храму још у време грађења била намењена и функција будућег црквеног средишта. На то би могла да укаже појава катихумене, за коју смо претпоставили да се налазила изнад нартекса, што је, како се сматра, једна од одлика катедралних храмова у средиштима епископија.¹⁸⁶ Још одавно је изнето мишљење да је новобрдска црква Светог Николе једно време служила као седиште липљанско-грачаничких архијереја, који се јављају и са титулом новобрдских митрополита.¹⁸⁷ То указује на могућност да је за одређене потребе архијереја већ у току грађења ове цркве прилагођено њено просторно решење. Као што је познато, у српским црквама које су биле средишта епископија, најчешће су постојале катихумене, како то сведоче примери из Жиче,¹⁸⁸ Пећке патријаршије,¹⁸⁹ Богородице Хвостанске,¹⁹⁰ затим из Богородице Љевишке,¹⁹¹ као и Грачанице.¹⁹² Имајући у виду контекст настанка цркве Светог Николе у Новом Брду, наведени примери, просторно и временски блиски овој цркви, јасно указују на то да је слична потреба могла постојати и овде.

У време успостављања аутокефалне архиепископије 1219. године, седишта епископија су се, готово по правилу, налазила у манастирима, будући да средишње области државе нису биле урбанизоване.¹⁹³ Тамо где су постојале могућности, центри епископија били су смештени у старијим урбаним средиштима, најпре у Призрену и Стону, затим у Скопљу, а касније у Београду и Смедереву. Нагли развој Новог Брда током 14. века, и прерастање овог новозаснованог града у привредни центар државе, могло је бити повод за планирање постепеног пресељења грачаничког архијерејског средишта у урбану средину. У немирним временима, када се гради црква Светог Николе, утврђени град је епископском седишту пружао знатно већу сигурност.

¹⁸³ Михаљчић 1975, 212–215.

¹⁸⁴ Михаљчић 1975, 164–184.

¹⁸⁵ Ђурић 1968, 87–96.

¹⁸⁶ О катихуменама

в. Николајевић-Стојковић 1988, 447–454, са старијом литературом. За супротно мишљење в. Ћирић 2000а, 83–92.

¹⁸⁷ Ђоровић-Љубинковић 1967, 261–267; Јанковић 1985, 186–187.

¹⁸⁸ Чанак-Медић, Поповић, Војводић 2014, 132–134.

¹⁸⁹ Шупут 1977, 45–69.

¹⁹⁰ Кораћ 1976, 113–126.

¹⁹¹ Ненадовић 1963, 70–71.

¹⁹² Ђурчић 1999, 111–113.

¹⁹³ Поповић 2016а, 53–66.

St Nicholas Church – the added, east section of the cathedral

THE MONUMENTAL cathedral church, the construction of which was finalized at the time of the reign of Prince Lazar at the latest, already after a few decades became insufficient for the needs of the number of Novo Brdo residents that has increased multiple times. The abrupt development of the town was accompanied by a large influx of population, as well as the economic strengthening of the immigrants among whom, along with the merchant elite including foreigners and citizens of the Serbian Coastal Region, there was also a lot of local Orthodox population. Therefore, there was a need to build an extension to the town's main temple, thus increasing it in terms of its space. Also, the wealthy class of the Serbian population aspired to have the place of their eternal rest in the cathedral church, as was common in the more developed coastal towns.

The preserved remains, as well as the results of the archaeological surveying, have allowed us to separate quite reliably the extended structure of Novo Brdo's cathedral, the Church of St Nicholas, and also to notice the original idea behind the added section and to establish what was achieved of that design. The revealed remains have provided enough elements to imagine the former appearance of the added east section, as well as that of the cathedral as a whole. Also, some particularly important findings regarding the burials at this main town's church have also been established.

The site for the extension of the existing temple, built at the place of the town's older necropolis, was not suitable, particularly if we bear in mind the configuration of the terrain. Rather intensive burials continued around the Church of St Nicholas even after its extension. Not far from the south-east corner of this temple, as has already been pointed out earlier, there was an older single-nave church which, probably, even after the temple had been built remained to serve the function of a sepulchral chapel. The limited space did not allow the church to extend to the west, as was usual. Contrary to that, on the east side the situation was somewhat better, since the relatively flat terrain to the boundary wall of the necropolis was over 20 m long. There were numerous interments in that area, as well as the older, small church, but that was the only surface that was suitable for a more comprehensive extension. On the basis of the preserved remains, it may be observed quite reliably what the original design for the adaptation and extension of the church towards the east was.

It was in this space which was the only available one, that the extension of a spacious east section, significantly wider than the already existing church and divided into three naves with a couple of interior free pillars, was planned. This new east extension was around 23 m wide along the north-south axis and 13 m long in comparison to the east wall of the existing church. With this addition, the Novo Brdo

Црква Светог Николе – дограђени, источни део катедрале

МОНУМЕНТАЛНА катедрална црква, чија је изградња окончана најкасније у време владавине кнеза Лазара, већ после неколико деценија постала је недовољна за потребе вишестуко увећаног броја грађана Новог Брда. Нагли развој града пратио је велики прилив становништва, као и економско јачање досељеника, међу којима је, уз трговачку елиту странаца и грађана из српског Поморја, било и доста локалног православног живља. Стога се и јавила потреба да се главни градски храм догради и просторно увећа. Такође, постојала је и тежња богатог слоја српског грађанства да у катедралној цркви обезбеди себи место вечног покоја, као што је то било уобичајено у развијенијим приморским градовима.

Очувани остаци, као и резултати археолошких истраживања, омогућили су да се сасвим поуздано издвоји доградња новобрдске катедрале, цркве Светог Николе, а такође, да се уочи првобитна замисао дограђеног дела и утврди шта је од те концепције остварено. Откривени остаци пружали су довољно елемената да се замисли некадашњи изглед дограђеног источног дела, као и катедрале у целини. Такође, дошло се и до посебно значајних сазнања о сахрањивању у овој главној градској цркви.

За доградњу постојећег храма, подигнутог на старијој градској некрополи, затечена локација није била подесна, нарочито ако се има у виду конфигурација терена. Око цркве Светог Николе настављено је доста интензивно сахрањивање и након њене изградње. Недалеко од југоисточног угла овог храма, као што је већ раније истакнуто, налазила се старија једнобродна црква која је, вероватно, и после његовог подизања остала у функцији гробљанске капеле. Ограничени простор није омогућавао да се црква шири према западу, како би то било уобичајено. Насупрот томе, са источне стране ситуација је била нешто боља, будући да је релативно раван терен до оградног зида некрополе имао дужину од преко 20 m. На том простору налазили су се бројни гробни укопи као и старија, мала црква, али је то била једина површина погодна за обимнију доградњу. На основу очуваних остатака, може се сасвим поуздано уочити како је изгледала првобитна замисао за адаптацију и проширење цркве према истоку.

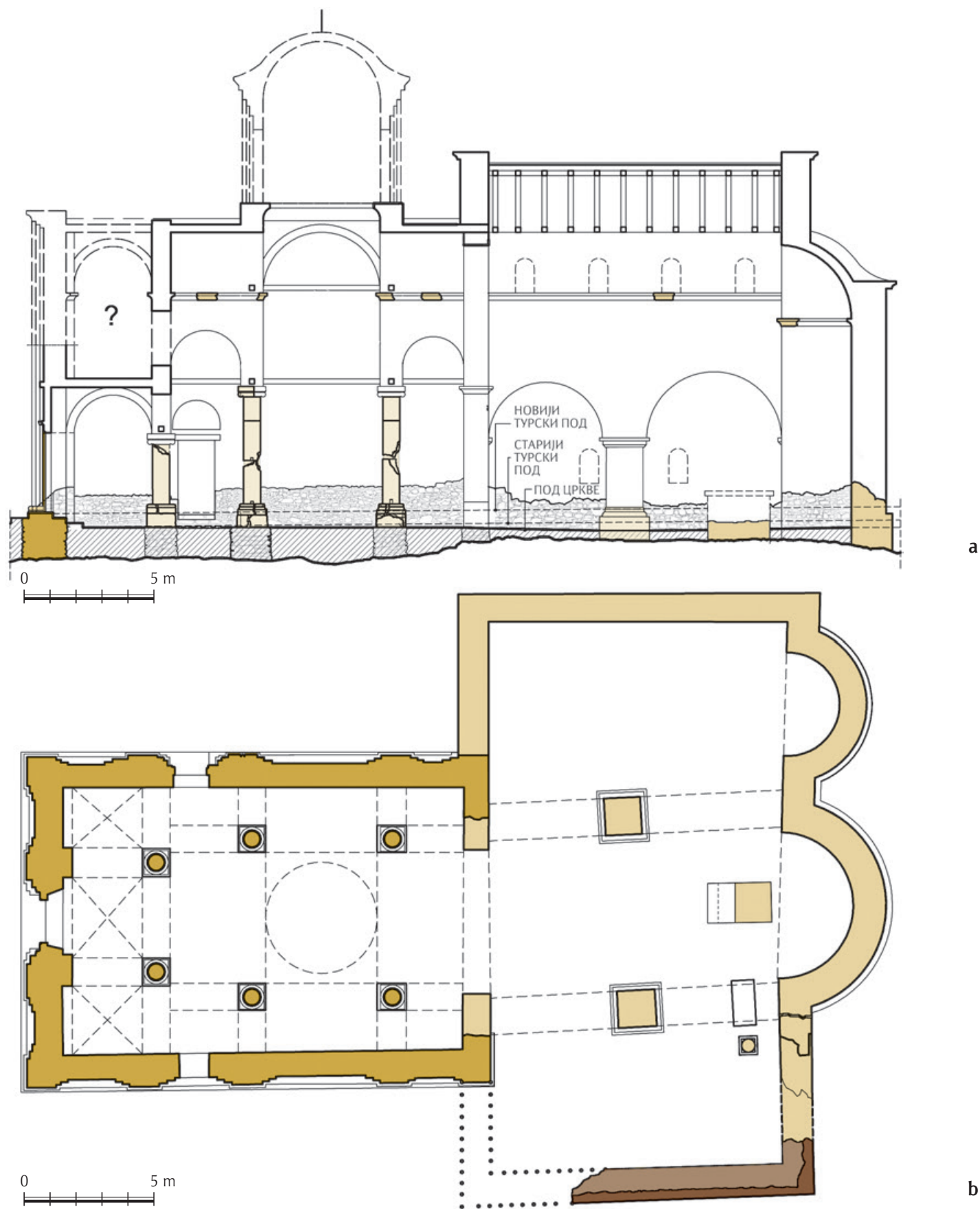
На том, једином расположивом простору била је планирана доградња пространог источног дела, знатно ширег од затечене цркве, који је паром унутрашњих слободних стубаца био подељен на три брода. Ово ново источно постројење било је ширине око 23 m по оси север–југ, а дужине 13 m у односу на источни зид постојеће цркве. Са овом доградњом, новобрдска катедрала је досегла дужину од 33 m, односно око 110 стопа, и тако постала један од највећих храмова у оновременим српским земљама. Дограђени део је свакако био замишљен

cathedral reached the length of 33 m, that is, around 110 feet, thus becoming one of the biggest temples in the contemporary Serbian lands. The added section was certainly envisaged as the main space of the temple or the naos, which entailed moving of the sanctuary towards the apse of the new central nave. In the new division of the cathedral's interior that had been envisaged in such a manner, the older naos now got the role of a spacious narthex. It was also planned that the space in which the older single-nave church was found got incorporated within the added section, as the south nave. The ambitious plan regarding this extension, however, was not fulfilled in its entirety. Only the central and the north naves with semi-circular apses were built, while the south nave, founded on the remains of the demolished older small church remained unfinished (fig. 41).

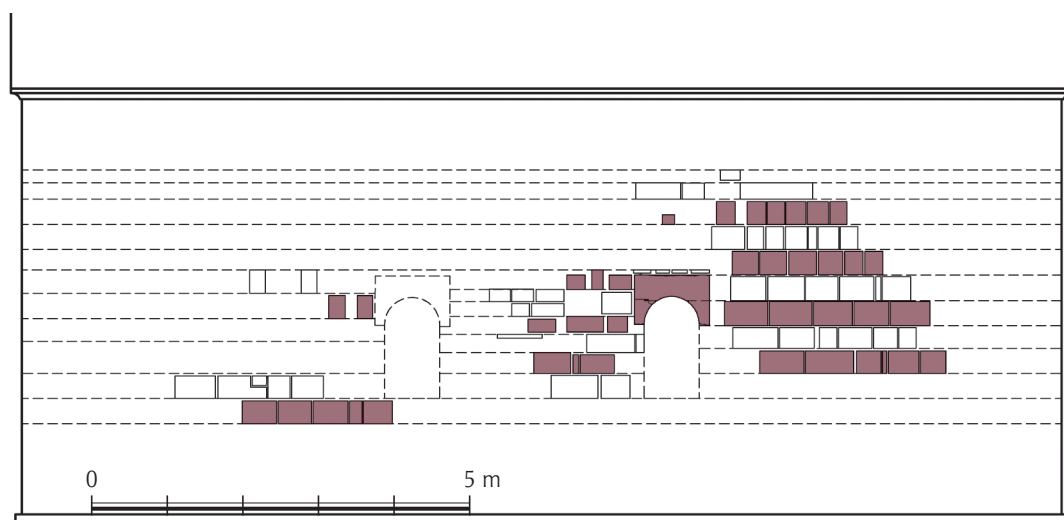
In order to be able to execute the planned extension, the presbytery was destroyed along with a part of the east wall of the former Church of St Nicholas. The small single-nave church was also demolished at this time. Only the south wall of the church was kept and it was supposed to be incorporated into the relevant wall of the added east section of the cathedral. It may be presumed that on this occasion certain levelling works were also done and this was on the surface earmarked for the new north nave. In that space, where there had certainly been earlier burials, no traces of older graves were found during the archaeological surveying, which would suggest that the north slope was cut into to a significant degree, while the level of the terrain was lowered. Several earlier interments were discovered in the area of the new central nave and in the apse, while a whole number of graves were cut through with the foundations of the new walls.

The added section was solidly founded on stable rock surfaces and therefore the depth of the roughly built foundations did not exceed 0.50 m to 0.80 m. The aboveground parts of the walls were revealed as significantly collapsed, so that their preserved remains rarely exceed the height of one metre. They were of a uniformed width, which went from 0.90 m to 1.00 m, while only in the case of the central apse it was a little bigger – up to 1.20 m. The interior faces of the walls were built using roughly carved stone in an irregular bond, while the facade parts were finished significantly more carefully. Above the foundation of the north nave walls, there used to be a socle made of cut breccia blocks, which, as opposed to the older section of the church, was with no particular moulding. In comparison to the face of the wall, that socle protruded by 10 to 15 cm. Only foundations and blocks in the socle are left now from the west wall of this lateral nave, which extended onto the direction of the earlier east wall of the church. During the archaeological surveying, it was established that its foundation rests on the north-east corner of the older church, with no mutual structural connection. In the remains of the aboveground section of this wall, which mostly correspond to a subsequent partitioning – which will be dealt with later on – traces of a door have been revealed and this door does not belong to the original corpus of the north side nave.

Above the socle, the east added section had the facade formwork made of alternate rows of finely cut dark red breccia blocks and greenish-yellow andesite. This facade formwork in two colours was finished in line with the older part of the church. The only *in situ* preserved remains of the facade formwork were found in the exterior face of the central apse. There are remains of the first rows of regularly arranged cut blocks whose horizontal and vertical joints were grouted with lead,

Сл. 41. Катедрала Светіої Николе са доірађеним источним делом: а) основа; б) њодужни пресек (P = 1 : 200)
 Fig. 41. St Nicholas Cathedral with the added east section: a) ground plan; b) longitudinal cross-section (S = 1 : 200)

Сл. 42. Каменари Светиої Николе,
фрагменти фасадне оулаше са северної зига доїрађеної дела (P = 1 : 100)

Fig. 42. St Nicholas Cathedral,
fragments of the facade formwork from the north wall of the added section (S = 1 : 100)

which is a very rare phenomenon in the Serbian medieval architecture.¹⁹⁴ Above the socle, which was here made of carved stone laid down in irregular rows, a large number of ashlars have been preserved.¹⁹⁵ According to the documentation from the times of the surveying, the first row was made using andesite blocks, 30 cm high, the second row was made using around 15 cm high breccia ashlars, while the third row was made using 20 cm high andesite blocks.

When it comes to the issue of the facade formwork, an important finding are remains of the collapsed walled mass of the north wall.¹⁹⁶ Namely, in some subsequent period, this whole wall curtain toppled onto the neighbouring part of the north slope. During the exposing of the remains of the toppled face, it was possible to notice that it was done in the alternation between the rows of breccia and andesite (fig. 42). The rows in the former lower section of the wall were made of bigger ashlars, around 30 cm high and 20 to 60 cm long, while the rows in the upper zone were made of somewhat smaller parts. In several places it was also possible to observe the use of quite narrow ashlars, 5 to 10 cm long and 20 cm high. In the upper wall zone, where the ashlars were narrower, almost of a square shape, it was noticed that they sporadically covered the vertical joints between different rows. At one of the ashlars used in the exterior face of the north wall, the corner was cut and a small block was inserted in this place. This phenomenon could be linked to the work of the builders coming from the coastal region, whose usual practice involved cutting some of the ashlars in order to rest the building scaffolds at such points. After the removal of the scaffolding, the cut or damaged corners of the ashlars were filled in with smaller blocks.

Among the remains of the exterior face of the north wall, a window lintel has been observed that was cut from a piece of breccia, 95 cm long and 70 cm high. Its interior edge was done in an arched form, for the opening of the window, with the span of 70 cm. The upper edge of the window lintel was carved flatly, while on the

¹⁹⁴ Здравковић 1958а, 352.

This data was recorded in the field log for the year 1956.

¹⁹⁵ During the conservation, this situation was neglected and today there is only one row of ashlars in that spot.

¹⁹⁶ As for the north wall, only the breccia ashlar skirting was preserved *in situ*, with only three to four rows of stone belonging to the interior face. During the field explorations conducted in 1960, the north wall was conserved and reconstructed to the height of over 2 m, but without the renewal of the facade formwork, see Field Journal, 9.8.1960.

као главни простор храма, односно наос, што је подразумевало померање олтар ка апсиди новог централног брода. У овако замишљеној новој подели унутрашњости катедрале, старији наос је добио значење пространог нартекса. Било је такође предвиђено да се у оквир дограђеног дела, као јужни брод укључи и простор на коме је затечена старија једнобродна црква. Амбициозна замисао о овој доградњи није, међутим, остварена у целини. Подигнути су само средишњи и северни брод са полукружним апсидама, док је јужни брод, на остацима порушене старије мале цркве остао незавршен (сл. 41).

Да би се могла остварити планирана доградња, порушена је олтарска апсида са делом источног зида раније цркве Светог Николе. Том приликом срушена је и мала једнобродна црква. Од ње је задржан само јужни зид, који је требало да буде укључен у одговарајући зид дограђеног источног дела катедрале. Може се претпоставити да су и овом приликом вршени извесни нивелациони радови, и то на површини предвиђеној за нови северни брод. На том простору, где је сасвим сигурно било ранијег сахрањивања, у току археолошких ископавања нису откривени трагови старијих гробова, што би указивало да је северна падина у значајној мери засечена, а затечени ниво терена спуштен. На простору новог централног брода и у апсиди, откривено је више ранијих гробних укопа, док је читав низ гробова пресечен темељима нових зидова.

Дограђени део био је солидно утемељен на стабилним површинама стена, те стога дубина грубо грађених темеља није прелазила 0,50 до 0,80 m. Надземни делови зидова откривени су знатно урушени, тако да им очувани остаци ретко где прелазе висину од једног метра. Били су уједначене ширине, која је износила између 0,90 и 1,00 m, док је само код централне апсиде нешто већа – до 1,20 m. Унутрашња лица зидова грађена су ломљеним притесаним каменом у неправилном слогу, док су фасадни делови били знатно брижљивије обрађени. Над темељом зидова северног брода се налазио сокл од клесаних блокова брече, који је, за разлику од старијег дела цркве, био без посебне профилације. У односу на лице зида, тај сокл је истурен 10 до 15 cm. Од западног зида овог бочног брода, који се настављао на правац ранијег источног зида цркве, преостали су само темељи и квадери у соклу. Приликом археолошких истраживања, утврђено је да се његов темељ наслања на североисточни угао старије цркве, без међусобне конструктивне везе. У остацима надземног дела овог зида, који највећим делом одговарају једном каснијем презиђивању – о чему ће даље бити речи – откривени су трагови једних врата, која не припадају првобитном корпусу северног бочног брода.

Изнад сокла, источни дограђени део имао је фасадну оплату од неизменичних редова фино клесаних квадера тамно црвене брече и зеленкастожутог андезита. Ова двобојна фасадна оплата била је обрађена по узору на старији део цркве. Једини *in situ* очувани остаци фасадне оплате откривени су у спољном лицу централне апсиде. Ту су преостали први редови правилно сложених клесаних квадера, чије су хоризонталне и вертикалне спојнице биле заливане оловом, што предствља веома ретку појаву у српском средњовековном градитељству.¹⁹⁴ Над соклом, који је овде био грађен притесаним каменом сложеним у неправилне редове, остао је очуван већи број тесаника.¹⁹⁵ Према документацији из времена истраживања, први ред је био грађен квадерима андезита, висине 30 cm, други ред тесаницима брече висине око 15 cm, а трећи квадерима андезита, висине 20 cm.

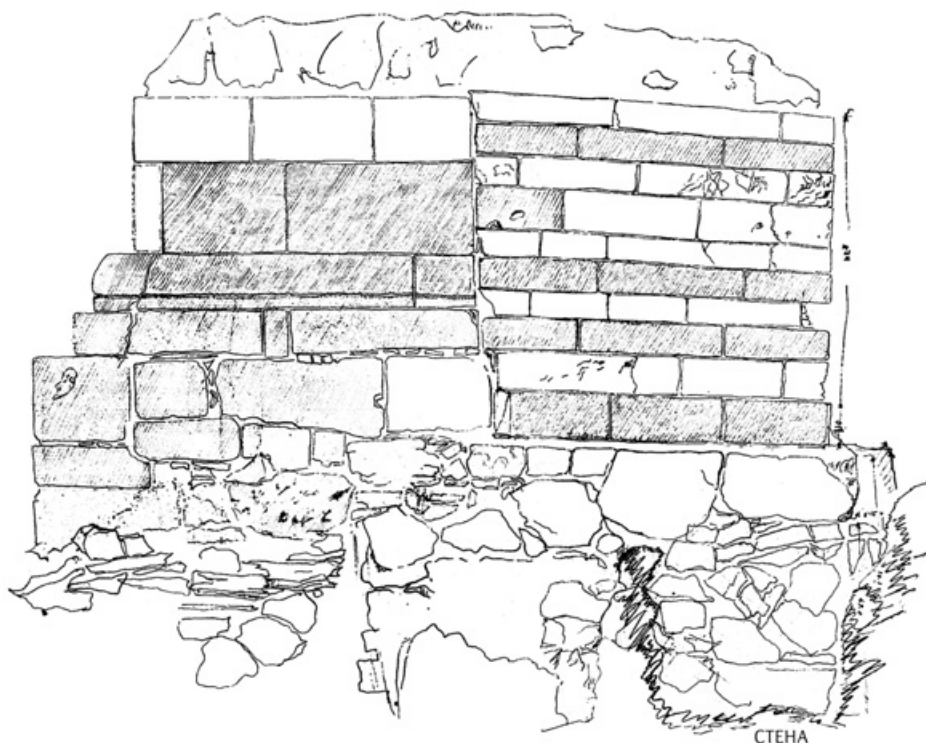
¹⁹⁴ Здравковић 1958a, 352.

Податак забележен у теренском дневнику за 1956. годину.

¹⁹⁵ Приликом конзервације ово стање је занемарено и данас на том месту постоји само један ред тесаника.

Сл. 43. Катедрала Светиої Николе,
старији источни зид са дограђеним
делом за ослонац нової лука
(штеренска скица Р. Љубинковића)

Fig. 43. St Nicholas Cathedral,
older east wall with the added section
to serve as the support for the new arch
(field sketch by R. Ljubinković)

surface of the lintel there are no traces of any decorative plastic. Judging by the position of the ashlars around this lintel, it may clearly be noticed that there were no specially carved window jambs, but rather the lateral sides of the window were done as an extension of the rows of blocks used in the face of the wall. In the field technical shot of the collapsed remains of this wall, it was possible to see damage, with no preserved blocks, in the spot which is symmetrical to the position of the given window in comparison to the overall length of the north wall. Looking at the revealed remains of the ashlars as a whole, it may be assumed that there used to be another window in this place, of the same shape and dimensions as the previously described one. Several long iron wedges were also discovered in the said ruins of the north wall and these were used for linking the facade formwork with the core of the wall mass.¹⁹⁷

Other than the exterior facades, carved blocks were also used for building parts of the walls from the interior side where in the upper zones they may have been supports for the arches. It is interesting to point out that here, too, there are regular, alternating rows of breccia and andesite ashlars.

In order to join together the existing corpus of the temple and the added east section, in addition to the apse, almost the entire east wall was demolished. A large arch was built between the remaining parts of this wall. In order to connect the interior spaces of the older and the younger, added section, along the route of the destroyed east wall, an arch was built, with the span of 5.40 m, and it was based on a rock and separately solidly founded. According to the manner of construction, as it could be concluded during the surveying, it stood clearly apart from the remaining sections of the older east wall. In the aboveground section, the arch was made, as it has been mentioned above, using the rows of breccia and andesite ashlars (fig. 43). Well based and solidly built lateral sides represented a firm support for this large-span arch.

¹⁹⁷ Field Journal, 3–5.8.1959.

Значајан налаз, када су у питању фасадне оплате, представљају остаци обрешене зидне масе северног зида.¹⁹⁶ Наиме, у неком познијем раздобљу ово читаво зидно платно преврнуло се на суседни део северне падине. Приликом откривања остатака обореног лица, могло се уочити да је оно било изведено у алтернативни редови брече и андезита (сл. 42). Редови у некадашњем нижем делу зида били су од крупнијих тесаника, висине од око 30 cm, а дужине 20 до 60 cm, док су редови у вишој зони били од нешто ситнијих делова. На неколико места уочена је и појава сасвим уских тесаника, од 5 до 10 cm дужине и 20 cm висине. У горњој зони зида, где су тесаници били ужи, скоро квадратног облика, уочено је да се местимично поклапају вертикалне спојнице између појединачних редова. На једном од тесаника спољног лица северног зида угао је засечен, а на његовом месту био је убачен мањи квадер. Ова појава би се могла довести у везу са радом приморских мајстора, код којих је била уобичајена пракса засецања појединих тесаника, како би на таквим местима ослањали скеле за зидање. По уклањању скела, засечени или оштећени углови тесаника су попуњавани мањим квадерицама.

Међу остацима спољног лица северног зида уочен је и један натпрозорник клесан од комада брече, дужине 95 cm и висине 70 cm. Његова унутрашња ивица била је изведена лучно, за отвор прозора распона 70 cm. Горња ивица натпрозорника била је отесана равно, а на површини натпрозорника нема трагова декоративне пластике. Судајући према положају тесаника око овог натпрозорника, јасно се може уочити да ту нису постојали посебно клесани допрозорници, већ су бочне стране прозора биле изведене у продужетку редова квадера у лица зида. На теренском техничком снимку урушених остатака овог зида уочено је оштећење, без очуваних квадера, на месту које је симетрично положају споменутог прозора у односу на укупну дужину северног зида. Посматрајући у целини откривене остатке тесаника, може се претпоставити да је на овом месту постојао други прозор, истог облика и димензијама као и претходно описани. У поменутих рушевинама северног зида откривено је и више дугачких гвоздених клинова, којима је фасадна оплата била повезана са језгром зидне масе.¹⁹⁷

Осим спољних фасада, клесаним квадерицама били су грађени и делови зидова са унутрашње стране, где су се у горњим зонама могли налазити ослонци лукова. Занимљиво је истаћи да се и овде појављују правилни, наизменични редови тесаника брече и андезита.

Ради спајања затеченог корпуса храма и дограђеног источног дела порушен је, осим апсиде, и готово цео источни зид. Између преосталих делова овог зида подигнут је велики лук. Ради повезивања унутрашњег простора старијег и млађег, дограђеног дела, на траси порушеног источног зида конструисан је лук, распона 5,40 m, који је био заснован на стени и посебно солидно утемељен. По начину грађења, како се то у току истраживања могло закључити, јасно се издвајао од преосталих делова старијег источног зида. У надземном делу лук је био грађен, као што је већ напред поменуто, редовима тесаника брече и андезита (сл. 43). Добро засноване и солидно грађене бочне стране представљале су чврст ослонац за овај лук великог распона.

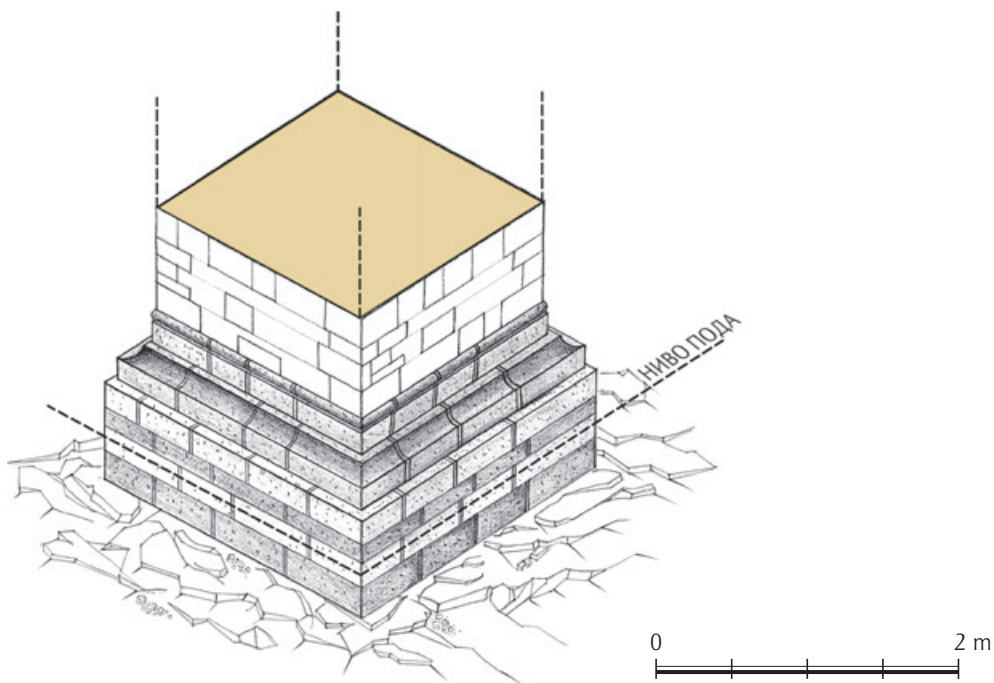
Основни, носећи конструктивни елементи новог тробродног источног дела била су два зидана ступца квадратне основе, са ширином стране у равни пода од 1,90 m. Стопе стубаца, утемељене на стени, зидане су масивно, у наизменичним

¹⁹⁶ Од северног зида био је очуван *in situ* само сокл од тесаника брече, а од унутрашњег лица три до четири реда камена. У току теренских истраживања 1960. године, северни зид је конзервиран и реконструисан до висине од преко 2 m, али без обнове фасадне оплате, в. Дневник археолошких ископавања, 9. август 1960.

¹⁹⁷ Дневник археолошких ископавања, 3–5. август 1959.

Сл. 44. Катедрала Светиої Николе,
северни стубац у доірађеном делу,
делумична реституција ($P = 1 : 50$)

Fig. 44. St Nicholas Cathedral,
north pillar in the added section,
partial restitution ($S = 1 : 50$)

The basic, load-bearing structural elements of the new three-nave east section were two pillars, squared in plan, with the ground-level width of the sides of 1.90 m. The plinths of the pillars, founded on the rock, were built massively, using alternating rows of breccia and andesite ashlars, while their nucleus was filled with broken stone placed in lime mortar. In the section above the floor, these plinths were moulded and shaped in the form of two cornices. The lower cornice had the form of an up-side-down kyma, while the upper one had a profile with the torus motif on a projecting edge (fig. 44 and 45).

The new central nave, 5.50 m wide, ended in the east with a spacious semi-circular apse. On the north side, the arches that carried the upper structure of the lateral wall rested on the masonry pillar and the corresponding sections of the east and the west walls. A similar solution, with symmetrically positioned masonry pillar, which by its dimensions and the manner of building was equal to the north one, also existed in the direction of the planned south nave. Here, however, a somewhat more complex construction was originally designed. Away from the said south pillar, further towards the east wall, another smaller pillar on was founded, with a rectangular base and with dimensions of 1.85 x 0.80 m. It was only around 0.90 m away from the east wall, which shows that arches of different spans, resting on the said pillars, were originally planned for this side. This plan, judging by all, had never been fulfilled, so that the smaller pillar remained built only at the level of its foundation, under the level of the floor.¹⁹⁸

In the centre of the apse of the central nave, there was a built oblation table. Its foundation was discovered there, with the dimensions of 1.50 x 2.50 m, based on the rock, and it remained preserved at the height of barely 10 to 15 cm above the level of the former floor. The specific foundation structure had the orientation of the longer side along the east – west axis, which made it difficult to grasp the former appearance of the oblation table in its entirety. At the time when the survey was starting, such dimensions of the foundations caused certain perplexity among the researchers, giving rise to a notion that this may have been an altar adjusted to the

¹⁹⁸ At the time when the cathedral was turned into a mosque, the foundation of this stanchion was under the level of the floor, so that a wall was built above it, thus closing both large arches towards the south nave, see p. 191.

Сл. 45. Катедрала Светиої Николе,
остаци јужној ступца
у дограђеном делу

Fig. 45. St Nicholas Cathedral,
remains of the south pillar
in the added section

редовима тесаника брече и андезита, док им је унутрашњост била испуњена ломљеним каменом у кречном малтеру. У делу над подом, ове стопе су биле профилисане и обликоване у виду два венца. Нижи венац је био у виду обрнуте киме, док је онај изнад имао профил са мотивом торуса на истуреној ивици (сл. 44 и 45).

Нови средњи брод, ширине 5,50 m, завршавао се на истоку пространим полукружном апсидом. Са северне стране, на зидани стубац и одговарајуће делове источног и западног зида били су ослоњени лукови који су носили горњу конструкцију бочног зида. Слично решење, са симетрично постављеним зиданим ступцем, који је према димензијама и начину градње био једнак са северним, постојало је и према планираном јужном броду. Овде је, међутим, првобитно била замишљена нешто сложенија конструкција. Од поменутог јужног ступца, даље према источном зиду, био је утемељан још један мањи стубац, правоугаоне основе, димензија 1,85 x 0,80 m. Од источног зида био је удаљен свега око 0,90 m, што показује да су са те стране првобитно били замишљени лукови различитих распона, ослоњени на поменуте ступце. Ова замисао, по свему судећи, није остварена, тако да је мањи стубац остао изграђен само у темељу, и то испод равни пода.¹⁹⁸

У средишту апсиде средњег брода налазила се зидана часна трпеза. Ту је откривен њен темељ, димензија 1,50 x 2,50 m, заснован на на стени, који је остао очуван у висини свега 10 до 15 cm изнад равни некадашњег пода. Особена темељна конструкција, оријентисана је дужом страном по оси исток–запад, што је отежавало сагледавање некадашњег изгледа часне трпезе у целини. У време када су започињала истраживања, овакав габарит темеља изазвао је недоумице истраживача, побуђујући им сумњу да је можда у питању био олтар прилагођен латинском богослужењу.¹⁹⁹ Међутим, детаљном анализом откривених остатака јасно се на источном делу могао уочити отисак зиданог стуба часне трпезе правоугаоне основе, приближних димензија 1,40 x 1,20 m. На преосталом западном

¹⁹⁸ У време претварања катедрале у цамију, темељ овог ступца налазио се испод равни пода, тако да је над њим подигнут зид којим су затворена оба велика лука према јужном броду, в. стр. 191.

¹⁹⁹ Ђоровић-Љубинковић 1959, 326.

Latin service.¹⁹⁹ However, a detailed analysis of the revealed remains makes it possible to clearly observe in the east section an imprint of a built rectangular-base pillar of the oblation table with approximate dimensions of 1.40 x 1.20 m. In the remaining west section, it may be presumed that above the built foundation and in front of the oblation table there were most probably two steps. Such a shape, unusual on the Serbian territory, was without any doubt created after the credence table of the nearby catholic temple *Santa Maria de Nuovomonte*, known as *Saška church*. These are almost exact altar elements in both of these temples, not only by their shape but also by their dimensions.²⁰⁰

The nave on the north side, with a rectangular ground plan and the interior dimensions of 6.50 x 13.40 m, ended towards the east also with an appropriate semi-circular apse. Within its north wall, out of which, as it has already been said, only collapsed remains have been discovered, there were two smaller windows surmounted with an arch. The north nave was connected with the central nave and the altar area with wide arched passages.

As opposed to the north nave, the question of the original design for the south one, that remained unfinished, has remained open. According to the original plan, it was supposed, as a whole, to take up the space earlier held by the old single-nave church. As a part of the preparations for the new building, this small temple was removed almost in its entirety. Its entire north wall, which was based on the relatively shallow rock ridge, was demolished down to the bottom of the foundations. The south pillar of the naos, as well as the afore-mentioned smaller pillar that was closer to the east wall, were based along its alignment. Its west wall was also demolished to the level of the foundations. Over its remains, as observed during the archaeological surveying, there was a 10 cm levelling layer of clay that was filled there and that was probably supposed to serve as the base for the future floor.²⁰¹ On the opposite side, over the remains of the east wall and the apse of the small, demolished church, there was the east wall of the south nave, flatly finished, and nowadays there are mostly its foundations that are left, connected to the remains of the south wall of the demolished small church. This older wall was, as it appears, mostly kept with the aim to fit it into the added south nave. However, the works on the building of this part of the temple had obviously been interrupted before the extension was built, that is, before the direction of the older wall was extended and the south-west corner of the south nave defined. During the archaeological surveying, no traces of the south wall of the lateral nave were found farther from the south-west corner of the demolished small church. There were also no traces of new construction or a trench for the laying down of the foundations at the expected position of the west wall which would correspond to the direction of the relevant wall of the north nave. At the presumed alignment of the walls of this imagined south-west corner, interments of six undisturbed graves were found, some of which, perhaps, are from the times when the cathedral was being extended.²⁰²

No significant remains have been left from the facades of the south nave, except at the joint with the central apse. It has been noticed here that the exterior face of its east wall was divided with shallow pilasters that were absent on the other facades of the added east section of the cathedral. As the only remain of the east facade curtain of the south nave, a pilaster has stayed next to the joint with the apse with which it was structurally connected (fig. 46). It was built in its entirety using

¹⁹⁹ Ђоровић-Љубинковић 1959, 326.

²⁰⁰ The sanctuary's refectory at the *Saška church* had the ground plan with the dimensions of 2.50 x 1.47 m; Поповић 2018, being prepared for printing.

²⁰¹ Field Journal, 30–31.7.1959.

²⁰² Graves no. 108, 195, 196, 199, 224, 240; Field Journal, July-August 1958.

делу може се претпоставити да су се над зиданим темељом пред часном трpezом налазила, највероватније два степеника. Овакав облик, неуобичајен у српској средини, без сумње, настао је по узору на олтарску мензу оближњег католичког храма *Santa Maria de Nuovomonte*, познате под именом Сашка црква. У питању су готово једнака олтарска постројења у оба ова храма, и то не само по облику већ и димензијама.²⁰⁰

Брод са северне стране, правоугаоне основе и унутрашњих димензија 6,50 x 13,40 m, према истоку је такође био завршен одговарајућом полукружном апсидом. У оквиру његовог северног зида од кога су, као што је већ наведено, откривени обрушени остаци, налазила су се два мања, лучно засведена прозора. Са централним бродом и олтарским простором северни брод је био повезан широким лучним пролазима.

За разлику од северног брода, питање изворне замисли јужног, који је остао недовршен, остало је отворено. Према првобитном плану, он је требало да у целини обухвати простор који је заузимала старија једнобродна црква. Ради припреме за нову градњу, овај мали храм је готово у целости уклоњен. Порушен му је до дна темеља читав северни зид, који је био заснован на релативно плитком гребену стене. На његовој траси утемељени су јужни стубац наоса као и поменици мањи стубац, ближе источном зиду. До равни темеља био је порушен и затечени западни зид. Преко његових остатака, како је уочено приликом археолошких истраживања, био је нанет нивелациони слој глине дебљине око 10 cm који је, вероватно, требало да послужи као подлога за будући под.²⁰¹ Са супротне стране, преко остатака источног зида и апсиде мале порушене цркве, заснован је источни зид јужног брода, равно завршен, од кога су углавном остали само темељи, повезани са остатком јужног зида порушене мале цркве. Овај старији зид био је, како изгледа, већим делом задржан са циљем да буде уклопљен у доградњени јужни брод. Међутим, радови на грађењу овог дела храма су били очигледно прекинути пре него што је подигнут наставак, односно продужен правац старијег зида и дефинисан југозападни угао јужног брода. У току археолошких истраживања нису откривени трагови јужног зида бочног брода даље од југозападног угла порушене мале цркве. Трагова нове градње, као ни рова за укопавање темеља није било ни на очекиваном положају западног зида, који би одговарао правцу одговарајућег зида северног брода. На претпостављеној траси зидова овог замишљеног југозападног угла, откривени су укопи шест непоремећених гробова, од којих су неки, можда, били и из времена доградње катедрале.²⁰²

Од фасада јужног брода нису преостали знатнији остаци, осим на споју са централном апсидом. Ту је уочено да је спољно лице његовог источног зида било рашчлањено плитким пиластрима, којих нема на осталим фасадама доградњеног источног дела катедрале. Као једини остатак источног фасадног платна јужног брода, преостао је пиластар уз спој са апсидом, са којом је био у и грађевинској вези (сл. 46). Он је у целини зидан мањим тесаницима андезита, при чему су неки од њих били сасвим неуобичајеног облика. Наиме, на лицу пиластра појављују се тесаници у облику латиничног слова L,²⁰³ за које нам нису познате паралеле у сакралној архитектури моравских области Србије. Сокл овог зида, грађен већим тесаницима брече, био је нижи за преко пола метра од сокла главне апсиде, што је без сумње било условљено нагибом терена и прилагођавањем нове конструкције јужног брода нивоу старије, мале цркве.

²⁰⁰ Олтарска менза у Сашкој цркви у основи 2,50 x 1,47 m; Поповић 2018, у припреми за штампу.

²⁰¹ Дневник археолошких ископавања, 30–31. јул 1959.

²⁰² Грбови бр. 108, 195, 196, 199, 224, 240; Дневник археолошких ископавања, јул–август 1958.

²⁰³ Некадашњи опус зидања после конзервације је делом измењен. Неки тесаници овог облика расути су на терену, а технички су снимљени 2016. године.

Сл. 46. Катедрала Свѣтїи Николе,
део олшарске айсиде
и веза са зидом недовршеної
јужної брода

Fig. 46. St Nicholas Cathedral,
a part of the presbytery and connection
with the wall of the unfinished
south nave

smaller andesite ashlar, some of which were of quite unusual shape. Namely, on the face of the pilaster there are ashlar in the form of letter L,²⁰³ for which we have no known parallels in the sacral architecture of the Morava areas of Serbia. The socle of this wall, made using larger breccia ashlar, was over half a metre lower than the socle of the main apse, which was undoubtedly caused by the inclination of the terrain and the adjustment of the new construction of the south nave to the level of the older, small church.

A part of the older south wall which, apparently, was saved from demolition in its entirety, was connected with the new east wall and the structure of the south nave. This south curtain, as it could be clearly observed on the revealed preserved remains, was carved from the exterior side over the width of around 30 cm.²⁰⁴ Judging by all, this was about an intention to allow for the placing of new facade formwork, apparently with the aim to connect visually the older wall curtain with the added section of the cathedral.

In the interior of the south nave, by the foundation of the smaller masonry pillar towards the altar area, the base for a column with an octagonal cross-section was discovered *in situ*, carved in the form of a truncated pyramid with indented corners (fig. 47). In the direct proximity, six segments of the corresponding columns have been found, as well as two fragments of the capitals, that were built as the spolia into the foundation of a subsequent Turkish wall. As our analysis has shown, the revealed findings come from two equally carved columns, made of three segments each, mutually linked with metal gudgeons and topped with shallow capitals (fig. 48). They were made of breccia in their entirety, while their surface, judging by the preserved traces, was covered with a thin layer of fresco-plaster. Their former height was around 3.60 m. The place of one of these columns has been determined reliably by the position of the above-mentioned base, while in the case of the other, that belonged to the same structure in the south nave, it may only be presumed – and this will be dealt with in more detail later on.

²⁰³ The former building opus was partially changed after the conservation. Some of the ashlar of this form were scattered around the terrain and they were technically documented in 2016.

²⁰⁴ Notes of R. Ljubinković that go with Field Journal 1959.

Сл. 47. Катедрала Светіої Николе, деџал љолигоналної стуба у недовршеном јужном броду (1959. године)

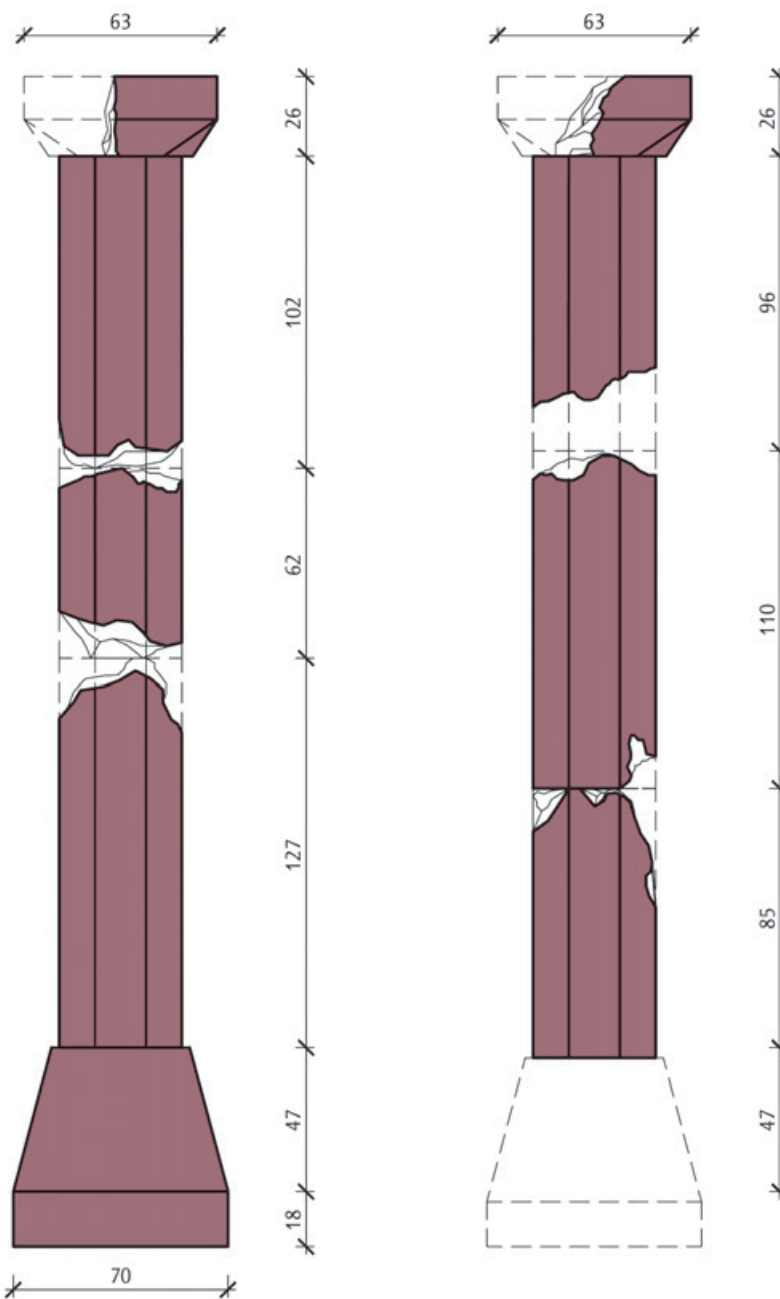
Fig. 47. St Nicholas Cathedral, a detail of the polygonal column in the unfinished south nave (1959)

Део старијег јужног зида који је, изгледа, у целини поштеђен рушења, био је повезан са новим источним зидом и конструкцијом јужног брода. Ово затечено зидно платно, како се то могло јасно уочити на откривеним очуваним остацима, било је са спољне стране оклесано у ширини од око 30 см.²⁰⁴ У питању је, по свему судећи, била намера да се омогући постављање нове фасадне облоге, очигледно са циљем да се то старије зидно платно визуелно повеже са дограђеним делом катедрале.

У унутрашњости јужног брода, уз темељ мањег зиданог ступца према олтару, откривена је *in situ* база за стуб октогоналног пресека, клесана у виду зарубљене пирамиде са засеченим угловима (сл. 47). У непосредној близини откривено је шест сегмената одговарајућих стубова, као и два уломка капитела, који су били уграђени као спотије у темељ једног познијег турског зида. Како је наша анализа показала, откривени налази потичу од два једнако обрађена стуба, клесана од по три сегмента, међусобно повезана металним можданицима и надвишена плитким капителима (сл. 48). У целини су били клесани од брече, док им је површина, судећи према сачуваним траговима, била превучена танким слојем фреско-малтера. Некадашња висина им је износила око 3,60 m. Место једног од ових стубова поуздано је одређено положајем горе поменуће базе, док се за други, који је припадао истој конструкцији у јужном броду, то може само претпоставити – о чему ће даље бити више речи.

У шуту којим је засута унутрашњост новог, источног дела катедрале, било је релативно мало уломака пластике, и то искључиво клесане од брече. У питању су углавном фрагменти једноставно профилисаних венаца, најчешће са подстрешја на фасадама. Неки од уломака, одговарали би по свом облику апсидалним кривинама (сл. 49). На неколико фрагмената венаца, међу којима је и један угаони, откривени су остаци фреско-малтера са сликаним орнаментом. У питању су по свој прилици остаци венаца са зиданих стубаца, а можда и бочних зидова средишњег брода.

²⁰⁴ Белешке Р. Љубинковића уз Дневних археолошких ископавања за 1959. годину.

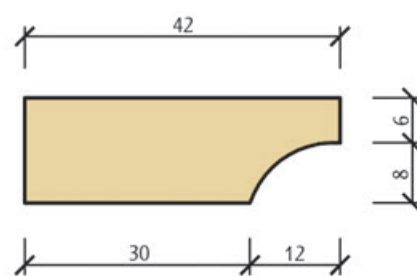
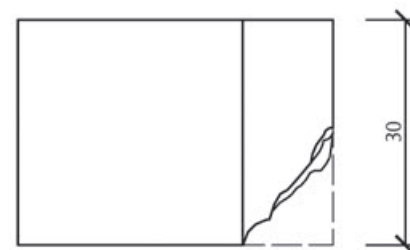
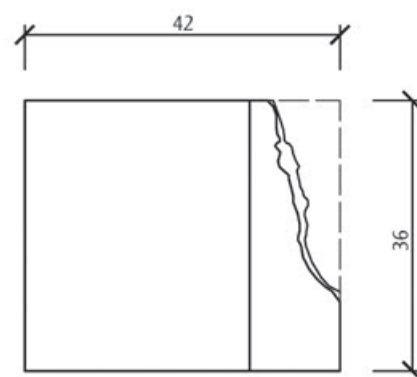
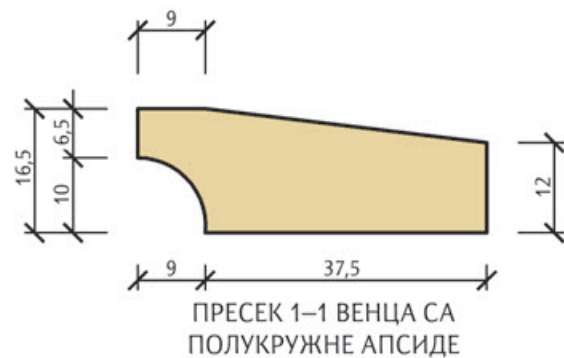
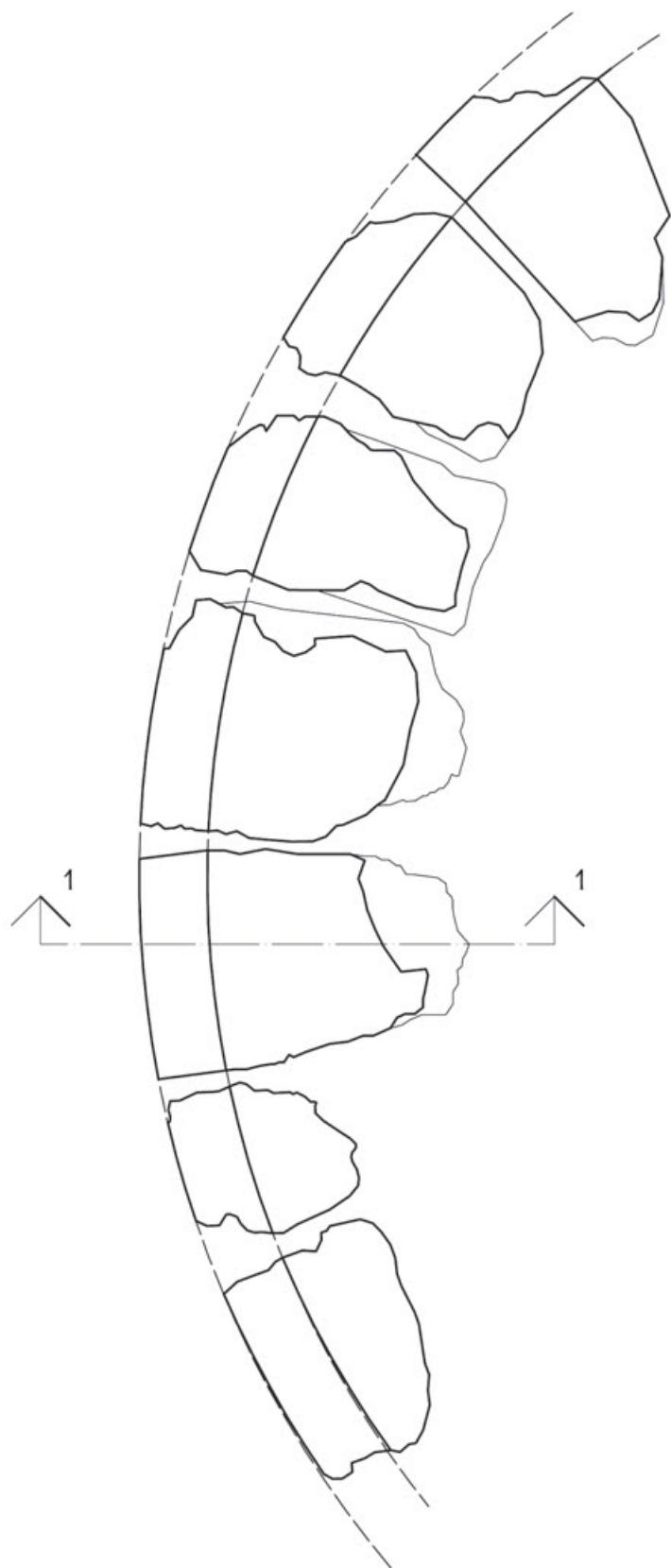
Сл. 48. Каџедрала Свешої Николе,
полигонални стубови клесани од
брече из јужної брода (P = 1 : 25)

Fig. 48. St Nicholas Cathedral,
polygonal columns made of breccia
from the south nave (S = 1 : 25)

In the debris filling the interior of the new, east section of the cathedral, there were relatively few fragments of the plastic, solely the one carved out of breccia. These are mostly fragments of simply moulded cornices, most frequently from the section of the facade just under the eaves. With their shape some of the fragments would correspond to the apsidal curves (fig. 49). In several cornice fragments, including an angular one, remains of fresco-plaster with painted ornament were revealed. These are most likely remains of the cornices from the masonry pillars or perhaps from the side walls of the central nave.

Among the carved breccia pieces, that are still located beside the remains of the cathedral walls, there are three pieces in the form of battens (fig. 50), which apparently were not noticed or documented by the former researchers.²⁰⁵ Two pieces have a cross section of 22 x 18 cm and they are of the same shape. The first one was preserved in the length of 79 cm, while the other is 92 cm long. In the case of both

²⁰⁵ The fragments were discovered in 2016 within the scope of the preparation of the documentation for this paper.

Сл. 49. Катедрала Свѣтої Николе,
фрагменти подстирешної венца айсиде северної бродо ($P = 1 : 10$)

Fig. 49. St Nicholas Cathedral,
fragments of the cornice under the eaves of the north nave's apse ($S = 1 : 10$)

fragments, the profile in one end is of a rectangular shape, while the other end has an octagonal shape. In this, one of the sides of that profile is not obliquely cut, but under an angle. On both of the pieces, the transformation from the rectangular profile into the octagonal one was done by a concave cutting in the shape of a smaller stylized leaf. On one lateral side of these pieces each, along the rectangular profile, there was a shallow rectangular groove, intended for the fitting of the parapet slab. The third piece had a quadrangular cross-section and somewhat different dimensions of the profile – 16 x 17 cm. It was preserved in the length of 47 cm and it was obliquely cut only on one side, in the same manner as the previous pieces. On its lateral side, this piece also has a shallow regular groove for the fitting of the parapet slab.

The described pieces obviously constitute parts of the stone presbytery screen. In the upper section, they used to turn into octagonal posts. The cutting under an angle along one edge was done in such a way that one piece of the posts was symmetrical to the other as regards their front sides that are obliquely cut. For this reason it is prudent to presume that both of the posts used to stand beside the presbytery doors. The third piece also belongs to this ensemble, but, judging by its moulding, it obviously leaned with one side against the masonry pillar (fig. 51).

During the archaeological surveying, no traces were revealed that would suggest the former position of the iconostasis. It is prudent to presume that the stone presbytery screen was between the masonry pillars, at the same plane as their east side. This would be supported by the position of the oblation table and indirectly also by the position of the graves in the central space of the naos.

The floor in the interior of the added east section of the cathedral mostly consisted of massive grave slabs placed above the built tombs and other interments. A similar situation, but significantly less pronounced, has also been observed in the older section of the church. Burying the deceased in the cathedral constitutes an exceptionally complex problem that must be observed along the chronological timeline, bearing in mind the necropolis as a whole, in order to be able to separate and interpret the appearance of interments within the cathedral, which will be dealt with in more detail later on.

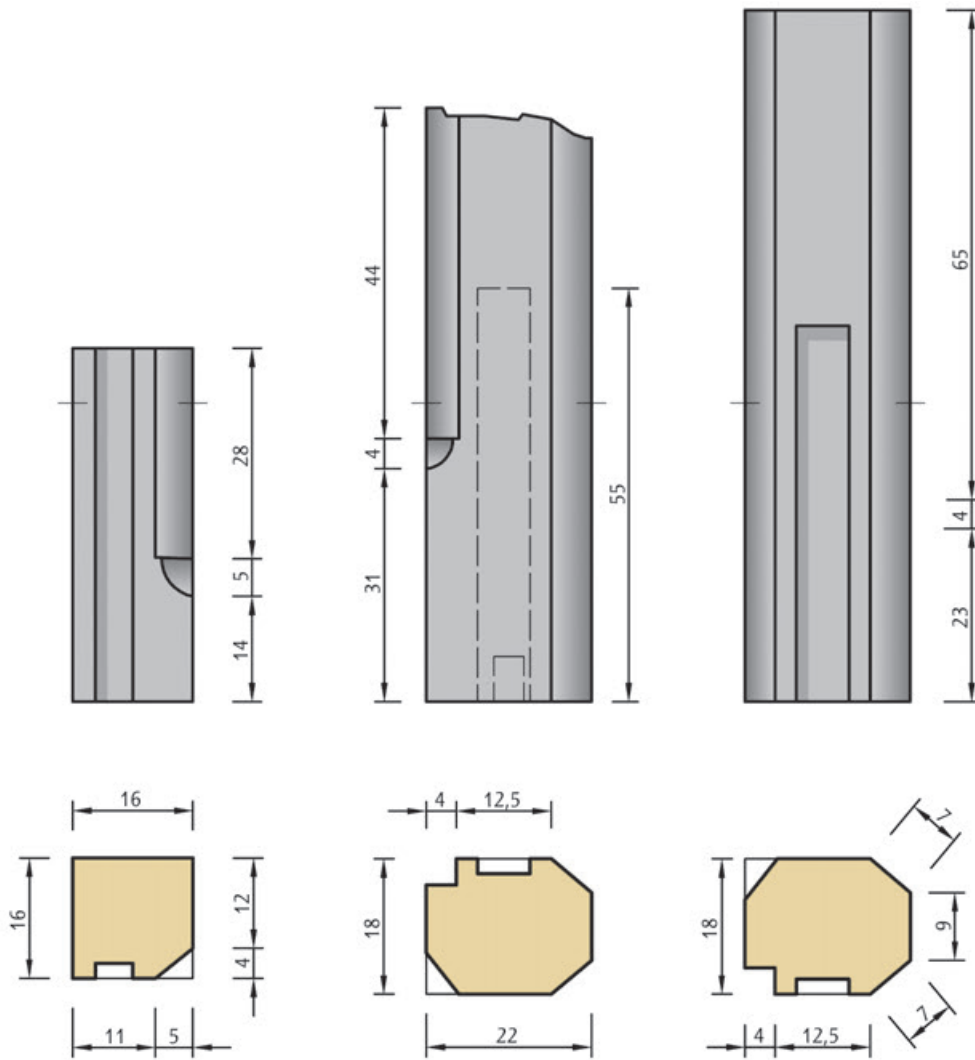
Remains of the wall paintings

The walls in the interior of the cathedral, both in the older west part of the temple and in the one added on the east side, were covered in wall paintings, very little of which has been preserved. A myriad of fresco-plaster fragments have been discovered in the layers of debris, in the contents from the filled looted graves, as well as in a pit south-west from the church. The only fragment preserved on a wall was found in the ground zone of the north nave's apse (fig. 52). This is a remaining of the fresco-socle with an ornamental field framed with a painted ribbon in the form of a chequer.²⁰⁶ During the archaeological surveys, no fresco fragments were recorded by the places of finds, so no detailed analysis is possible of those last remains of the destroyed wall paintings. The field logs put a special emphasis on the place where a larger quantity of fragments was discovered only in few of the cases. Such a case is, for instance, with the findings from the central apse, then from the north nave's apse,²⁰⁷ as well as from different sections in the older, west part of the church. As opposed to the archaeological findings of pottery and metal, that have almost all been preserved, there is no trace left of the fresco fragments.²⁰⁸ They may

²⁰⁶ Боровић-Љубинковић 1959, 327.

²⁰⁷ Здравковић 1958, 352–353.

²⁰⁸ At the National Museum in Belgrade, along with the archaeological finds from the graves in the cathedral, there are also nine fragments of frescos from this site, as well as one from *Saška church*.

Сл. 50. Катедрала Светіої Николе, фрагменти олтарске преграде (P = 1 : 10)

Fig. 50. St Nicholas Cathedral, fragments of the presbytery screen (S = 1 : 10)

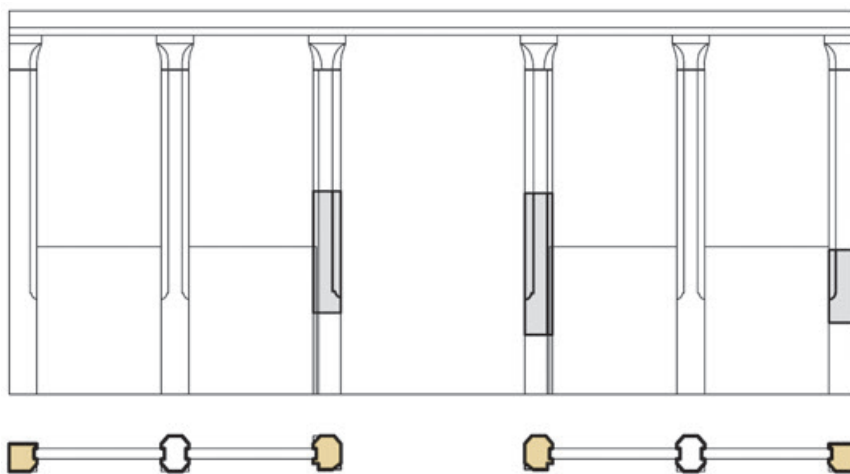
Међу обрађеним комадима брече, који се још увек налазе уз остатке зидова катедрале, постоје три комада у виду гредица (сл. 50), које ранији истраживачи изгледа нису уочили нити документовали.²⁰⁵ Два комада су попречног пресека 22 x 18 cm и једнаког облика. Први је очуван у дужини од 79 cm, а други у дужини од 92 cm. Код оба фрагмента профил је на једном крају четвртастог облика, док је на другом крају осмоугаон. При томе једна страна тог профила није укосо засечена, већ под углом. Прелаз из четвртастог профила у осмоугаон је на оба комада изведен конкавним засецањем у виду мањег стилизованог листа. На по једној бочној страни ових комада, дуж четвртастог профила, налазио се плитки правоугаони жљеб, намењен углављивању парпетне плоче. Трећи комад био је четвртастог пресека и нешто другачијих димензија у профилу – 16 x 17 cm. Очуван је у дужини од 47 cm, а само на једној страни је косо засечен, и то на исти начин као и претходни комади. На бочној страни, овај комад такође поседује плићи правилан усек за углављивање парпетне плоче.

Описани комади очигледно представљају делове камене олтарске преграде. У горњем делу, они су прелазили у осмоугаоне стубиће. Засецање под углом дуж једне ивице изведено је тако да је један комад стубића према другом симетричан у односу на њихове предње стране које су косо засечене. Стога се разложно

²⁰⁵ Фрагменти су откривени 2016. године у оквиру припремања документације за овај рад.

Сл. 51. Катедрала Свѣтїої Николе,
замишљени изглед олтарске преграде
(P = 1 : 50)

Fig. 51. St Nicholas Cathedral,
imagined appearance of presbytery
screen (iconostasis) (S = 1 : 50)

be commented only on the basis of the data recorded in the field documentation or mentioned in some of the reports.

The revealed fragments are small, with the size of 1 to 5 cm, and it was not possible to recognize parts of compositions on the basis of them. Most of them come from the backgrounds, painted in dark-blue colour. Their structure consists of lime, fine sand and a little chaff. As for the colours, from the traces of drapes or ornaments, dark and light gray, as well as ochre-green and dark green are present more frequently, with less frequent use of reddish ochre, light pink and light yellow. If observed in its entirety, the painted layer gives an impression of the *al secco* painting technique.²⁰⁹ A small fragment of the head of an elderly man with gray beard comes from the debris in the altar area. This is one of the very rare pieces of the wall paintings with a depiction of flesh tones. Several fragments contain preserved parts of Cyrillic signatures, done in white colour against the dark background (fig. 53). Traces on some of the fragments have been recognized as parts of the painted bishop's polystavrions. On one group of fragments discovered near the east wall of the older section of the temple, interesting details of floral ornaments have been observed, such as may be seen in the Tree of Jesse composition. Among the remains of the fresco-decoration, preserved in the parts of moulded cornices carved out of tufa, an "ornament of free daisy flowers against the white background" stands out and there are no parallels for it in the wall paintings from the territory of the Serbian lands.²¹⁰

When it comes to the former wall paintings of the cathedral, discovering of a pit, dug into the south-west corner of the fenced-off space of the necropolis, constituted a particularly important find. Since the whole pit was filled with pieces of fresco-plaster,²¹¹ this was, unquestionably, a place where the frescoes were buried, removed at the time when the church was undergoing a reconstruction. The goal of the custom of burying fragments of frescoes, as well as liturgical objects, corroborated also at some other medieval archaeological sites, was to prevent profaning of the artefacts that carried cult significance.²¹² Among the numerous fragments of the wall paintings from this interment, it was noticed that some of the pieces had two painted layers of fresco-plaster. Several similar fragments, also with two layers of wall paintings, were found in the debris of the older, west section of the cathedral. These findings, especially the ones from the pit, for which it may quite reliably be concluded that it was dug before the cathedral was turned into a mosque in

²⁰⁹ According to the observations of D. Tasić, from the field inventory from 1956.

²¹⁰ Ђоровић-Љубинковић 1959, 328–329.

²¹¹ Љубинковић 1969, 229.

²¹² Јуришић 1981, 169–176.

може претпоставити да су оба стубића стајала уз олтарске двери. Трећи комад је такође припадао овој целини, али је он, судећи по његовој профилицији, очигледно био прислоњен једном страном уз зидани стубац (сл. 51).

Приликом археолошких истраживања нису откривени трагови који би указивали на некадашњи положај иконостаса. Разложно је претпоставити да се камена олтарска преграда налазила између зиданих стубаца, и то у равни са њиховом источном страном. На то би указивао положај часне трпезе, а посредно и положај гробова у централном простору наоса.

Под унутрашности дограђеног источног дела катедрале највећим делом су чиниле масивне надгробне плоче над зиданим гробницама и осталим гробним укопима. Слична ситуација, али изражена у знатно мањој мери, уочена је и у старијем делу цркве. Сахрањивање у катедрали представља изузетно сложен проблем, који се мора посматрати у хронолошкој равни, имајући у виду некрополу у целини, како би се могла издвојити и протумачити појава гробних укопа у унутрашњости катедрале, о чему ће даље бити више речи.

Остаци живописа

Зидови у унутрашњости катедрале, како старијег западног дела храма, тако и оног дограђеног са источне стране, били су прекривени живописом, од кога је мало шта очувано. Мноштво уломака фреско-малтера откривено је у слојевима шута, у насипима из засутих опљачканих гробница, као и у једној јами југозападно од цркве. Једини фрагмент очуван на зиду откривен је у приземној зони апсиде северног брода (сл. 52). У питању је остатак фреско-сокла са орнаменталним пољем уоквиреним сликаном траком у виду шаховског поља.²⁰⁶ Приликом археолошких истраживања, фрагменти фресака нису евидентирани према местима налаза, тако да је изостала детаљнија анализа тих последњих остатака уништеног живописа. У теренским дневницима је само у појединим случајевима посебно наглашено место где је откривена већа количина фрагмената. Такав је случај, на пример, са налазима из централне апсиде, затим апсиде северног брода,²⁰⁷ као и из појединих простора у старијем, западном делу цркве. За разлику од археолошких налаза керамике и метала, који су готово сви сачувани, фрагментима фресака изгубио се траг.²⁰⁸ О њима се сада може судити само на основу података који су забележени у теренској документацији, или су поменути у неком од извештаја.

Откривени фрагменти су ситни, величине 1 до 5 cm, и на основу њих није било могуће препознавање делова композиција. Највећи број потиче са позадина, сликаних тамноплавом бојом. Структура им се састоји од креча, финог песка и мало плевне. Од боја, са трагова драперија или орнамената, чешће су заступљене тамно и светло сива, окерзелена и тамно зелена, а знатно ређе црвенкасти окер, светло ружичаста и светложута. Бојени слој, у целини посматран, одавао је утисак *al secco* технике сликања.²⁰⁹ Из шута у олтарском простору потиче мали фрагмент главе старијег човека са седом брадом. У питању је један од веома ретких комада живописа са приказом инкарната. На неколико фрагмената сачувани су делови ћирилских сигнатура, изведених белом бојом на тамном позађу (сл. 53). Трагови на неким уломцима препознати су као делови сликаних архијерејских полиставриона. На једној групи фрагмената откривених код источног зида старијег дела храма, уочени су занимљиви детаљи цветних орнамената,

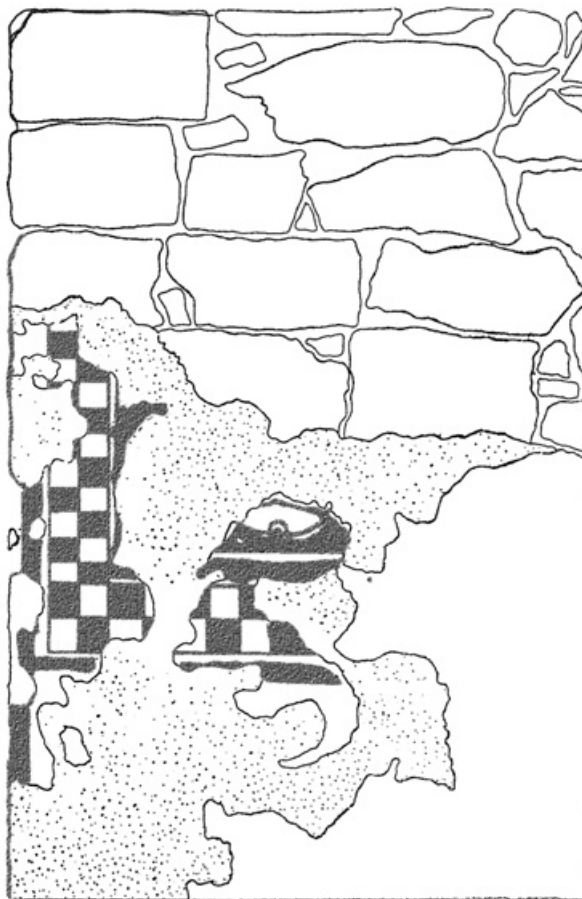
²⁰⁶ Ђоровић-Љубинковић 1959, 327.

²⁰⁷ Здравковић 1958, 352–353.

²⁰⁸ У Народном музеју у Београду, уз археолошке налазе из гробова из катедрале, налази се и девет фрагмената фресака са овог локалитета, као и један из Сашке цркве.

²⁰⁹ Према запажањима Д. Тасића, из теренског инвентара из 1956. године.

Сл. 52. Катедра́ла Свейої Николе,
фраіменї живоїиса
у айсиди северної брота
(Боровић-Љубинковић 1959)
Fig. 52. St Nicholas Cathedral,
fragment of the wall paintings
in the apse of the north nave
(Ćorović-Ljubinković 1959)

1466, show that there were at least two to three phases of painting the church or renewing the wall paintings. During the surveying works, no more reliable data were obtained in those terms and therefore we could present only some basic suppositions. After the building of the Church of St Nicholas, that is, of the older section of the cathedral, its interior was quite certainly painted. During the subsequent extension, the encountered wall paintings were most probably damaged, especially those on the remaining surfaces of the east wall, which could have been the immediate cause for the partial reconstruction and perhaps for the painting of new frescoes. When it comes to the wall paintings, the situation with the younger extension is somewhat more complex. In the east section of the cathedral, even before the original design was fully accomplished, new wall paintings were done in the central and the north naves. However, there is an open question as to whether all the wall surfaces in this part of the temple were painted or it was done only partially. There are reliable data only for the walls of the apses, which were quite certainly covered with frescoes. For the other walls of both naves, with only minimal remains left of them, even with finding fresco fragments in the debris, it is not possible to come up with any more reliable conclusion. Also, the afore-mentioned pit with fresco fragments, some of which have two layers of wall paintings, also represents an interesting topic for further considering. If we presume that they correspond to the older and the younger phases of the building of the cathedral, it remains unclear what was the cause for them to end up in the debris before the final plundering of the cathedral and its turning into a mosque. It is difficult to imagine that these frescoes

Сл. 53. Катедрала Светиої Николе,
фрагменти фресака са остацима
ћирилских сиџнаџура (P = 1 : 1)

Fig. 53. St Nicholas Cathedral, fresco fragments
with remains of Cyrillic signatures (S = 1 : 1)

какви се срећу на композицији Лозе Јесејеџе. Међу остацима фреско-декорације, који су сачувани на деловима профилисаних венаца клесаних од сиге, издваја се „орнамент слободних цвeтова маргарите на белом позађу“, за који нема ближих паралела у живопису са подручја српских земаља.²¹⁰

Када је у питању некадашњи живопис катедрале, нарочито је важно откриће једне јаме, укопане у југозападни угао ограђеног простора некрополе. Будући да је читава јама била испуњена комадима фреско-малтера,²¹¹ у питању је, без сумње, укоп у коме су биле сахрањене фреске, уколоњене приликом неке обнове цркве. Обичај сахрањивања фрагмената фресака, као и богослужбених предмета, а потврђен и на другим средњовековним налазиштима, имао је за циљ да спречи профанисање артефаката са култним значењем.²¹² Међу бројним фрагментима живописа из овог укопа, запажено је и неколико комада са два сликана слоја фреско-малтера. Неколико сличних фрагмената, такође са два слоја живописа, нађено је у шуту старијег, западног дела катедрале. Ови налази, посебно из поменутог јаме, за коју се сасвим поуздано може закључити да је била укопана пре претварања катедрале у цамију 1466. године, указују на најмање две до три фазе осликавања цркве или обнова живописа. У току истраживачких радова није се дошло до поузданијих података у том смислу, те би се стога могле изнети само неке основне претпоставке. Након грађења цркве Светог Николе, односно старијег дела катедрале, њена унутрашњост је сасвим сигурно била живописана. Затечени живопис је приликом позније доградње по свој прилици оштећен, посебно на преосталим површинама источног зида, што је могао бити повод за делимичну обнову, а можда и израду нових фресака. Са млађом доградњом, када је живопис у питању, ситуација је нешто сложенија. У источном делу катедрале, и пре остваривања првобитне замисли у целини, у средњем и северном броду је рађено на новом живопису. Отворено је питање, међутим, да ли су

²¹⁰ Ђоровић-Љубинковић 1959, 328–329.

²¹¹ Ljubinković 1969, 229.

²¹² Јуришић 1981, 169–176.

were removed in order to have new, third painting of the walls, either of the temple as a whole or of some of its parts. It seems more likely that they were damaged during some of the calamities that took place in Novo Brdo during the first half of the 15th century and that after that their remains were carefully gathered and buried.

Structural assembly and the former appearance of the added east section of the cathedral

During the building of the east section of the temple, one of the most complex structural endeavours was the linking of the space of the existing church and the added section on the east side. In those terms, one of the interesting structural works was done in the space of the former east wall of the church. On the basis of the revealed remains it may be reliably concluded that a separate arch was made there, which was linked to the east arm of the vault of the older church. Because of this, the extension along the parts of the older east wall and the basing of the arch were necessary for several reasons. The spatial solution for the new part of the church caused its more pronounced height in comparison to the older roof surfaces. Thus the gable of the new west wall had to rest on the supporting arch, which at the same time was supposed to ensure not only its stability, but also the stability of the vault of the east arm of the cross of the older naos, which simultaneously played the role of one of the supports for the dome structure. Therefore, with its shape, dimensions and position this arch had to be adjusted to the structural solution for the vaults of the former naos. This would suggest that the space of the new central nave had to be higher than the crown of the supporting arch and that it was only at that height that its covering may be envisaged. In connection with that, it is worth pointing at the proportion relations of the space that was arranged in this way. In our opinion, based on study analyses, the presumed height of the new central nave could have been twice its span, or rather, its width, and equal to the length between the arch on the west side and the presbytery.

The interior division of the space towards the side naves was created with arched arcades that rested on masonry pillars and parts of the east and the west walls, which were built more solidly, on account of the foreseen larger load, using regular ashlar made of breccia and andesite (fig. 54 and 55). The west pair of arcades had an approximate span of around 4.20 m and 4.60 m, respectively, while the east pair was a little different. On the north side, the east arcade had a span of around 5.10 m, while on the opposite, south side, between the pillar and the east wall, it was somewhat smaller, around 4.50 m.²¹³ Above the arcades there were side walls of the central nave whose width, judging by the dimensions of the pillars, was around 1.40 m.

The building of the roof structure above the central nave had to correspond to the structural characteristics of its supports. As it has already been pointed out before, the height at which the supports for this structure were could not be less than 11 m, while the span of the covering was around 5.5 m. In all of this, the role of the central supports for the entire load-bearing structure of the side walls and the covering was played only by the two masonry pillars. With such structural characteristics of the space, which the said structure was supposed to cover, it would be very difficult to imagine any vaulting. Because of the presumed height, as well as the side walls which we believe did not have the appropriate load-bearing capacity,

²¹³ The spans were measured at the level of the former floor.

све површине зидова у овом делу храма у целости биле осликане или је то обављено само делимично. Поузданим подацима располаже се само за зидове апсида, који су сасвим сигурно били прекривени фрескама. За остале зидове оба брода, од којих су очувани минимални остаци, и поред налаза уломака фресака у шуту, поузданији закључак није могуће донети. Такође, занимљиву тему за разматрање представља и раније поменута јама са уломцима фресака, од којих су неки са два слоја живописа. Уколико претпоставимо да они одговарају старијој и млађој фази грађења катедрале, остаје нејасно шта је био повод да се нађу у шуту пре коначног пустошења катедрале и њеног претварања у цамију. Тешко је замислити да су те фреске уклоњене ради новог, трећег живописања, било храма у целини или неког његовог дела. Пре би се могло рећи да су биле оштећене приликом неке од недаћа које су се дешавале Новом Брду током прве половине 15. века, и да су након тога њихови остаци брижљиво сакупљени и сахрањени.

Конструктивни склоп и некадашњи изглед дограђеног источног дела катедрале

Приликом грађења источног дела храма један од најсложенијих конструктивних захвата представљало је повезивање простора затечене цркве и дограђеног дела са источне стране. У том смислу, један од занимљивих конструктивних захвата изведен је на простору некадашњег источног зида цркве. На основу откривених остатака поуздано се може закључити да је ту био изведен посебан лук, који је био повезан са источним краком свода старије цркве. Услед тога је доградња уз делове старијег источног зида и заснивање лука била нужна из више разлога. Просторно решење новог дела цркве условило је његову израженију висину у односу на старије кровне површине. Тако је и забат новог западног зида морао бити ослоњен на потпорни лук, који је истовремено требало да обезбеди не само његову стабилност, већ и стабилност свода источног крака крста старијег наоса, који је истовремено имао улогу једног од ослонаца куполне конструкције. Стога је овај лук морао бити прилагођен обликом, димензијама и положајем. решењу конструкције сводова некадашњег наоса. То би указивало да је простор новог средњег брода морао бити виши од темена потпорног лука и да се тек на тој висини може претпоставити његово наткривање. Са тим у вези ваља указати и на пропорцијске односе овако одређеног простора. По нашем мишљењу, заснованом на студијским анализама, претпостављена висина новог централног брода могла је бити два пута већа од његовог распона, односно ширине, а једнака дужини између лука на западној страни и олтарске апсиде.

Унутрашњу поделу простора према бочним бродовима чиниле су лучне аркаде ослоњене на зидане ступце и делове источног и западног зида, који су због предвиђеног већег оптерећења били солидније зидани правилним тесаницама брече и андезита (сл. 54 и 55). Западни пар аркада имао је приближно распон од око 4,20 и 4,60 m, док се источни пар унеколико разликовао. Са северне стране, источна аркада имала је распон од око 5,10 m, док је са супротне, јужне стране, између ступца и источног зида, био нешто мањи, око 4,50 m.²¹³ Над аркадама су се налазили бочни зидови средишњег брода, чија је ширина, судећи према димензијама стубаца, износила око 1,40 m.

Извођење кровне конструкције над централним бродом морало је одговарати конструктивним карактеристикама њених ослонаца. Као што је већ напред

²¹³ Распони су мерени у равни некадашњег пода.

Сл. 54. Каџедрала Свешої Николе,
зид између северне и олшарске айсиде
(део обновљен сиџом 1959. године)

Fig. 54. St Nicholas Cathedral,
wall between the north apse and
the presbytery (the part reconstructed
in tufa (calc-tufa) in 1959)

we are prone to conclude that there used to be a lighter wooden structure above the central nave of the added section of the cathedral.

At this point, it is important to consider a dilemma the first researchers had about the extension of the cathedral, which concerns the solution for the roof planes. Moreover, Đ. Bošković allowed for a possibility that there was a domed structure, while in that case the roof planes would be solved in the basilican manner or in line with the cross-in-square design.²¹⁴ However, the position and the size of the masonry pillars in the naos, as well as the spans of the central and the north naves, do not suggest a possibility of creating a domed structure. For this reason, we believe that the most logical solution for the covering could have been achieved by applying the basilican relation between the roof planes of different spaces within the extension.

A similar problem also appears when it comes to the upper structure of the north nave, whose space was defined by the position of the massive masonry pillar. It was on this pillar that the arched arcades, of unequal span and height, rested, which may have caused unequal load on that pillar. On account of this, the wall above these arcades was insufficiently stable to receive greater loads. Any additional load of the said pillar and the arcades, with the presumed vault structure above the north nave, could have led to the collapsing of the entire structure. Bearing all of this in mind, we believe that it was most appropriate to cover the north nave, with an imposing span of around 6.5 m, as well as the central nave of the church, with a wooden load-bearing roof structure.

In the case of the basilican solution, the span of the central and the side naves had a direct impact on the height of the cornices on which their roof structures rested, as well as on the height of their ridge. In the case of the central nave, it would be simple to cover the 5.5 m span using a wooden load-bearing structure of a double-pitch roof. On the basis of the analysis of the preserved remains, it is far more difficult to determine the heights of the resting points and of the top of the roof structure in the case of the north nave where, having in mind the basilican solution, the

²¹⁴ Бошковић 1974, 106–107.

Сл. 55. Катедрала Светиої Николе,
зид између олтарске апсиде
и простора јужног брода

Fig. 55. St Nicholas Cathedral,
wall between the presbytery
and the space of the south nave

истакнуто, висина на којој су били ослонци ове конструкције није могла бити мања од 11 m, док је распон наткривања износио око 5,5 m. При томе су улогу средишњих ослонаца читаве носеће конструкције бочних зидова и наткривања имала једино два зидана ступца. Са оваквим конструктивним одликама простора, који је наведена конструкција требало да наткрије, било би веома тешко замислити засвођавање. Због претпостављене висине, као и бочних зидова за које смо сматрамо да нису имали одговарајућу носивост, склони смо закључку да се над средишњим бродом дограђеног дела катедрале налазила лакша дрвена конструкција.

На овом месту важно је размотрити дилему коју су имали старији истраживачи о дограђеном делу катедрале, а тиче се решења кровних равни. Ђ. Бошковић је, штавише, дозвољавао могућност постојања куполне конструкције, док би кровне равни у том случају биле решене базиликално или сходно плану уписаног крста.²¹⁴ Међутим, положај и величина зиданих стубаца у наосу, као и распони средњег и северног брода, не указују на могућност формирања куполне конструкције. Стога сматрамо да је најлогичније решење наткривања могло бити постигнуто применом базиликаног односа кровних равни појединачних простора дограђеног дела.

Сличан проблем поставља се и када је у питању горња конструкција северног брода, чији је простор дефинисан положајем масивног зиданог ступца. На тај стубац ослањале су се лучне аркаде, неједнаког распона и висине, што је могло узроковати неједнако оптерећење на тај ослонац. Услед тога зид изнад ових аркада био је недовољно стабилан да прими већа оптерећења. Додатно оптерећивање поменутог ступца и аркада, са претпостављеном конструкцијом свода изнад северног брода, могло би да доведе до урушавања читаве конструкције. Имајући све то у виду, сматрамо да је северни брод, са импозатним распонем од око 6,5 m, као и централни брод цркве, било најцелисходније покрити дрвеном носећом конструкцијом крова.

²¹⁴ Бошковић 1974, 106–107.

covering could have been made only by using a single-pitch roof over the span of around 6.5 m. The presumed wooden supports for this roof structure had to be supported above the crowns of the arcades that separated the space of the north nave from the naos. In the north wall of this side nave, judging by the earlier described traces, there were two, relatively small, arch vaulted windows. There is an open question whether there was another smaller window in the north apse. That possibility is not excluded, but keeping in mind that there was no side sanctuary in the north nave, which could be concluded by the position of the built tombs, we are inclined to think that there was no need for any such window.

Attempting to reconstruct the former appearance of the added east section of the cathedral, in line with the basilican solution, we have also presumed that there were windows on the side walls of the central nave (fig. 41). With their shape and dimensions, these windows were most likely similar to the windows in the north wall and they were located above the supports of the roof plane of the north nave. Taking into account the height of the central nave's walls, as well as the dimensions of these windows, it is possible to determine approximately the height at which they were made and therefore the height of the ridge of the single-pitch roof of the north nave.

In our considerations, we have started from an assumption that the height of the imagined cornice on which arches supporting the dome stood above which there were the windows of the central nave was at the same level as the cornice above which the domed arches were built in the older section of the church. From the exterior side – the support for the rafter of the single-pitch roof of the north nave most probably stood at the same level with this interior cornice, that is, around 9 m above the floor of the church,. Through this, we have obtained the relevant ratios between the walls and the inclination of the roof planes between different parts of the older and the younger constructions, that is, of the cathedral as a whole.

The said analyses allow us to go back to the considerations of the possible heights of the masonry pillars, as well as of the arcades between the central and the north naves – which in many aspects depends on the height at which the roof rafter of the north nave rested. Having this in mind, the crowns of the arcades may have been at 5.60 to 6.00 m above the floor, which would suggest that the height of the pillars in the central nave was around 3.60 m. There was a moulded cornice at that level, carved out of tufa or breccia and covered in fresco-plaster, which would be suggested by the findings of several fragments in the debris that were discovered near the pillars.²¹⁵

As opposed to the north nave, it is significantly more difficult to determine how the south nave was envisaged, since this space had never been completely built. It was narrower than the north nave and it was not foreseen that it should finish with an apse on the east side. Its width of around 5 m, almost identical to that of the central nave, was probably caused by the position of the south wall of the older single-nave church. The characteristics of the ground plan of the south nave suggest that this was a space envisaged differently from the corresponding space on the north side. This nave, just like the north one, was separated from the naos by a larger pillar that had a square base. It can only be imagined what the south-west corner of this nave was supposed to look like, since no foundation trenches for the future walls were dug out during the construction process that was going on in that space. It is reasonable

²¹⁵ Field Journal, 12.8.1957.
and 18.7.1956.

Распон централног и бочних бродова су код базиликалног решења директно утицали и на висину венаца на којима су биле ослоњене њихове кровне конструкције, као и на висину њихових слемена. Код централног брода је било једноставно премостити распон од 5,5 m дрвеном носећом конструкцијом двоводног крова. На основу анализе очуваних остатака, далеко је теже одредити висине ослањања и врха кровне конструкције код северног брода где је, имајући у виду базиликално решење, покривање могло бити изведено једино једноводним кровом, преко распона од око 6,5 m. Претпостављени дрвени носачи ове кровне конструкције су морали бити ослоњени изнад темена аркада, којима је простор северног брода био одељен од наоса. У оквиру северног зида овог бочног брода, судећи према раније описаним траговима, постојала су два, релативно мала, лучно засведена прозора. Отворено је питање да ли је и на северној апсиди постојао неки мањи прозор. Та могућност није искључена, али будући да у северном броду није постојао бочни олтар, што се да закључити према положају зиданих гробница, склони смо помисли да за таквим прозором није било потребе.

У покушају реконструкције некадашњег изгледа дограђеног источног дела катедрале, у складу са базиликалним решењем, претпоставили смо и постојање прозора на бочним зидовима средњег брода (сл. 41). Обликом и димензијама, ови прозори су по свему судећи били слични поменути прозорима на северном зиду и налазили су се изнад ослонаца кровне равни северног брода. Узимајући у обзир висину зидова средњег брода, као и димензије ових прозора, може се приближно одредити висина на којој су они почивали, па стога и висина слемена једноводног крова северног брода.

У нашим разматрањима пошло се од претпоставке да је висина замишљеног венца над којим су били прозори средњег брода била у истој равни са венцем изнад кога су формиран поткуполни лукови у старијем делу цркве. Са спољне стране, у истој равни са овим унутрашњим венцем, односно око 9 m изнад пода цркве, највероватније је лежао ослонац носача једноводног крова северног брода. Тиме су добијени одговарајући односи зидова и нагиба кровних равни између појединачних делова старије и млађе градње, односно катедрале у целини.

Наведене анализе омогућавају да се вратимо разматрањима могућих висина зиданих стубаца, као и аркада између средњег и северног брода – што је у многоме зависно од висине на којој се ослањају кровни носачи северног брода. Имајући то у виду, темена аркада могла су се налазити на 5,60 до 6,00 m изнад пода, што би указивало да је висина стубаца у средњем броду износила око 3,60 m. На тој равни налазио се профилисани венац, клесан од сиге или брече и превучен фреско-малтером, на шта би указивали налази неколико фрагмената из шута, који су откривени у близини стубаца.²¹⁵

За разлику од северног, знатно је теже утврдити како је био замишљен јужни брод, будући да овај простор никада није до краја изграђен. Он је био ужи од северног брода и није било предвиђено да са источне стране буде завршен апсидом. Његова ширина од око 5 m, готово подударна са средњим бродом, вероватно је била условљена положајем јужног зида старије једнобродне цркве. Одлике плана јужног брода указују на то да је био другачије замишљен од одговарајућег простора са северне стране. Овај брод је, као и северни, од наоса одељен већим ступцем квадратне основе. Може се само замислити како је југозападни угао

²¹⁵ Дневник археолошких ископавања, 12. август 1957. и 18. јул 1956.

to presume that the west wall that was never built was supposed to follow the same alignment of the corresponding wall of the north nave and that it would join at its south-east corner the extension of the wall of the older church. The covering of this nave may have been done using the same principle, as we have presumed in the case of the north nave.

When it comes to the question of the unattained design related to the arrangement of the interior of the south nave, a complex problem lies in the findings of columns whose shafts had an octagonal cross-section. Through the reconstruction of the two columns, in accordance with the revealed parts, we got their height of around 3.60 m, which corresponds to the presumed height of the masonry pillars in the central nave (fig. 48). The base of one of these columns has been preserved *in situ*, along with the remains of the foundations of a smaller, not finished masonry pillar, while it is not known where the other column used to be. That column obviously could not stand in the south-east corner, since there were built tombs in that place. Since the remains of only two columns have been found, it is certain that they had to be mutually connected. It seems as the most logical solution to presume that the other column stood by the large masonry pillar, similarly to the position of the column whose base was discovered next to the small, originally planned masonry pillar. Judging by it all, these are parts of an unfinished whole that was not directly linked to the basic structure of the cathedral. It is difficult to imagine what it looked like and what its function was. We could not exclude a possibility that it was a part of some representatively designed funerary feature. There are no closer analogies for such a phenomenon in the Orthodox town temples in the broader Byzantine cultural sphere, but certain influence from the areas of the Latin Church could not be ruled out. Owing to the insufficient tangible traces that have remained after the construction interventions during the Ottoman rule, as well as the state of the site itself, further well-founded considerations about the appearance and the structural solutions within the south nave are no longer possible.

A separate question within our considerations is the fact that as opposed to the south nave, the central and the north naves were fully completed, painted and equipped for liturgical services. Such partial use of temples under construction for liturgical services, uncommon in the Serbian lands, has been documented with a whole number of examples from the large churches of Apulia, as well as the numerous West European cathedrals whose construction took very long.²¹⁶ Under such circumstances, the broad arched openings towards the south nave had to be closed temporarily. Also, it may be presumed that the space of the south nave was also covered with some light structure. During the archaeological surveying, however, no traces were observed that could be linked to an intervention of this kind. The only remains of the walling in of the arches in the south wall of the central nave have been quite reliably ascribed to the subsequent Turkish interventions, which does not preclude a possibility that previously there had already been some wooden partitions there.

Regarding the interior arrangement of the cathedral of Novo Brdo, the preserved remains and the discoveries so far provide rather scarce data. As it has already been pointed out, the sanctuary was separated from the naos with a stone iconostasis whose position has been determined rather reliably. It was situated between the masonry pillars, with the same alignment as their east side. According

²¹⁶ Чанак-Медић 1997, 94.

овог брода требало да изгледа, будући да у процесу грађења на том простору нису били ископани ни темељни ровови за будуће зидове. Разложно је претпоставити да је неизграђени западни зид требало да буде на истом правцу са одговарајућим зидом северног брода и да се на југоисточном углу споји са продужетком зида старије цркве. Покривање овог брода могло се извести по истом принципу, као што смо то претпоставили у случају северног брода.

Сложен проблем, када је у питању неостварена замисао уређења ентеријера јужног брода, представљају налази стубова чија су стабла била октогоналног пресека. Реконструкцијом два стуба, према откривеним деловима, добијена је њихова висина од око 3,60 m, што одговара претпостављеној висини зиданих стубаца средњег брода (сл. 48). База једног од ових стубова је очувана *in situ*, уз остатке темеља мањег, неизграђеног зиданог ступца, док за други стуб није познато где се налазио. Тај стуб очигледно није могао стајати у југоисточном углу, пошто су на том месту постојале зидане гробнице. Будући да су пронађени остаци само два стуба, извесно је да су морали бити у међусобној вези. Као најлогичније решење намеће се претпоставка да је други стуб стајао уз велики зидани стубац, слично положају стуба чија је база откривена уз мањи, првобитно планирани зидани стубац. У питању су, по свему судећи, делови једне недовршене целине, која није била у непосредној вези са основном конструкцијом катедрале. Тешко је замислити како је она изгледала и која јој је била функција. Не би се могла искључити могућност да је била део неког репрезентативно замишљеног фунерарног обележја. За такву појаву нема ближих аналогија у православним градским храмовима ширег византијског културног круга, али се не би могао искључити утицај са подручја латинске цркве. Услед недовољних материјалних трагова који су преостали после грађевинских интервенција у време османске власти, као и стања на самом локалитету, даља утемељена промишљања о изгледу и конструктивним решењима у оквиру јужног брода више нису могућа.

Посебно питање у нашим разматрањима представља чињеница да су за разлику од јужног, средњи и северни брод били у целини завршени, живописани и опремљени за богослужења. Овако парцијално коришћење храмова у изградњи за богослужење, неуобичајено у српским земљама, документовано је читавим низом примера из великих апулијских цркава, као и бројних западноевропских катедрала чије је грађење дуго трајало.²¹⁶ У таквим околностима, широки лучни отвори према јужном броду морали су бити привремено затворени. Такође би се могло претпоставити да је неком лаком конструкцијом био наткривен и простор јужног брода. Приликом археолошких истраживања, међутим, нису уочени трагови који би се могли повезати са једном оваквом интервенцијом. Једини остаци зазиђивања лукова у јужном зиду средњег брода, сасвим поуздано су приписани познијим турским интервенцијама, што не искључује могућност да су се ту претходно налазиле дрвене преграде.

О унутрашњем уређењу катедрале Новог Брда очувани остаци и досадашња открића пружају доста оскудне податке. Као што је већ раније истакнуто, светиште је од наоса било одвојено каменом олтарском преградом, чији је положај доста поуздано утврђен. Она се налазила између зиданих стубаца, и то у равни са њиховом источном страном. Према анализи очуваних фрагмената, могуће је замислити њен некадашњи изглед (сл. 51). Олтарска преграда је имала, по свему судећи, шест стубића клесаних од брече, по три северно и јужно од

²¹⁶ Чанак-Медић 1997, 94.

to an analysis of the preserved fragments, it is possible to imagine its former appearance (fig. 51). The presbytery screen, most likely, had six pillars carved out of breccia, three each to the north and south from the royal doors. In the lower section, between the pillars, there were parapet slabs, above which there may have been four larger icons in the intercolumniation. It has remained as an open question in which way the altar area was separated from the side naves. Under the arch on the north side, there used to be built tombs next to which there was probably a parapet fence. It is significantly more difficult to imagine what this used to look like from the south side. According to the initial design, the passage under the arch between the pillar and the east wall, which was closed off towards the unfinished south nave with the presumed temporary wooden structure, was probably due to get a parapet partition. The discovered remains, which are going to be talked about further on, suggest that this space had a funerary purpose also within the original design for the south nave. A similar problem appears when attempting to define the function of the north nave. We get an impression that it was first imagined as a paradise with a side sanctuary, which would be suggested by the apse on the east side. However, in the place where the oblation table should stand, an interment has been discovered which opens a question as to whether this was a part of the original design or the design was simply negated by this interment.

Architectural characteristics of the added section of the cathedral

The basilican solution for the ground plan of the east part of the cathedral, with a simplified three-nave ground plan, stands out with its somewhat unusual proportions, that is, the smaller length of the added space in comparison to the width (with the ratio of 14 : 21 m or 2 : 3). Such a proportional ratio was caused by the available surface area, since the expansion towards the east was limited by the proximity of the hillock's slope, as well as the obvious desire to enlarge significantly the space of the cathedral. According to our reconstruction, the ratio of the height of the central nave to its length was pronounced with the scale of 1 : 1, which corresponds to the simplified global solution for the ground plan of the added section of the cathedral. The structural solution for the covering of the east section of the cathedral was adjusted to the specificities of its ground plan, primarily to its proportional scheme. The disproportionately large width of the side north nave in comparison to the central nave led to more simplified solutions when selecting the type of covering structure which, as we have already pointed out, influenced the lack of vaulted structures.

With the characteristics of its architecture, the added east section differed significantly from the older west section of the temple. This was not only because of the basilican solution for the ground plan and in connection with that the solution for the roof structures – which was unusual in the then Serbian sacral architecture – but also because of the shaping up of its exterior appearance. There was no relief decoration on the facades of the added section of the cathedral or rhythmical vertical and horizontal divisions of the facades with multiply projecting pilasters and cordon-cornices, which was characteristic of the architecture of the Moravan Serbia. There is similarity only when it comes to the building of the facade faces using alternation of the rows of stone in two colours which was, as it appears, caused by the aspiration to link visually the added section to the older part of the temple. The decorative finish of the facades using different colour ashlar, laid into

царских двери. У доњем делу, између стубића, биле су парапетне плоче, изнад којих су се у интерколумнијама могле налазити четири веће иконе. Остало је отворено питање на који начин је олтарски простор био издвојен од бочних бродова. Под луком са северне стране налазиле су зидане гробнице, уз које је вероватно постојала парапетна ограда. Како је то изгледало са јужне стране, знатно је теже замислити. Пролаз под луком између ступца и источног зида, који је према незавршеном јужном броду био затворен претпостављеном привременом дрвеном конструкцијом, према првобитној замисли вероватно је требало да добије парапетну предграду. Откривени остаци, о којима ће даље бити речи, указују на то да је овај простор имао фунерарну намену и у оквиру првобитне замисли јужног брода. Сличан проблем се поставља и при покушају дефинисања функције северног брода. Има се утисак да је најпре био замишљен као параклис са бочним олтаром, на шта би указивала апсида са источне стране. Међутим, на месту где би требало да стоји часна трпеза, откривен је гробни укоп, што отвара питање да ли је то био део првобитне замисли, или је она овим укопом била негирана.

Одlike архитектуре дограђеног дела катедрале

Базиликално решење плана источног дела катедрале, упрошћене тробродне основе, издваја се својим унеколико неуобичајеним пропорцијама, односно мањом дужином дограђеног простора у односу на ширину (са односом 14 : 21 m или 2 : 3). Такав пропорцијски однос био је условљен расположивом површином, будући да је ширење ка истоку било ограничено близином падине брега, као и очигледном жељом да се простор катедрале знатније увећа. Однос висине централног брода према његовој дужини, према нашој реконструкцији, био је изражен сразмером 1 : 1, што одговара упрошћеном глобалном решењу плана дограђеног дела катедрале. Конструктивно решење наткривања источног дела катедрале је прилагођено специфичностима њеног плана, пре свега његовој пропорцијској схеми. Несразмерно велика ширина бочног северног брода у односу на централни довела је до упрошћенијих решења при избору врсте конструкције наткривања што је, као што смо већ истакли, утицало на изостанак сводних конструкција.

Одликама своје архитектуре дограђени источни део битно се разликовао од старијег западног дела храма. У питању је не само базиликално решење плана, а са тим у вези и решење кровних конструкција – што је било неуобичајено у оновременом српском сакралном градитељству – већ и обликовање спољног изгледа. На фасадама дограђеног дела катедрале није постојао рељефни украс, нити ритмична вертикална и хоризонтална подела фасада вишеструко истуреним пиластрима и кордон-венцима, што је било карактеристично за градитељство Моравске Србије. Сличност постоји једино када је реч о зидању фасадних лица алтернацијом редова камена у две боје што је, како изгледа, било условљено тежњом да се дограђени део визуелно повеже са старијим делом храма. Декоративна обрада фасада тесаницима различите боје, сложеним у наизменичне редове, карактеристична за романичку архитектуру Приморја,²¹⁷ представљала је, као што је већ истакнуто, једну од битних одлика српских владарских задужбина током прве половине 14. века. Полихромне, односно двобојне фасаде новобрдске катедрале, како њеног старијег тако и млађег дела, свакако би требало

²¹⁷ Кораћ 1965, 47–52, 70–73, 78–82; Чанак-Медић 1989, 179–192, 203–229.

alternating rows, characteristic of the Romanesque architecture of the Coastal Region,²¹⁷ represented, as it has already been pointed out, one of the important features of the Serbian rulers' endowments during the first half of the 14th century. The polychromous, that is, the two-colour facades of the Novo Brdo cathedral, both of its older and its younger sections, should certainly be seen as a coastal influence, as well as the using of the monumental achievements of the then Serbian architecture as the paragon.

On this occasion we are not going to go into more detailed consideration of the numerous examples from the area of the Serbian coastal region and the Western Mediterranean in a broader sense of meaning, that are close to the finish of the facades of the added section of the Novo Brdo cathedral. Among the monuments that are geographically close to us, we could set apart basilica B within the complex of the Ratac Abbey near Sutomore. On the facades of this monumental, albeit unfinished edifice, built around the middle of the 14th century, the striking artistic feature is the alternation of the rows of pink and grey-white ashlar, as well as absence of any other elements, such as pilasters or cordon-cornices.²¹⁸ The structure of the Romanesque windows was done in a similar manner, with emphasized window lintels and sills, while ashlar in the extension of the rows at the appropriate heights were used for the window jambs. Similarly finished facades, using rows of grey and pink ashlar, may also be found in Kotor's churches of the St Mary and St Martin, and of St Anne,²¹⁹ as well as in the former Franciscan Church in Bar.²²⁰

The system of wooden roof structures, based on the traditions of the early Romanesque basilicas of the Apennine Peninsula, had its certain advantages. Primarily, it should be pointed out that there was a possibility of increasing the span of the edifice without any need for the central structural supports. On the other hand, that system also allowed for faster and less expensive building. As opposed to the Serbian architecture, dominated by vaults and domes, the wooden roof structures were characteristic of the single-nave temples of the monastic orders, the Dominicans and the Franciscans, as well as of larger sacral edifices.²²¹ Such a covering solution was also presumed in the case of the added section of the Novo Brdo cathedral that could be similar to the roof structure in the three-nave Church of the Saints Sergius and Bacchus by the Bojana river,²²² Cathedral of St Theodor in Bar, as well as in some other temples of the Serbian coastal region.

For the large width of the north nave of the Novo Brdo cathedral, of around 6.5 m, it is more difficult to find related solutions for the structural assembly, in which the side naves of the basilicas have such pronounced spans, almost equal to that of the central nave. In those terms, perhaps the most similar solutions are those used for the covering of the side naves of cathedrals in urban centres of medieval Apulia.²²³ The spans of the side naves of the cathedrals in Otranto, Bari and Trani, with the width between 5 and 6 m, were apparently designed from the very beginning for their covering with a roof structure.

The afore-presented considerations clearly show that the new east section of the Novo Brdo cathedral has no related parallels in the Serbian medieval architecture, but rather that it was built modelling similar sacral edifices in the more developed coastal towns. In addition to the architectural features, this is also suggested by the numerous built tomb structures intended for the burials of the citizens of Novo Brdo, which constituted a novelty in the Serbian funerary practice.

²¹⁷ Кораћ 1965, 47–52, 70–73, 78–82; Чанак-Медић 1989, 179–192, 203–229.

²¹⁸ Бошковић, Кораћ 1956–1957, 53.

²¹⁹ Чанак-Медић 1989, 179–233.

²²⁰ Бошковић 1962, 103–116.

²²¹ Кораћ 1965, 185.

²²² Кораћ 1965, 32.

²²³ Belli d'Elia 1987, 121–138, 139–194, 281–313.

посматрати као приморски утицај, али и као угледање на монументална остварења оновременог српског градитељства.

Овом приликом нећемо залазити у детаљније разматрање бројних примера са подручја Зетског приморја и Западног Медитерана у ширем смислу, који су блиски обради фасада дограђеног дела новобрдске катедрале. Међу споменицима који су нам географски блиски, могли бисмо издвојити базилику Б у комплексу манастира Богородице Ратачке код Сутомора. На фасадама овог монументалног, незавршеног здања, грађеног средином 14. века, упечатљива ликовна карактеристика фасада је смена редова тесаника ружичасте и сивобеле боје, као и одсуство других елемената, као што би били пиластри или кордонвенци.²¹⁸ Конструкција романичких прозора је изведена на сличан начин, са наглашеним натпрозорницима и потпрозорницима, док су за допрозорнике искоришћени тесаници у продужецима редова на одговарајућим висинама. Слично обрађене фасаде, редовима тесаника сиве и ружичасте боје, имају которске цркве Свете Марије и Светог Мартина, односно Свете Ане,²¹⁹ као и некадашња Фрањевачка црква у Бару.²²⁰

Систем дрвених кровних конструкција, заснован на традицијама ранороманичких базилика Апенинског полуострва, имао је своја одређена преимућства. Ту би на првом месту требало истаћи могућност повећања распона грађевине без потребе средњих конструктивних ослонаца. Са друге стране, тај систем је омогућавао брже и јефтиније грађење. За разлику од српског градитељства, где су доминирали сводови и куполе, дрвене кровне конструкције биле су карактеристичне за једнобродне храмове монашких редова, доминиканаца и и фрањеваца, али и за већа сакрална здања.²²¹ Такво решење наткривања претпостављено је и код дограђеног дела новобрдске катедрале, које је могло бити слично кровној конструкцији на тробродној цркви Светих Сергија и Вакха на Бојани,²²² катедрали Светог Теодора у Бару, као и неким другим храмовима зетског приморја.

За велику ширину северног брода новобрдске катедрале, од око 6,5 m, теже је пронаћи сродна решења конструктивног склопа, код којих бочни бродови базилика имају тако изражене распоне, готово једнаке као и централни брод. У том смислу, можда су најсличнија решења којима је остварено наткривање бочних бродова катедрала у урбаним центрима средњовековне Апулије.²²³ Распони бочних бродова катедрала у Отранту, Барију, и Транију, ширине између 5 и 6 m, били су, по свему судећи, од почетка предодређени за њихово наткривање дрвеном конструкцијом.

Напред изложена разматрања јасно показују да је нови источни део новобрдске катедрале без ближих паралела у српском средњовековном градитељству, већ да је подигнут по узору на слична сакрална здања развијенијих приморских градова. Осим одлика архитектуре, на то указују и бројне зидане гробне конструкције, намењене сахрањивању грађана Новог Брда, што је представљало новину у српској фунерарној пракси.

²¹⁸ Бошковић, Кораћ 1956–1957, 53.

²¹⁹ Чанак-Медић 1989, 179–233.

²²⁰ Бошковић 1962, 103–116.

²²¹ Кораћ 1965, 185.

²²² Кораћ 1965, 32.

²²³ Belli d'Elia 1987, 121–138, 139–194, 281–313.

Burials at the cathedral

DURING THE MULTI-YEAR archaeological surveying, 970 graves and grave structures were found. The recorded graves do not include the disturbed and scattered skeletal remains that suggest a significantly higher number of former burials. These findings have, unfortunately, remained unpublished, while the field documentation has been preserved only partially, so it may hardly be expected that these findings will be analyzed in the future. Also, there are no detailed data on the skeletal remains from the devastated built tomb structures, so it is possible to get only a partial insight as regards the number of buried individuals in some of these graves. Since we do not have the data that would be of importance for our topic, we have limited ourselves mostly to the considerations of the grave structures and the interments within the cathedral's walls. There, on the basis of the available documentation, it was possible to set apart three basic burial horizons, from the first interments at the necropolis to the burials that took place at the cathedral itself (fig. 56 and 57).

The burials next to the small single-nave church, within the original, fenced-off area of the necropolis would correspond to the oldest horizon. After the building of the cathedral, both of the older and the younger sections, numerous graves were cut through with the digging of the foundations or they found themselves to be within cathedral's walls. A number of older, well preserved graves were found in the south part of the necropolis where, at the time when the older, west section of the cathedral was being built, the terrain was filled by over one metre and thus during the younger interments those graves remained undisturbed. In the north part of the former necropolis, where the delevelling of the terrain was done, as a part of the preparations for the building of the new church, most of the older graves were destroyed or removed. In the north nave of the older section of the cathedral, four grave pits were revealed,²²⁴ dug into the crumbly rock, but with no remains of the deceased, and the same phenomenon was observed in the south nave as well.²²⁵ These were probably exhumations, aimed at transferring the remains of the deceased to another location. The foundation of the south part of the cathedral's west wall cut through several older interments. In the case of one grave in this cluster (grave 737), with the finding of some coins of Jakov, nobleman of Vuk Branković, it was noticed that it partially went under the west wall,²²⁶ which pointed at a supposition that the burial was before the building of this wall. The mentioned coin specimens, dated roughly back to the eighties of the 14th century,²²⁷ led the researchers to date the building of the said wall to the time after the interment of this grave, which would consequently suggest that the time when the older section of the cathedral of was built should be moved closer to the end of the 14th century.²²⁸

²²⁴ Graves 70, 71, 72 and 73; Field Journal, 12.8.1958.

²²⁵ Graves 80, 81 and 83; Field Journal, 19.8.1958.

²²⁶ A note from the Field Journal, 30.8.1962: "cleaned grave 737, which goes under the foundations of the cathedral. The skeleton is damaged.

There is no skull, part of the scapula and the left arm ... The grave is cut into a schistose rock. A silver coin has been found in the left section of the rib cage (inv. no. 319)."

²²⁷ Иванишевић 2001, 170.

²²⁸ Ђоровић-Љубинковић 1967, 262–263.

Сахрањивање у катедрали

ТОКОМ ВИШЕГОДИШЊИХ археолошких истраживања откривено је 970 гробова и гробних конструкција. Међу евидентиране гробове нису укључени поремећени и расути скелетни остаци, који указују на знатно већи број некадашњих сахрана. Ови налази су, нажалост, остали непубликовани, а теренска документација само је делимично сачувана, тако да се тешко може очекивати да ти налази у будућности буду обрађени. Такође нема ни детаљнијих података о скелетним остацима из девастираних зиданих гробних конструкција, тако да је могуће стећи само делимичан увид о броју сахрањених покојника у појединим од ових гробница. Будући да се не располаже свим оним подацима, који би били од значаја за нашу тему, ограничили смо се, углавном, на разматрања гробних конструкција и упока у оквиру зидова катедрале. Ту је, на основу расположиве документације, било могуће издвојити три основна хоризонта сахрањивања, од првих упока на некрополи, па до сахрана које су вршене у самој катедрали (сл. 56 и 57).

Најстаријем хоризонту одговарали би упоки уз малу једнобродну цркву, у оквиру првобитног, ограђеног ареала некрополе. Након грађења катедрале, како старијег тако и млађег дела, бројни гробови били су пресечени укупима темеља, или су се нашли у оквиру њених зидова. Низ старијих, добро очуваних гробова откривен је у јужном делу некрополе, где је терен у време грађења старијег, западног дела катедрале био насут за преко један метар, тако да су приликом млађих упока ти гробови остали непоремећени. На северном делу некадашње некрополе, где је обављена денивелација терена, у склопу припрема за грађење нове цркве, већина старијих гробова била је уништена или уклоњена. У северном броду старијег дела катедрале откривене су четири гробне раке,²²⁴ упопане у трошну стену али без остатака покојника, а иста појава је уочена и у јужном броду.²²⁵ У питању су вероватно биле ексхумације, ради преноса земних остатака покојника на другу локацију. Темељом јужног дела западног зида катедрале пресечено је неколико старијих гробних упока. За један гроб у овој скупини (гроб 737), са налазом новца Јакова, властелина Вука Бранковића, уочено је да се делом подвлачи под западни зид,²²⁶ што је указивало на претпоставку да је сахрана обављена пре грађења овог зида. Поменути примерак новца, временски оквирно опредељен у осамдесете године 14. века,²²⁷ навео је истраживаче да датују грађење поменутог зида после упока овог гроба, што би последично указивало да време подизања старијег дела катедрале треба померити ближе крају 14. века.²²⁸ Чињеница да је поменути гроб делом подвучен под западни зид, а не пресечен његовим темељима као суседни гробови, релативизује

²²⁴ Гробови 70, 71, 72 и 73; Дневник археолошких ископавања, 12. август 1958.

²²⁵ Гробови 80, 81 и 83; Дневник археолошких ископавања, 19. август 1958.

²²⁶ Навод из Дневника археолошких ископавања, 30. август 1962: „очишћен је гроб 737, који се подвлачи под темеље катедрале. Костур је оштећен. Нема лобање, дела рамењаче и леве руке... Гроб је усечен у шкриљасту стену. У левом делу грудног коша нађен је сребрени новчић (инв. бр. 319).“

²²⁷ Иванишевић 2001, 170.

²²⁸ Ђоровић-Љубинковић 1967, 262–263.

Сл. 56. Гробни укоји уз олтарску айсиду (1959. године)

Сл. 57. Гробни укоји уз источни оградни зид некрополе (1959. године)

Fig. 56. Interments along the presbytery (1959)

Fig. 57. Interments along the east boundary wall of the necropolis (1959)

The fact that the mentioned grave partially goes under the west wall and that it is not cut through with the latter's foundations as the neighbouring graves, relativizes the possibility of reaching such a conclusion. A similar case is the well-preserved grave 474, which partially went under the foundations of the west wall, in front of the main entrance into the cathedral.²²⁹ Therefore, we are prone to the supposition that these two graves actually represent later-date interments that were partially placed under the wall of the temple on purpose. Another similar case in this same necropolis was with graves 172 and 173, that go under the west wall of the north nave of the added section of the cathedral, and during their interment the foundation itself was damaged.

After the building of the Church of St Nicholas, that is, of the older west section of the cathedral, the burying in the necropolis continued. South from the new church, most of the graves were predominantly dug in into the new levelling fill layer. The burials were also done in the expanded west part of the necropolis, in the fill that covered the remains of the earlier boundary wall on that side. It appears that rather intensive burying also took place in the east part of the necropolis. Several graves have been surveyed there and they were interred in a “fan-like” form towards the original apse of the Church of St Nicholas, following its shape.²³⁰ The graves that were, like the previous group, revealed in the altar area of the added section of the cathedral would also correspond to the first or the second horizon.²³¹ A number of older graves also come from the same period and these were cut through with the foundations of the presbytery of the added section.

As opposed to the graves in the open section of the necropolis which, considering successive fillings,²³² may be to a large extent designated stratigraphically to the first or the second burial horizon, the interments in the older section of the cathedral constitute a significantly more complex problem. First, there is a question as to whether any burials took place at the Church of St Nicholas at all before the adding of the east section. It is difficult to come up with reliable conclusions on this issue on the basis of incomplete and only partially preserved field documentation,

²²⁹ Ljubinković R. i M. 1960, 161.

²³⁰ Ljubinković R. i M. 1962, 265–266; graves no. 48–52.

²³¹ Graves no. 22–26.

²³² Ljubinković R. i M. 1962, 264–265.

могућност доношења оваквог закључка. Сличан случај је и са добро очуваним гробом 474, који је био делом подвучен испод темеља западног зида, испред главног улаза у катедралу.²²⁹ Склони смо, стога, претпоставци да оба ова гроба заправо претстављају позније укопе, који су намерно једним делом подвучени под зид храма. На истој овој некрополи сличан случај је био и са гробовима 172 и 173, који се подвлаче под западни зид северног брода дограђеног дела катедрале, при чему је приликом њиховог укопа и сам темељ био оштећен.

Након подизања цркве Светог Николе, односно старијег западног дела катедрале сахрањивање на некрополи је настављено. Јужно од нове цркве, већина грובה била је претежно укопана у нови нивелациони насипни слој. Сахране су вршене и у проширеном западном делу некрополе, у насипу којим су били засути остаци ранијег оградног зида са те стране. Изгледа да је доста интензивно сахрањивање вршено и у источном делу некрополе. Ту је истражено неколико грובה, који су били „лепезасто“ укопани према првобитној апсиди цркве Светог Николе, пратећи њен облик.²³⁰ Првом или другом хоризонту одговарали би и грбови који су, као и претходна скупина, откривени у олтарском простору дограђеног дела катедрале.²³¹ Из истог раздобља потиче и низ старијих грובה, који су били пресечени темељима олтарске апсиде дограђеног дела.

За разлику од грובה на отвореном делу некрополе који се, с обзиром на сукцесивна насипања,²³² добрим делом могу стратиграфски одредити у први или други хоризонт сахрањивања гробни укопи у старијем делу катедрале представљају знатно сложенији проблем. Као прво, поставља се питање да ли је у цркви Светог Николе, пре доградње источног дела, уопште вршено сахрањивање. О том проблему тешко је доносити поуздане закључке на основу непотпуне и само делимично очуване теренске документације, као и чињенице да се готово по правилу ради о укупима без гробних прилога, или грбовима који су накнадно пљачкани. Према одређеним стратиграфским запажањима, као и положају у оквиру првобитног дела храма, старијем хоризонту сахрањивања највероватније припадају грбови откривени у поткуполном простору и средишњем делу западног травеја.²³³ Ваља напоменути да је на том простору, судећи по налазима бројних костију растурених скелета, било знатно више старијих грובה, који су уништени познијим турским укупима. Системом елиминације, могуће је издвојити и неке грбове за које се може поуздано тврдити да припадају најмлађем хоризонту, односно времену после доградње источног дела катедрале. Ту би на првом месту биле зидане гробнице, које су као вид сахрањивања карактеристичне за ово раздобље.²³⁴ За грбове укопане уз бочне зидове, од којих се већина налази у простору јужног брода, тешко је одредити да ли потичу из времена пре или после доградње источног дела катедрале. Према начину сахрањивања, они се међусобно уопште не разликују. Код већине, гробне раке коритастог облика биле су усечене у шкриљасто стеновито тло, а иста појава уочена је и код дубље укопаних грובה старијег хоризонта сахрањивања на некрополи. Код готово свих ових грובה, код којих су археолошки остаци боље очувани, откривени су трагови дрвета, а често и гвоздени клинови, што сведочи да су сахране покојника вршене у дрвеним ковчезима.

У поменутој скупини из старијег дела катедрале, од укупно 18 грובה 12 их је било очувано, док су остали били раскопани, углавном приликом турске пљачке. За наша разматрања од посебног су интереса преостали непоремећени

²²⁹ Ljubinković R. i M. 1960, 161.

²³⁰ Ljubinković R. i M. 1962, 265–266; грбови бр. 48–52.

²³¹ Грбови бр. 22–26.

²³² Ljubinković R. i M. 1962, 264–265.

²³³ Грбови бр. 62, 65–69, 82, 87, 88 и 89.

²³⁴ Грбнице 2, 3, 4, 14 и 76.

as well as the fact that these were almost by the rule interments with no grave goods or graves that were subsequently looted. According to certain stratigraphic observations, as well as the position within the original section of the temple, the graves found in the subdomical space and in the central section of the west bay most probably belong to the older burial horizon.²³³ It needs to be pointed out that, judging by the findings of numerous bones of dispersed skeletons, there were significantly more older graves in this space that were destroyed with subsequent Turkish interments. Using the system of elimination, it is also possible to set apart some graves for which it may reliably be claimed that they belong to the youngest horizon, that is, to the period after the extension of the east section of the cathedral. These would be primarily the built tombs, which, as the burial form, were characteristic of this period.²³⁴ For the graves interred along the side walls, most of which are in the section of the south nave, it is difficult to determine whether they come from the period before or after the extension of the east section of the cathedral. They do not differ at all according to the manner of burial. In the case of most of them, the cylindrical shape graves were cut into the schistose ground and the same phenomenon was also noticed in the case of the more deeply interred graves of the older horizon of the burials in the necropolis. In the case of almost all of these graves, in which the archaeological remains are better preserved, traces of wood have been revealed and often iron wedges as well, which constitutes a proof that the deceased were buried in wooden coffins.

In the above-mentioned group from the older section of the cathedral, out of a total of 18 graves, 12 of them have been preserved, while the remaining ones were unearthed, mostly during the Turkish looting. Particularly interesting for our considerations are the remaining undisturbed interments that stand out with more complex burials or grave goods. In grave 54, beside the south wall, remains of two burials were noticed. At the lower level, a child skeleton buried in a wooden coffin was revealed and above it the remains of a damaged male skeleton with a silver ring on his right hand, which was one of the rare grave goods found in the cathedral.²³⁵ A little farther, in the nearby grave 75, at the depth of 1.45 m, skeletons of two deceased persons were found and it was possible to establish reliably that they were buried at the same time, in the same wooden coffin.²³⁶ A similar occurrence of burying two persons in the same coffin was also discovered in the neighbouring grave 77. It was recorded that these skeletons lied one on top of the other. The lower one belonged to an adult, while the upper skeleton could correspond to an older child or a woman. It is particularly interesting to underline the observation that the arms of the lower person were put around the upper one, next to the skeleton of which there were traces of silver embroidery with two silver decorative ball-buttons.²³⁷ In the neighbouring grave 78, interred next to the south wall, skeletons of three successively buried individuals were found. The first burial, at the depth of 1.36 m, was done in the grave pit into the schistose rock. Next to this deceased, there was an obol of Despot Stefan.²³⁸ Above this one, there was another skeleton, while the third one was discovered at the depth of 1.23 m.²³⁹ In the soil used to cover this youngest skeleton, a silver dinar of Prince Lazar was found.²⁴⁰ Coins were found in two more graves in this group that were interred in the south nave. In grave 84, which was partially disturbed with a later-date interment, an obol of Despot Đurđe was found,²⁴¹ while in grave 86, closer to the west wall, six more coin pieces were

²³³ Graves no. 62, 65–69, 82, 87, 88 and 89.

²³⁴ Graves 2, 3, 4, 14 and 76.

²³⁵ Зечевић 2006, 206 (inv. no. 5074); Field Journal, 6–7.8.1958.

²³⁶ Field Journal, 18.8.1958.

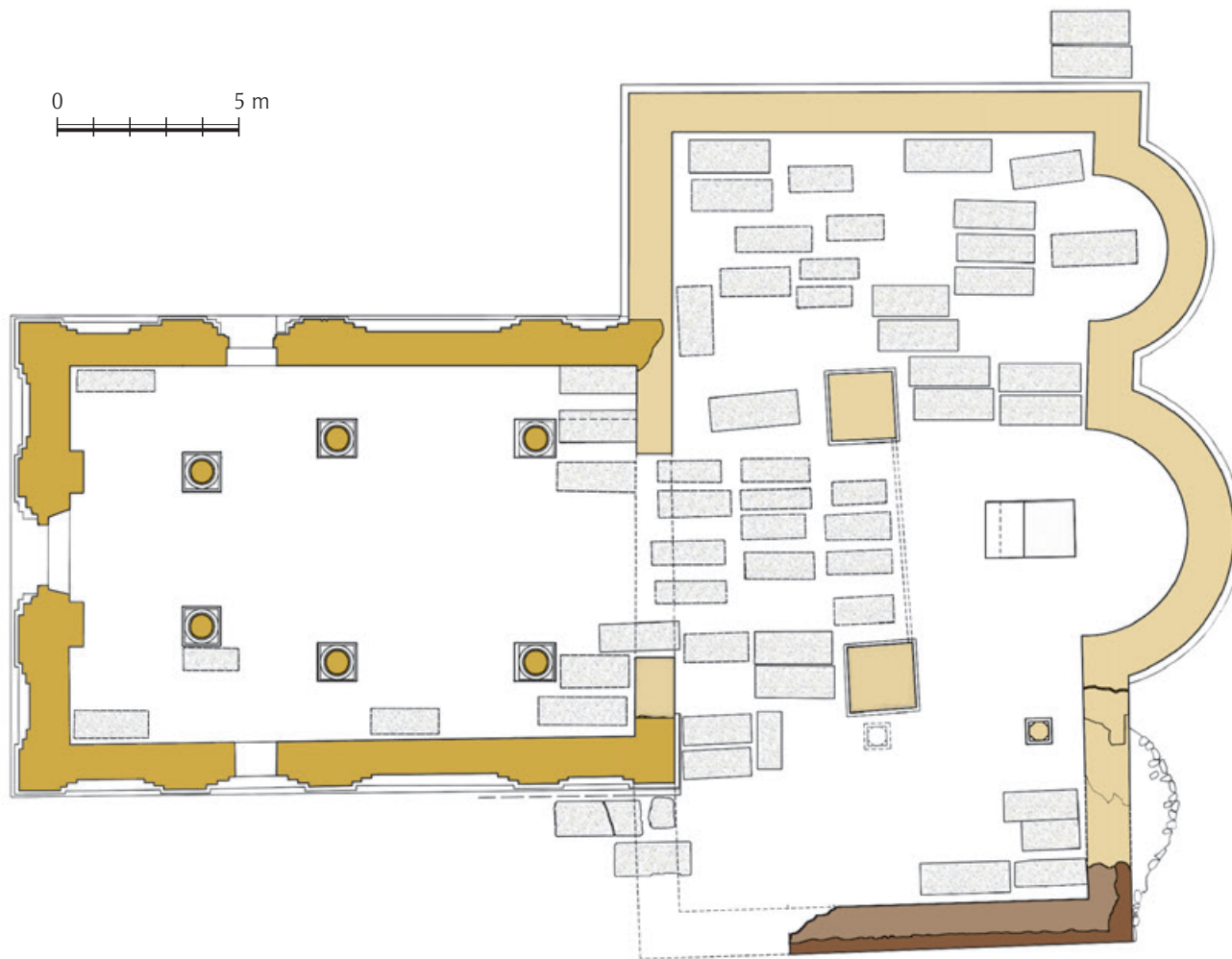
²³⁷ Field Journal, 19.8.1958.

²³⁸ Иванишевић, Радић 2004, 238, бр. 31.

²³⁹ Field Journal, 20.8.1958.

²⁴⁰ Димитријевић 1967, 274–275.

²⁴¹ Димитријевић 1967, 300.

Сл. 58. Катедрала Светіої Николе, основа после доградње истрочної дела са претпостављеним распоредом надгробних плоча у равни пода (P = 1 : 200)

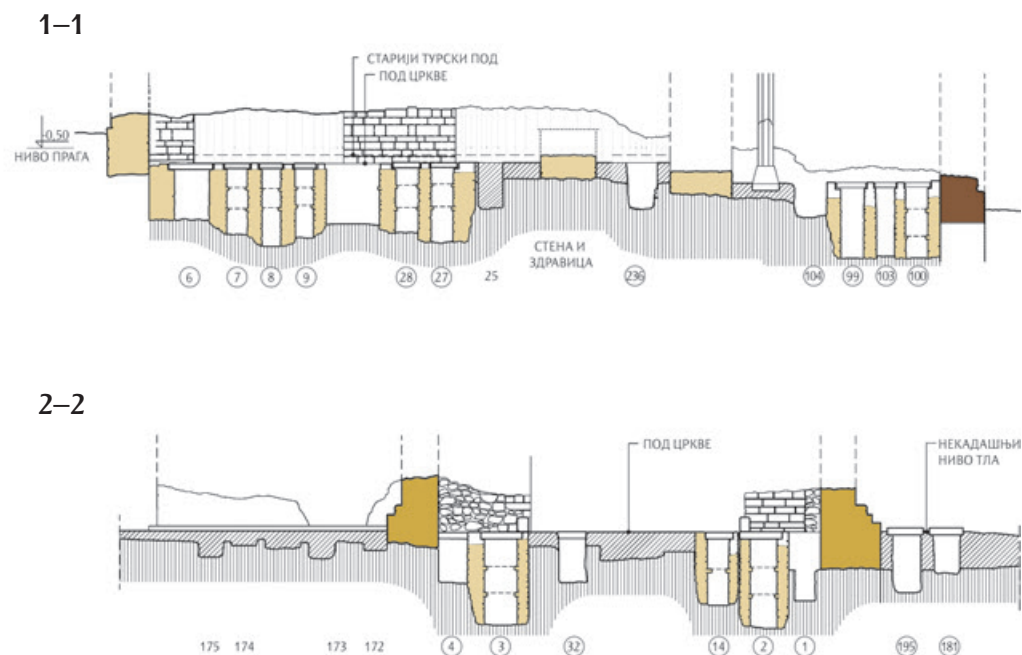
Fig. 58. St Nicholas Cathedral, plan after the addition of the eastern part with presumed distribution of the grave slabs at the level of the floor (S = 1 : 200)

укопи, који се издвајају сложенијом сахраном или гробним прилозима. У гробу 54, уз јужни зид, уочени су остаци две сахране. У нижем нивоу откривен је дечији скелет сахрањен у дрвеном сандуку, а изнад њега остаци оштећеног мушког скелета, на чијој се десној руци налазио сребрни прстен, један од ретких гробних прилога откривених у катедрали.²³⁵ Нешто даље, у оближњем гробу 75, на дубини од 1,45 m, откривени су скелети два покојника, за које се могло поуздано утврдити да су били једновремено сахрањени, у истом дрвеном сандуку.²³⁶ Слична појава сахране два покојника у истом сандуку откривена је и у суседном гробу 77. Забележено је да су ти скелети лежали један преко другог. Доњи је припадао одраслој особи, док је горњи скелет могао одговарати одраслијем детету или жени. Посебно је занимљиво запажање да је рукама доње особе била обгрљена горња, уз чији скелет је било трагова веза од срме са два сребрна пецета.²³⁷ У суседном гробу 78, укопаном уз јужни зид, откривени су скелети три сукцесивно сахрањена покојника. Прва сахрана, на дубини 1,36 m, извршена је у гробној раци укопаној у шкриљасту стену. Уз овог покојника налазио се

²³⁵ Зечевић 2006, 206 (инв. бр. 5074); Дневник археолошких ископавања, 6–7. август 1958.

²³⁶ Дневник археолошких ископавања, 18. август 1958.

²³⁷ Дневник археолошких ископавања, 19. август 1958.

Сл. 59. Капелана Свештој Николе, гробнице и гробни укоји испод равни пода:
 I. основа – а) зидане гробнице; б) гробне раке укојане у сшеновишо шло;
 с) укоји гробова у насипни слој; д) укоји старијих гробова пре грађења цркве;
 II. попречни пресеци (P = 1 : 200)

Fig. 59. St Nicholas Cathedral, tombs and grave interments below the level of the floor:
 I. ground plan – a) built tombs; b) grave pits dug into the rocky ground;
 c) grave interments into the fill layer; d) interments of the older graves before
 the building of the church; II. cross-sections (S = 1 : 200)

discovered placed by the deceased in a leather pouch. Among them, there was a silver dinar of “Master” Đurđe, minted before 1427, then two Turkish coins, most probably of Murad II (1421–1451),²⁴² while we have no data for the remaining three.²⁴³

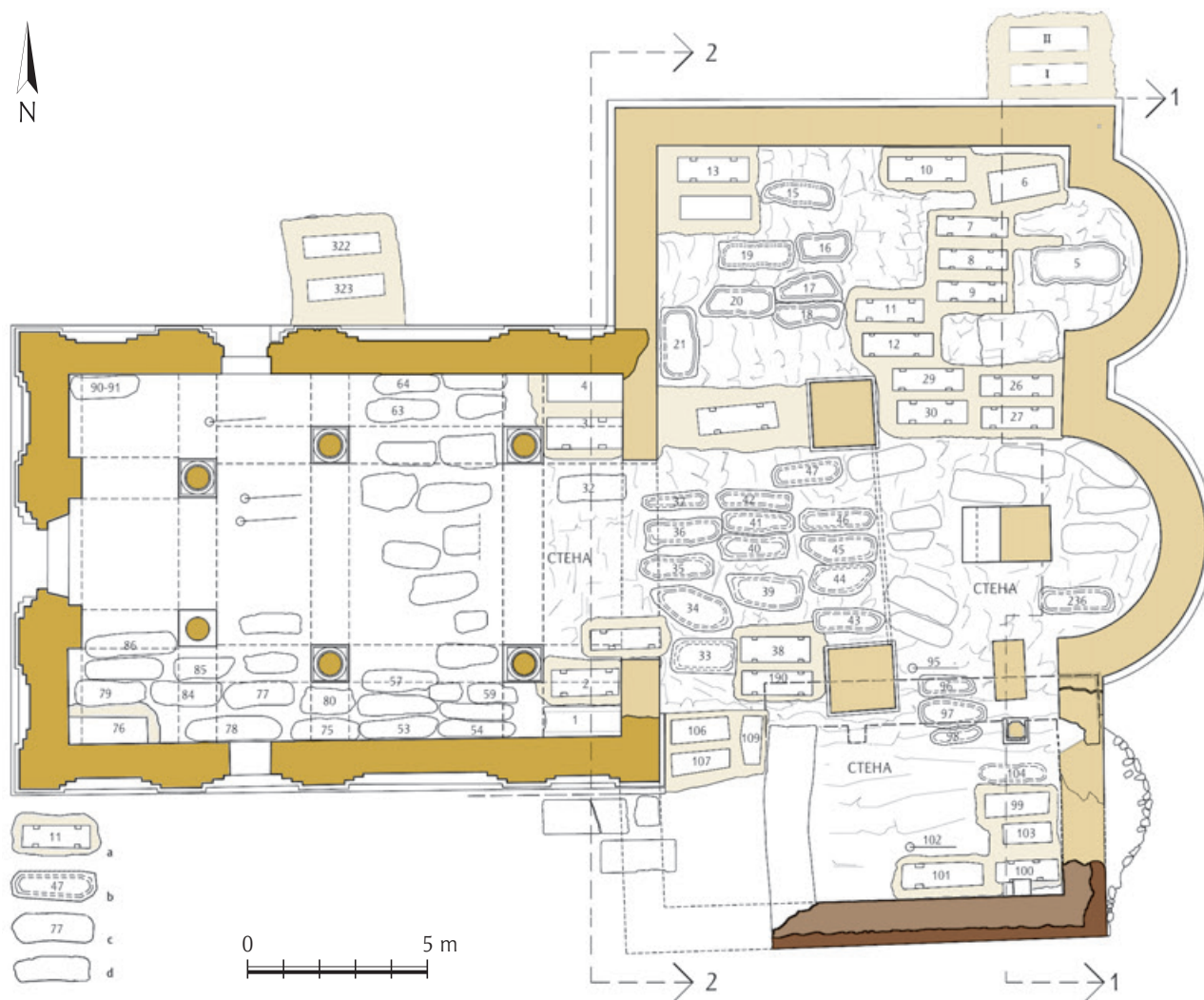
The given examples of the interments from the older section of the cathedral do not provide sufficient elements for their dating to the time before the extension of its east section.

Taking into consideration that they concern a relatively short period of time of only several decades, the coin finds could not provide a safe base for reaching any reliable conclusions. The finding of the coins of Prince Lazar might suggest a possibility that there were burials in the cathedral even before the addition of the east section, but all other numismatic findings fit more to the youngest burial horizon.

When it comes to the burying in Novo Brdo's cathedral temple, the key change was brought by the construction of the east section (fig. 59). Even when this space, that was envisaged as a three-nave one, was first designed, there were plans to build in a larger number of graves. These were obviously family tombs intended for several burials. Most of these built grave structures were made at the same time when the east section of the cathedral was extended. Since the whole temple was based on rocky terrain, the graves could not be dug in the entire surface, so they were made in those places where the irregular rocky base allowed it. In the places where this

²⁴² Изв. no. 359/1958; Иванишевић, Радић 2004, 240.

²⁴³ Димитријевић 1967, 295.

обол деспота Стефана.²³⁸ Изнад њега био је други скелет, док је трећи откривен на дубини од 1,23 m.²³⁹ У земљи којом је био засут овај најмлађи скелет откривен је сребрени динар кнеза Лазара.²⁴⁰ Налаза новца било је у још два гроба ове скупине, који су се налазили укопани у јужном броду. У гробу 84, који је делимично био поремећен каснијим укопом, нађен је обол деспота Ђурђа,²⁴¹ а у гробу 86, ближе западном зиду, шест комада новца, који су у којој кеси били приложени уз покојника. Међу њима био је један сребрни динар „господина“ Ђурђа, кован пре 1427. године, затим два турска, вероватно Мурата II (1421–1451),²⁴² док за преостала три немамо података.²⁴³

Наведени примери укопа из старијег дела катедрале не пружају довољно елемената за њихово датовање у време пре доградње њеног источног дела. Налази новца, будући да се ради о релативно кратком временском раздобљу од свега неколико деценија, не би могли бити сигуран ослонац за доношење поузданих закључака. Налаз новца кнеза Лазара можда би указивао на могућност да се у катедрали сахрањивало и пре доградње источног дела, али сви остали нумизматички налази, више одговарају најмлађем хоризонту сахрањивања.

Када је у питању сахрањивање у новобрдском катедралном храму, кључну промену је донела изградња источног дела (сл. 59). У овом, тробродно замишљеном простору, још приликом заснивања је била планирана уградња већег

²³⁸ Иванишевић, Радић 2004, 238, бр. 31.

²³⁹ Дневник археолошких ископавања, 20. август 1958.

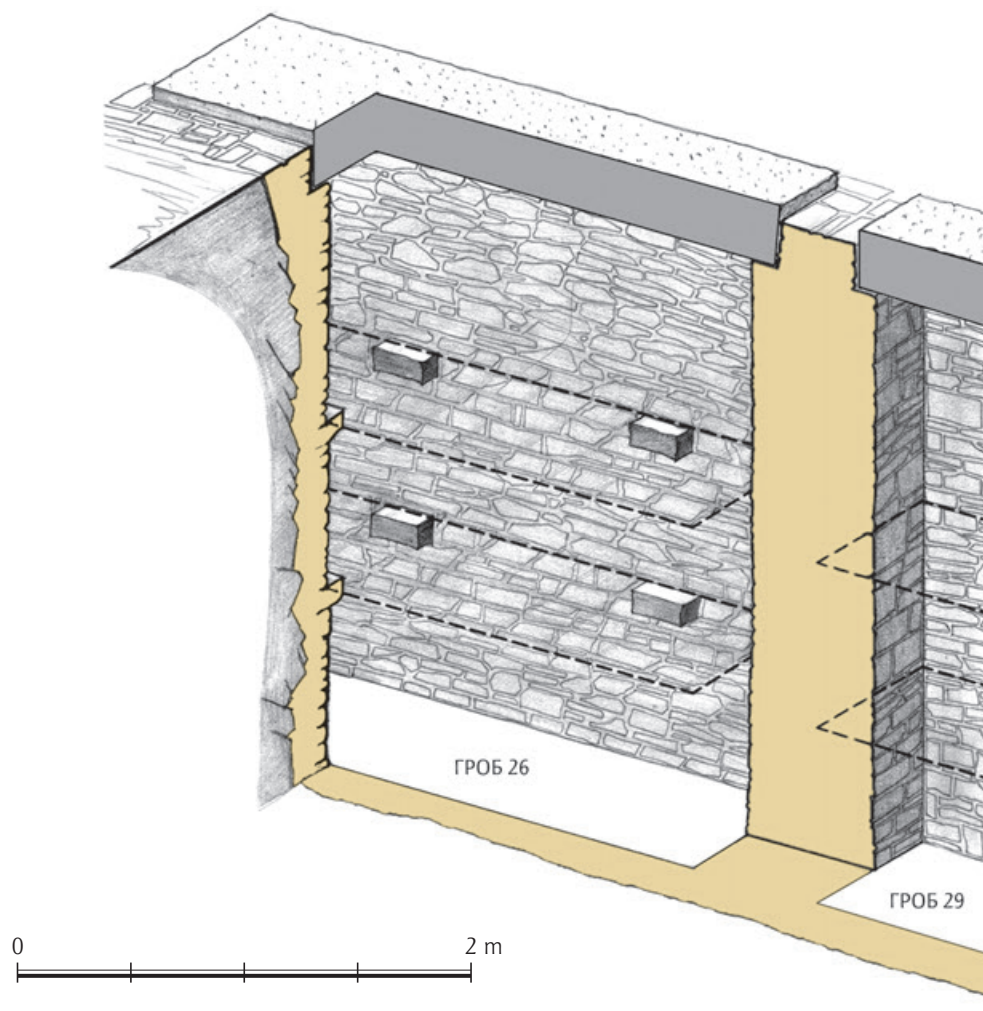
²⁴⁰ Димитријевић 1967, 274–275.

²⁴¹ Димитријевић 1967, 300.

²⁴² Теренски инвентар 359/1958; Иванишевић, Радић 2004, 240.

²⁴³ Димитријевић 1967, 295.

Сл. 60. Катедрала Светиої Николе,
аксонометријски пресек
зидане гробнице 26
Fig. 60. St Nicholas Cathedral,
axonometric cross-section
of built tomb 26

was possible, the tombs were built at the same time and in groups.²⁴⁴ It seems that their wall masses were linked with the foundations of the north pillar, as well as of the east and the west walls along this alignment. Between the tombs, where no underground built constructions could be made, grave pits were dug out, partially carved into the rocks. Some built tombs were made later, as well, where there were possibilities for that, and this was certainly the case with the built tombs in the former east bay of the older section of the cathedral. There were also four built tombs on the exterior north side, built together two by two, and they rested against the foundation of the church.²⁴⁵

All the tombs in the cathedral were built equally, using roughly dressed stones, in the shape of rectangular, most often three-level pits, of similar dimensions – around 2.00 m long and 0.60 m wide. Their depth was uneven, between 2.00 m and 2.50 m, and there were also some deeper pits. The interior space of the tombs was divided, almost by the rule, with two rows of consoles on which a metal grid or a wooden board rested. These platforms were intended for the laying down of coffins with the bodies of the deceased. The first level of the consoles was approximately at the depth of around 1 m under the level of the floor, while the second one was by around 0.70–0.80 m lower. The lowest level, that is, the bottom of the grave was intended for the placement of the remains of the deceased who had been buried earlier (fig. 60).

²⁴⁴ Ђоровић-Љубинковић 1959, 325.

²⁴⁵ Tombs 322 and 323 next to the north wall of the older section of the cathedral and tombs I and II along the north-east corner of the north nave.

Сл. 61. Гробнице I и II
уз североисточни угао цркве
(према Ђоровић-Љубинковић 1972)

Fig. 61. Tombs I and II
by the north-east corner of the church
(according to Ćorović-Ljubinković 1972)

броја гробница. У питању су очигледно биле породичне гробнице предвиђене за више сахрана. Већина тих зиданих гробних конструкција грађена је истовремено са доградњом источног дела катедрале. Будући да је цео храм заснован на стеновитом тлу, гробнице нису могле бити укопане на читавој површини, тако да су грађене на свим оним местима где је неправилна стеновита подлога то омогућавала. На просторима где је то било могуће, гробнице су зидане једно-временно и у групама.²⁴⁴ Изгледа да су им зидне масе биле повезане са темељима северног ступца, као и источног и западног зида на том правцу. Између гробница, где није било могуће грађење подземних зиданих конструкција, укопаване су раке, делом уклесане у стене. Неке зидане гробнице грађене су и касније, тамо где су за то постојале могућности, а то је сигурно био случај и са зиданим гробницама у некадашњем источном травеју старијег дела катедрале. И са спољне северне стране постојале су четири зидане гробнице, и то по две заједно грађене, ослоњене на темељ цркве.²⁴⁵

Све гробнице у катедрали зидане су једнако, ломљеним притесаним каменом у виду правоугаоних, начешће троетажних рака, сличних димензија – дужине око 2,00, а ширине 0,60 m. Дубина им је била неуједначена, између 2,00 и 2,50 m, а постојале су и дубље раке. Унутрашњи простор гробница је био подељен, готово по правилу, са два реда конзола на које је ослањана метална решетка или дрвена плоча. Ове платформе су биле намењене за полагање ковчега са телима покојника. Први ниво конзола је био приближно на дубини од око 1 m испод равни пода, а други за око 0,70–0,80 m нижи. Најнижи ниво, односно дно гробнице, био је намењен за похрањивање земних остатака раније сахрањених покојника (сл. 60).

Све зидане гробнице биле су покривене великим и масивним, правилно клесаним правоугаоним плочама од брече. Једине две такве плоче откривене су *in situ* на гробницама уз спољни североисточни угао цркве (сл. 61). Плоче, које су се налазиле над свим зиданим гробницама у катедрали, као и над већином

²⁴⁴ Ђоровић-Љубинковић 1959, 325.

²⁴⁵ Гробнице 322 и 323 уз северни зид старијег дела катедрале и гробнице I и II уз североисточни угао северног брода.

All of the built tombs were covered with large and massive, regularly carved rectangular slabs made of breccia. The only two such slabs were discovered *in situ* at the tombs next to the exterior north-east corner of the church (fig. 61). The slabs that were above all the built tombs in the cathedral, as well as above most of the dug-in graves, constituted the floor of the church at the same time. During the Turkish plundering, before the cathedral was turned into a mosque, all grave slabs were taken off the graves while the built tombs were opened and looted. On the basis of the analysis of the interments in the cathedral, it could be noticed that numerous graves without built structures, which were undoubtedly marked by grave slabs, had also been disturbed. It appears that only those graves that bore no grave markings had remained untouched. Not counting the graves from the older horizons, only four undisturbed grave interments were discovered in the east section of the cathedral. There were some more in the older, west section of the temple, since it appears that, in addition to the tombs, only three graves were marked by grave slabs.

Fourteen of the mentioned tombs, that are located in the north nave, including also those to the east and west from the north pillar, were built simultaneously with the walls of the younger section of the cathedral²⁴⁶ (fig. 62). Such would perhaps be the case with two joint tombs, built along the foundation on the west side of the south pillar.²⁴⁷ A somewhat more complex problem is linked to the built grave structures in the space of the intended south nave of the cathedral. There, along the foundation of the south-east corner, a block consisting of four simultaneously built and mutually connected tombs of different sizes were dug in,²⁴⁸ only two larger of which had the usual inner consoles. As opposed to the other tombs, in which the consoles were made of roughly stone blocks, in the tombs from the south nave, the consoles were finely carved and moulded.²⁴⁹ Another block, with three grave structures, was built into a narrow space between the foundation of the east wall of the older section of the temple and the remains of the foundations of the demolished single-nave church. The first two tombs (no. 106 and 107) were built at the same time, with no inner consoles, while their grave chambers were separated with a tufa wall. The remaining narrow space was used for the third tomb (no. 109), which was

²⁴⁶ Tombs in the north nave no. 5–13 and 13a, then between the north stanchion and the east wall no. 27–31, as well as between this stanchion and the west wall.

²⁴⁷ Tombs no. 38 and 190.

²⁴⁸ Tombs no. 99–101 and 103.

²⁴⁹ Field Journal, 23.8.1958.

Сл. 62. Катедрала Светиої Николе, зидане гробнице у северном броду, у току ископавања 1957. године
 Fig. 62. St Nicholas Cathedral, built tombs in the north nave, during the 1957 excavations

укопаних гробова, представљале су истовремено и под цркве. Приликом турског пустошења, пре претварања катедрале у џамију, све надгробне плоче су скинуте са гробова а зидане гробнице отворене и опљачкане. На основу анализе гробних укопа у катедрали, могло се уочити да су раскопани и бројни гробови без зиданих конструкција који су, без сумње, били обележени надгробним плочама. Неоскрнављени су остали, изгледа, само они гробови над којима није било надгробних обележја. Не рачунајући гробове из старијих хоризоната, у источном делу катедрале откривена су само четири непоремећена гробна укопа. У старијем, западном делу храма било их је нешто више, будући да су надгробним плочама, осим гробница, изгледа била обележена још само три гробна укопа.

Четрнаест поменутих гробница, које се налазе у северном броду, укључујући и оне источно и западно од северног ступца, грађене су у исто време са зидовима млађег дела катедрале²⁴⁶ (сл. 62). Такав је можда био случај и са две спојене гробнице, уграђене уз темељ са западне стране јужног ступца.²⁴⁷ Нешто сложенији проблем представљају зидане гробне конструкције у простору замишљеног јужног брода катедрале. Ту је, уз темељ југоисточног угла, укопан блок од четири истовремено зидане и међусобно повезане гробнице неједнаких величина,²⁴⁸ од којих су само две веће имале уобичајене унутрашње конзоле. За разлику од осталих гробница, код којих су конзоле рађене од грубо притесаних блокова камена, у онима из јужног брода конзоле су биле фино клесане и профилисане.²⁴⁹ Други блок, са три гробне конструкције, био је уграђен у невелики простор између темеља источног зида старијег дела храма и остатака темеља порушене једнобродне цркве. Прве две гробнице (бр. 106 и 107) грађене су истовремено, без унутрашњих конзола, а гробне коморе су им биле одвојене зидићем од сике. У уски преостали простор, уз делимично укопавање под темељ старог западног зида мале цркве, уграђена и трећа гробница (бр. 109), која је услед тога морала бити постављена по оси север–југ.²⁵⁰ У овој, млађој гробници, уз растурене кости једног или више покојника, нађена су два сребрна динара, један деспота Стефана и други са лавом на аверсу, који припада ковању деспота Ђурђа.²⁵¹ Поменуте гробне конструкције у незавршеном јужном броду могле су бити засноване у време када је започета градња овог дела храма, али су неке,

²⁴⁶ Гробнице у северном броду бр. 5–13 и 13а, затим између северног ступца и источног зида бр. 27–31, као и између овог ступца и западног зида.

²⁴⁷ Гробнице бр. 38 и 190.

²⁴⁸ Гробнице бр. 99–101 и 103.

²⁴⁹ Дневник археолошких ископавања, 23. август 1958.

²⁵⁰ Дневник археолошких ископавања, 18–20. август 1958.

²⁵¹ Димитријевић 1967, 282 и 297.

partially placed under the foundation of the old west wall of the small church and for this reason it had to be positioned along the north-south axis.²⁵⁰ In this, younger tomb, next to the scattered bones of one or several deceased persons, two silver dinars were found, one of Despot Stefan and the other with a lion on the obverse that belongs to the minting of Despot Đurđe.²⁵¹ The said tomb structures in the unfinished south nave could have been founded at the time when the construction of this section of the temple started, but some, like tomb 109, were extended later. However, although the building was interrupted and the unfinished south nave stayed outside the sacral space of the cathedral, burials were conducted here, not only in the built tombs, but also in the grave pits dug into the fill and the schistose rock.

After the extension of the cathedral, four tombs were built in the east bay of the older temple²⁵² and they were of the same shape and structure as the afore-mentioned ones. With their east sides, two among these tombs lean against the foundation of the large arch that replaced the older east wall, while the third is positioned along the alignment of this demolished wall. Two other tombs, duly cut into the rocky ground and with no built structure, also need to be brought up and they were most probably built at the same time as the above-mentioned ones.²⁵³

There were no built tombs in the central part of the naos. 14 grave pits carved in the form of trough into the schistose rock were found there. Judging by all, the very nature of the ground here did not allow for the making of built tomb structures. However, a reasonable supposition has been given when it comes to the interments of some later-date burials, from the times after the extension of the temple.²⁵⁴ This opinion is also supported by a concrete finding of the stratigraphic nature. Namely, the built tomb no. 38, with the finding of coins of “Master” Đurđe, minted before 1427²⁵⁵ – which was built at the time when the cathedral was being extended – was damaged by the subsequent interments of graves no. 33 and 43.

During the archaeological surveying, in the looted built tombs and grave interments, the researchers found scattered bones of the deceased, traces of textile and embroidered clothes, as well as small grave goods – mostly spherical buttons – ball-buttons and few coins that were missed by the looters. Since these were devastated graves, the skeletal remains did not attract any special attention of the researchers, so not even approximate number of the people buried at the cathedral is known. The field documentation contains sporadic data only for some of the tombs which suggest a larger number of buried bodies. Thus, for instance, remains of three skeletons were discovered in tomb no. 13 and a similar situation was encountered in grave 44, while 4 skeletons were found in tomb 14. In one of the tombs, along with the bones of two adult bodies, remains of a child skeleton were also found. Remains of five bodies were revealed in tomb II, dug next to the north-east corner of the church, while in another tomb, as many as seven skeletons were identified among the scattered bones. There are rare examples that only one dead person was buried in a built tomb. Such is the case with tomb no. 8, where along with the scattered bones of a single skeleton, remains of rich clothes were also found.

Iron wedges and pieces of wood were found in almost all of the tombs, which suggests that the burials were conducted in coffins. Judging by the preserved traces, the burials were most often done in wooden coffins even in the case of grave pits that were dug into rocky ground. Significantly more rarely, only a wooden board was placed above the deceased laid down directly into the pit.

²⁵⁰ Field Journal, 18–20.8.1958.

²⁵¹ Димитријевић 1967, 282 и 297.

²⁵² Tombs no. 2, 3, 4 and 14.

²⁵³ Tombs no. 1 and 32.

²⁵⁴ Ђоровић-Љубинковић 1959, 325.

²⁵⁵ Димитријевић 1967, 293–295.

попут гробнице 109, дограђене касније. Међутим, без обзира на то што је грађење прекинуто, а незавршени јужни брод остао изван сакралног простора катедрале, овде је вршено сахрањивање, и то не само у зиданим гробницама већ и у гробним ракама укопаним у насип и шкриљасту стену.

У источном травеју старијег храма, након доградње катедрале, изграђене су четири гробнице,²⁵² истог облика и конструкције као и напред описане. Две међу овим гробницама својом источном страном налажу на темељ великог лука, којим је замењен старији источни зид, док је трећа на траси овог порушеног зида. Треба поменути и две гробнице, правилно усечене у стеновито тло и без задане конструкције, које су по свој прилици истовремене са горе поменутима.²⁵³

У средишњем простору наоса није било зиданих гробница. Ту је откривено 14 гробних рака коритасто усечених у шкриљасту стену. По свему судећи, сама природа тла овде није дозвољавала уграђивање зиданих гробних конструкција. Међутим, изнета је и разложна претпоставка да су у питању укопи нешто познијих сахрана, из времена након доградње храма.²⁵⁴ Ово мишљење поткрепљује и конкретан налаз стариграфске природе. Наиме, зидана гробница бр. 38, са налазом новца „господина“ Ђурђа, кованог пре 1427. године²⁵⁵ – која је грађена у време доградње катедрале – оштећена је каснијим укупима гробова бр. 33 и 43.

У току археолошких истраживања, у опљачканим зиданим гробницама и гробним укупима налажене су расуте кости покојника, трагови текстила и везене одеће, као и ситни гробни прилози – углавном лоптаста дугмад – пуцета и понеки комад новца, који су измакли пажњи пљачкаша. Будући да су у питању били девастирани гробови, скелетни остаци нису привлачили посебну пажњу истраживача, тако да није познат ни приближан број сахрањених у катедрали. У теренској документацији постоје спорадични подаци само за неке гробнице, који указују на већи број сахрањених покојника. Тако су, на пример, у гробници бр. 13 откривени остаци три скелета, слично је констатовано и у гробу 44, док су у гробници 14 нађена 4 скелета. У једној од гробница, уз кости два одрасла покојника, пронађени су и остаци дечијег скелета. Остаци пет покојника откривени су у гробници II, укопаној поред северисточног угла цркве, а у једној другој гробници, међу расутим костима, идентификовано је чак седам скелета. Ретки су примери да је у зиданој гробници био сахрањен само један покојник. Такав је случај са гробницом бр. 8, где су уз расуте кости једног скелета откривени и остаци богате одеће.

Готово у свим гробницама налажени су гвоздени клинови и трагови дрвета, што указује на то да су сахране вршене у ковчезима. Судећи по сачуваним траговима, сахране су најчешће обављане у дрвеним ковчезима и у случају гробних рака које су биле укопане у стеновито тло. Знатно ређе, изнад покојника положено директно у раку, постављана је само дрвена даска.

У опустошеним гробницама, као и гробним укупима, уз остатке растурених скелета чести су фрагменти богате одеће покојника. Ове налазе, који би свакако захтевали посебну обраду, чине делови текстила са траговима златовеза и срме, као и бројне златоткане траке које су красиле рубове одеће. Међу боље очуваним остацима одеће, ваља поменути налазе из раније наведене гробнице 8, у којој је откривено више фрагмената текстила, део тканине проткане златом, затим неколико златотканих трака и нашивак рукава са поставом од танког платна.²⁵⁶ У гробу 45, који је био укопан испред царских двери иконостаса, остао је

²⁵² Гробнице бр. 2, 3, 4 и 14.

²⁵³ Гробнице бр. 1 и 32.

²⁵⁴ Ћоровић-Љубинковић 1959, 325.

²⁵⁵ Димитријевић 1967, 293–295.

²⁵⁶ Дневник археолошких ископавања, 12. август 1957.

Сл. 63. Катедрала Светиої Николе,
гроб (236) архијереја сахрањеної
у олшару (1959. године)

Fig. 63. St Nicholas Cathedral,
grave (236) of the archihiereus buried
in the altar area (1959)

In the looted tombs, as well as in the grave interments, along with the remains of scattered skeletons, there were frequent fragments of rich clothes of the deceased. These findings, which would certainly require special analysis and study, comprise pieces of textile with traces of goldwork or silver thread, as well as numerous gold-woven ribbons that adorned the edges of the clothes. Among the better preserved remains of clothes, it is important to underline the finds from the earlier mentioned tomb 8, in which several textile fragments were found, a piece of textile with goldwork, then several gold-woven ribbons and a trim of a sleeve with lining made of thin cloth.²⁵⁶ In grave 45, which was dug in front of the royal doors of the iconostasis, a piece of textile with goldwork in the form of a cross has been preserved.²⁵⁷ Remains of textile with the cross-like ornament were also discovered on the disturbed skeleton in tomb 31. In the section of the chest and arms of this body, 24 ornamental ball-buttons were found and there must have also been fabric embroidered with silver, which would be suggested by the traces of green corrosion on the bones.²⁵⁸

Over 500 small ball-buttons, mostly made of silver with gild, come from the graves in the cathedral.²⁵⁹ In most of the cases, these are individual finds, sometimes the finds include 3 to 5 pieces, but there are also some with a higher number of buttons. Thus, for instance, around 20 ball-buttons were found in tomb no. 3,²⁶⁰ 34 pieces in grave 35, in the section of the chest, and as many as 50 silver ball-buttons in grave 41, along the traces of textile.²⁶¹

Particularly important for our considerations are the finds of coins coming from the graves in the cathedral, only 29 pieces of which, as it has already been said, have been preserved²⁶². The oldest specimens, minted before the end of the 14th century, belong to the issues of Prince Lazar (2 pcs), Prince Stefan Lazarević (2 pcs) and nobleman Jakov (1 pcs). From the first decades of the 15th century, before 1427, come the minting specimens of Despot Stefan (7 pcs). Most of the pieces, more accurately 17 coins, belong to the issues of Despot Đurđe, two of which come from the period before his was declared the ruler. The only foreign coin specimen among the findings from the cathedral belongs to the mint of the Hungarian King Sigismund (1387–1437). It was discovered in grave 34, together with three other coins that belong to the issues of the Prince, then Despot Stefan and “Master” Đurđe.

When it comes to the coin finds, as well as the broader considerations on the building and the function of the main temple in Novo Brdo, particularly important

²⁵⁶ Field Journal, 12.8.1957.

²⁵⁷ Field Journal, 27.8.1957.

²⁵⁸ Field Journal, 24. 8.1957.

²⁵⁹ Зечевић 2006, 119–127.

²⁶⁰ Field Journal, 9.8.1957.

²⁶¹ Field Journal, 25–27.8.1957.

²⁶² Димитријевић 1967, 271–307.

очуван комад текстила са златовезом у виду крста.²⁵⁷ Остаци текстила са крстеликим орнаментом откривени су и на поремећеном скелету у гробници 31. У пределу груди и руку овог покојника, откривена су 24 пуцета, уз које је вероватно постојала и тканина везена срмом, на шта би указивали зелени трагови корозије на костима.²⁵⁸

Из гробова у катедрали потичу налази преко 500 малих лоптастих дугмади, најчешће рађених од сребра са позлатом.²⁵⁹ У већини случајева, у питању су појединачни налази, кадкад се јављају налази од 3 до 5 комада, али их има и у већем броју. Тако, примера ради, у гробници бр. 3 нађено је око 20 пуцета,²⁶⁰ у гробу 35, у пределу груди, 34 комада, а у гробу 41, уз трагове текстила, било је чак 50 сребрних пуцета.²⁶¹

За наша разматрања од посебног значаја су налази новца из гробова у катедрали, од којих је, као што је већ раније наведено, сачувано свега 29 комада.²⁶² Најстарији примерци, ковани пре краја 14. века, припадају емисијама кнеза Лазара (2 ком.), кнеза Стефана Лазаревића (2 ком.) и властелина Јакова (1 ком.). Из првих деценија 15. века, пре 1427. године, потичу примерци ковања деспота Стефана (7 ком.). Највећи број примерака, тачније, 17 комада, одговара емисијама деспота Ђурђа, од којих два потичу из времена пре његовог проглашења за владара. Једини страни примерак новца међу налазима из катедрале, припада ковању угарског краља Сигисмунда (1387–1437). Откривен је у гробу 34, са још три новчића, који припадају емисијама кнеза, па потом деспота Стефана и „господина“ Ђурђа.

Када су у питању налази новца, као и шира разматрања о настанку и функцији главног новобрдског храма, од нарочите су важности налази из гроба 236, откривеног у јужном делу централне апсиде, у непосредној близини часне трпезе (сл. 63). Тај гроб привукао је посебну пажњу истраживача, који су изнели мишљење да су у њему била сахрањена два архијереја. Према налазима новца, старија сахрана тада је датована у раздобље пре Косовске битке 1389. г, а друга у време владавине деспота Ђурђа.²⁶³ Будући да се подаци у теренској документацији не подударају у целини са наведеним мишљењем, услове овог налаза валао би преиспитати. Откривена гробна рака, са дном на дубини од – 0,96 m у односу на раван некадашњег пода, укопана је готово целом дубином у шкриљасту стену. У гробу су откривене кости три покојника, од којих је само најмлађи скелет затечен интактан.²⁶⁴ Он је био сахрањен у дрвеном ковчегу, од кога су преостали знатни делови. На грудима покојника откривени су остаци архијерејске одежде, изнад главе је нађен динар деспота Ђурђа, а у земљи крај ногу новац кнеза Лазара.²⁶⁵ У питању је, као што су и ранији истраживачи закључили, гроб архијереја, сахрањеног у олтару катедрале, негде након 1427. године. Уз скелет овог последњег упока, откривене су дислоциране кости још два раније сахрањена покојника.²⁶⁶ Једној од ових ранијих сахрана одговарао би налаз новца кнеза Лазара. Међутим, није било никаквих других налаза који би указивали на старије упоке црквених великодостојника. На основу сасвим јасних података из теренске документације, може се доста поуздано закључити да оба поменута дислоцирана упока припадају ранијим сахранама на некрополи, из времена пре доградње источног дела храма. Истом, старијем хоризонту сахрањивања, одговара и осталих десет гробова откривених у олтарском простору катедрале, као и низ скелета који су пресечени темељима централне апсиде.

²⁵⁷ Дневник археолошких ископавања, 27. август 1957.

²⁵⁸ Дневник археолошких ископавања, 24. август 1957.

²⁵⁹ Зечевић 2006, 119–127.

²⁶⁰ Дневник археолошких ископавања, 9. август 1957.

²⁶¹ Дневник археолошких ископавања, 25–27. август 1957.

²⁶² Димитријевић 1967, 271–307.

²⁶³ Ljubinković R. i M. 1959, 174–175; Ђоровић-Љубинковић 1967, 266–267.

²⁶⁴ У објављеном извештају (Ljubinković R. i M. 1959, 174–175) помиње се налаз само два покојника, а не три, како је забележено и описано у теренској документацији.

²⁶⁵ Према тексту Дневника археолошких ископавања, 7. август 1959: „... Ту је очишћен гроб 236 – који је био усечен у стену. Била су сахрањена четири костура (можда три) јер нађене су над последњим сахрањивањем две главе и дуге кости, које скелету последњег сахрањивања не припадају. Гроб 236 – сахрањен је у сандуку. Бочне, чеоне и доња даска нађене су неоштећене. На костуру су расчишћени крстови омофора и сакоса, који су лежали на грудној кости о боку, на рукама, на кључној кости, и ниже на куку (инв. бр. 136, 140). У гробу су нађене и две парице, једна између цеваница (инв. бр. 134), а друга чело главе на стени (инв. бр. 137). Обе сребрене. Под овим гробом нађени су остаци двају костура...“; инв. бр. 134 – динар кнеза Лазара, инв. бр. 137 – динар деспота Ђурђа (Димитријевић 1967, 276 и 297).

²⁶⁶ Лобање претходно сахрањених покојника нађене су над скелетом последње сахране.

are the finds from grave 236, discovered in the south part of the central apse, in the direct proximity of the oblation table (fig. 63). That grave caught special attention of the researchers who are of the opinion that two archihiereuses had been buried in it. According to the coin finds, the older burial was then dated to the period before the Battle of Kosovo in 1389, while the other one was dated to the period of reign of Despot Đurđe.²⁶³ Since the data in the field documentation do not coincide completely with the given opinion, the conditions related to this find should be re-examined. The discovered grave pit, with the bottom at the depth of 0.96 m in relation to the level of the former floor, was almost with its entire depth dug into the schistose rock. Bones of three deceased persons were found in the grave, with only the youngest skeleton found intact.²⁶⁴ He was buried in a wooden coffin, the significant parts of which have been preserved. On the chest of the body, the researchers found remains of the archihiereus's robe, above the head there was a dinar of Despot Đurđe and in the ground by his feet there was a coin of Prince Lazar.²⁶⁵ As the earlier researchers also concluded, this was a grave of an archihiereus, buried in the altar area of the cathedral, somewhere after 1427. Along with the skeleton of this last burial, dislocated bones of two other bodies buried earlier were also found.²⁶⁶ The finding of the coin of Prince Lazar would correspond to one of these earlier burials. However, there were no other finds that would suggest older interments of church dignitaries. On the basis of quite clear data from the field documentation, it may be concluded quite reliably that both of the mentioned dislocated interments belong to the earlier burials in the necropolis, from the times before the extension of the east section of the temple. The other ten graves discovered in the altar area of the cathedral, as well as a number of skeletons that were cut through by the foundations of the central apse, also correspond to the same, older burial horizon.

The person buried in the cathedral's sanctuary, in the archihiereus's robes, was undoubtedly one of the Gračanica metropolitans, from the period of the reign of Despot Đurđe.²⁶⁷ The names of only two metropolitans are known from that period. One of them, Metropolitan Dositej is reliably known to have died before 12 January 1453. His predecessor, as it appears, was Metropolitan Dionisije who may be presumed to have had his seat in Novo Brdo even before the Ottoman attack on Serbia in 1439, but it remains open whether he stayed there also during the Turkish occupation, as well as after the liberation of the town in 1444. Also, it is not known when he passed away²⁶⁸. At the time before the final Ottoman conquest of Novo Brdo in 1455, as it is believed, the Gračanica metropolitanate was headed by Venedikt Crepović who had to leave his seat owing to the Turkish persecutions. He withdrew to Smederevo, at Despot Đurđe's, from whom he received for enjoying for the rest of his life the estate of the Church of St George in Vračevšnica which he was allowed to keep even if he returned to his metropolitanate.²⁶⁹

In addition to the said archihiereus's grave, only three other undisturbed grave interments that had escaped the Turkish looting were found in the east extended section of the cathedral. All three were dug into the schistose rock, with no built structures and, as it appears, they were not marked by grave slabs. The interments were located in the space between the presbytery and the unfinished south nave. By their position and mutual relation, they represent a separate micro-ensemble that could fit the family-type of the grouping up of graves. In grave 95, where there were no grave goods, next to the moved bones of an earlier buried body, a younger interment

²⁶³ Ljubinković R. i M. 1959, 174–175; Ђоровић-Љубинковић 1967, 266–267.

²⁶⁴ The published report (Ljubinković R. i M. 1959, 174–175) mentions the finding of only two bodies, not three, as was recorded and described in the field documentation.

²⁶⁵ According to the text of the Field Journal, 7.8.1959: "... Grave 236 – that was cut into the rock was cleaned there. Four skeletons (perhaps three) were buried there, because above the last burial two heads and two long bones were found that do not belong to the skeleton of the last burial. Grave 236 – buried in a coffin. The side, front and back boards were found undamaged. The crosses of omophorium and sakkos were cleared on the skeleton and these crosses lied on the thoracic bone, flank, arms, clavicle and lower on the hip (inv. no. 136, 140). Two coins were also found in the grave, one between the shins (inv. no. 134) and the other above the head on the rock (inv. no. 137). Both made of silver. Under this grave, remains of two skeletons were found..."; inv. no. 134 – Prince Lazar's dinar, inv. no. 137 – Despot Đurđe's dinar (Димитријевић 1967, 276 и 297).

²⁶⁶ The skulls of the previously buried bodies were found above the skeleton of the last burial.

²⁶⁷ Ђоровић-Љубинковић 1967, 267.

²⁶⁸ Јанковић 1983, 35.

²⁶⁹ Стари српски хрисовуљи, 5–6; Јанковић 1985, 149.

Сл. 64. Катедрала Светиої Николе, налази накитиа из гробова:
1–3) гроб 97; 4) гроб 96; 5) гроб 50; 6) гроб 54 (фото Народни музеј)

Fig. 64. St Nicholas Cathedral, jewellery finds from the graves:
1–3) grave 97; 4) grave 96; 5) grave 50; 6) grave 54 (photo, the National Museum)

Покојник сахрањен у олтару катедрале, у архијерејском одејанију, био је без сумње један од грачаничких митрополита, из времена владавине деспота Ђурђа.²⁶⁷ Из тога раздобља позната су само имена два митрополита. За једног од њих, митрополита Доситеја поуздано се зна да је умро пре 12. јануара 1453. године. Његов претходник, био је, изгледа, митрополит Дионисије, за кога се може претпоставити да је столовао у Новом Брду и пре османског напада на Србију 1439. године, али је отворено питање да је ту остао и за време турске окупације, као и након ослобађања града 1444. године. Такође није познато ни када се упокојио²⁶⁸. У време пре коначног турског освајања Новог Брда 1455. године, како се сматра, Грачаничком митрополијом управљао је Венедикт Цреповић, који је због турских прогона морао да напусти своје седиште. Он се повукао у Смедерево, код деспота Ђурђа, од кога је добио на доживотно уживање властелинстро цркве Светог Ђорђа у Враћевшници, које је могао да задржи и уколико се врати у своју митрополију.²⁶⁹

Осим поменутог архијерејског гроба, у источном дограђеном делу катедрале откривена су још само три непоремећена гробна укупа, која су остала поштеђена турске пљачке. Сва три су била укупана у шкриљасту стену, без зиданих

²⁶⁷ Ђоровић-Љубинковић 1967, 267.

²⁶⁸ Јанковић 1983, 35.

²⁶⁹ Стари српски хрисовуљи, 5–6; Јанковић 1985, 149.

was also found. Beside it, in grave 96, a male skeleton, judging by all, was found and it had two ball-buttons, a luxurious ring made of gilded silver²⁷⁰ (fig. 64/4) and a dinar of Despot Đurđe.²⁷¹ In the neighbouring grave 97, in the narrow pit between rocks, three undisturbed skeletons were revealed, lying one on top of the other, which would suggest burials either at the same time or over a very short period of time. At the bottom of the interment, there was a male skeleton, with a female one in the middle and a child's skeleton on top. Along with the remains of all three bodies, wealthy grave goods have been preserved *in situ*. In the female grave, there was a gold ring on a left-hand finger (fig. 64/3) and also gold-woven ribbons next to which there were 85 silver beaded ball-buttons. Most of the ball-buttons were discovered on the ribbons that trimmed the clothes on the arms, from the shoulder to the elbow, with 21 each on both sides. On the right-hand side of the dead woman, there were 14 ball-buttons on the trim of the dress or the vest and on the left-hand side of her chest there were nine of them turned contrary. Another twenty dislocated ball-buttons were found on the lower section of the chest, but it was not possible to determine their former position.²⁷² Next to the head of the lower, male skeleton four similar ball-buttons each were found on both sides. Beside the child skeleton, next to the remains of a textile ribbon around the neck, with four smaller ball-buttons, a pair of golden earrings were found, as well as a smaller silver ring (fig. 64/1–2).²⁷³

The above-mentioned three graves, which judging by their mutual distribution most probably belong to one family, may be approximately dated back to the fourth or the fifth decade of the 15th century. A rather unusual position of the graves, at the very edge of the altar area, towards the unfinished south nave, may give rise to an idea that at the time of their interment the main section of the cathedral, that is, the space in the central and the north naves has already been filled with graves. However, it remains an open question why, as opposed to the east section of the cathedral, there was significantly rarer burying in the older west section, although there were conditions there for making built tombs.

The multi-level type of built tombs, which was present in a large number in the cathedral, also existed in the nearby Saška church. By their shape and the manner of building, some twenty tombs discovered in this main Roman-catholic temple of Novo Brdo do not differ from those in the Orthodox cathedral, but their distribution within the temple was significantly different.²⁷⁴ In addition to Novo Brdo, so far the use of two-level tombs has been confirmed only in two lonely examples. One tomb of this type, most likely from the first half of the 15th century, has been discovered in the added south paraclise of the single-nave church Savovo near Studenica.²⁷⁵ A similar, two-level tomb has also been discovered within the remains of the narthex in the Ružica church near Mileševac.²⁷⁶ These were, unquestionably, tombs intended for the burial of the endowers and their structure has no related parallels in the Serbian ruler s or noblemen's endowments.

The Novo Brdo cathedral, with numerous built tombs, represents a unique phenomenon on the territory of the central Serbian lands to date. There are very meagre data available on burials at an older cathedral temple – the Church of the Holy Virgin of Ljeviša in Prizren.²⁷⁷ During the extensive conservation and restoration works conducted in the 1950's, the probe archaeological surveying was of very limited scope. On that occasion, five built tombs were found in the narthex and three more in the pronaos, i.e., in the exonarthex, but there is no field documentation on

²⁷⁰ Зечевић 2006, 202–203, № 80 (гроб бр. 96).

²⁷¹ Димитријевић 1967, 296–297.

²⁷² Field Journal, 29.8.1958; Зечевић 2006, 121.

²⁷³ Љубинковић Р. и М. 1961, 286; Зечевић 2006, 167, бр. 22 и 203–204, бр. 81.

²⁷⁴ Поповић 2018, being prepared for printing.

²⁷⁵ Војводић 2015, 72–74.

²⁷⁶ Гаврић 2011, 434–438.

²⁷⁷ Ненадовић 1963, 209–225.

конструкција и, како изгледа, нису била обележена надгробним плочама. Укопи су се налазили на простору између олтара и недовршеног јужног брода. По свом положају и међусобном односу, они представљају посебну микроцелину, која би могла одговарати породичном груписању гробова. У гробу 95, где није било гробних прилога, уз померене кости раније сахрањеног покојника откривен је и млађи укуп. Уз њега, у гробу 96 откривен је, по свему судећи, мушки скелет, који је од гробних прилога имао два пуцета, луксузни прстен од позлаћеног сребра²⁷⁰ (сл. 64/4) и динар деспота Ђурђа.²⁷¹ У суседном, гробу 97, у уској раци између стена, откривена су три непоремећена скелета, која су лежала један преко другог, што би указивало на истовремену или временски блиску сахрану. На дну гробног укопа лежао је мушки скелет, затим у средини женски, над којим је био скелет детета. Уз остатке сва три покојника, сачувани су *in situ* богати гробни прилози. У женском гробу на прсту леве руке налазио се златан прстен (сл. 64/3), а откривене су и златоткане траке уз које је било 85 сребрних лоптастих дугмади – пуцета са гранулом. Највећи број пуцета откривен је на тракама које су обрубљивале одећу на рукама, од рамена до лакта, и то по 21 са обе стране. Са десне стране покојнице, на рубу хаљине или прслука, налазило се 14 пуцета, а на левој страни груди њих девет, наспрамно окренутих. На нижем делу груди откривено је још двадесет дислоцираних примерака, чији се некадашњи положај није могао одредити.²⁷² Поред главе нижег мушког скелета откривена су по четири слична пуцета, са обе стране. Уз дечији скелет, поред остатака текстилне траке око врата, са четири мања пуцета, нађен је пар златних наушница, као и мањи сребрни прстен (сл. 64/1–2).²⁷³

Поменута три гроба, која по међусобном односу највероватније припадају једној породици, могу се оквирно датовати у четврту или пету деценију 15. века. Доста необичан положај гробова, на самом рубу олтарског простора, према незавршеном јужном броду, наводи на помисао да је у време њиховог укопа главни део катедрале, односно простор у централном и северном броду, већ био испуњен гробовима. Остаје, међутим, отворено питање зашто се, за разлику од источног, у старијем западном делу катедрале знатно ређе сахрањивало, иако су ту постојали услови за грађење зиданих гробница.

Тип вишеетажних зиданих гробница, који је у катедрали заступљен у великом броју, постојао је и у недалекој Сашкој цркви. Двадесетак гробница откривених у овом главном католичком храму Новог Брда, не разликују се према облику и начину грађења од оних из православне катедрале, али им је распоред унутар храма битно различит.²⁷⁴ Осим Новог Брда, појава двоетажних гробница за сада је посведочена само на два усамљена примера. Једна гробница овог типа, по свему судећи из прве половине 15. века, откривена је у призиданом јужном параклису једнобродне цркве у Савову код Студенице.²⁷⁵ Слична двоетажна гробница пронађена је и у оквиру остатака припрате цркве Ружице недалеко од Милешевца.²⁷⁶ У питању су, без сумње, гробнице намењене сахрани ктитора, чија конструкција нема ближих паралела у српским владарским или властеоским задужбинама.

Новобрдска катедрала, са бројним зиданим гробницама, представља за сада јединствену појаву на подручју средишњих српских земаља. О сахрањивању у старијем катедралном храму – цркви Богородице Љевишке у Призрену, располаже се врло оскудним подацима.²⁷⁷

²⁷⁰ Зечевић 2006, 202–203, № 80 (гроб бр. 96).

²⁷¹ Димитријевић 1967, 296–297.

²⁷² Дневник археолошких ископавања, 29. август 1958; Зечевић 2006, 121.

²⁷³ Љубинковић Р. и М. 1961, 286; Зечевић 2006, 167, бр. 22 и 203–204, бр. 81.

²⁷⁴ Поповић 2018, у припреми за штампу.

²⁷⁵ Војводић 2015, 72–74.

²⁷⁶ Гаврић 2011, 434–438.

²⁷⁷ Ненадовић 1963, 209–225.

this finding. There is a description of only one of the tombs that was built in the exo-narthex, next to the portal at the entrance into the main part of the temple. It was built solidly using broken stone, with the bottom at the depth of 1.70 m in relation to the level of the floor. On its upper side, above one part of it, there was a vault made of bricks, while the other part was closed with stone slabs. Remains of a body buried in a coffin were found in the tomb, as well as remains of clothes with a number of ball-buttons and small clips. Such a tomb structure, which with its manner of vaulting differs from the built graves in the Novo Brdo cathedral, is very similar to the endower's tomb of Bishop Nikola in the church of the Monastery Banja near Priboj, as well as in some other monastery temples.²⁷⁸

Very little is known about the burials in town churches on the territory of the Serbian lands, since the explorations of the remains of the urban centres of medieval Serbia have been of a very limited scope until now. From the preserved archive materials it is known that some wealthy citizens of Srebrenica had family tombs in the town's temples, among them also in the church that was the seat of the Orthodox metropolitan. In Srebrenica, the cost of having a tomb built with a grave slab, where the name of the deceased would be written, was up to 20 to 30 gold coins²⁷⁹ Unfortunately, these data are not accompanied by archaeological findings, whether this concerns unsurveyed sites (for instance, Rudnik and Smederevo) or the fact that even the last remains of such edifices have been destroyed, as is the case with the cathedral temple of the Assumption of Virgin Mary in Belgrade.²⁸⁰

As opposed to the interior of Serbia, until the beginning of the 19th century, burying of town nobility and wealthier citizens in family built tombs that existed in churches represented a common occurrence in the coastal towns. It is well known, from the archive documents, that during the first half of the 15th century, all town's churches in Ragusa were filled with built tombs which, due to this, also became the objects of trading. Therefore, even several bodies, not related by blood during their lifetime, were buried in some of the tombs.²⁸¹ Burying in churches was also governed by the regulations of the town's authorities. Thus, at the beginning of the 15th century, an obligation was introduced to have the name of the owner of the tomb on the grave slab²⁸² Without getting into the considerations of the other, numerous examples from the Catholic temples in the towns of the Coastal Region, we are going to deal only with the analogies from the Kotor's cathedral of St Tryphon. Several dozen built tombs have been found in this basilica built in the second half of the 12th century.²⁸³ The oldest ones were on the exterior north side, while, as it appears, there were no burials in the church itself until well into the 14th century. In the interior of the Kotor cathedral that had a somewhat smaller floor area than the cathedral in Novo Brdo, 45 built tombs have been found.²⁸⁴ In the presbytery and the east bay, there are 15 built tombs, symmetrically arranged in a broader area around the oblation table. Judging by their distribution, one gets an impression that they were built at the same time and we are not going to be wrong if we presume that they were intended for the burials of the church prelates. The researchers have not dated these tombs more precisely, but it is possible to present certain suppositions in those terms. Their building may be linked to the works on the reconstruction of the altar during the 14th century, perhaps primarily to the time when the early-Gothic ciborium, which is believed to have been consecrated in 1362, was installed.²⁸⁵ The other tombs, built successively later on, are mainly grouped up in the

²⁷⁸ Роровић 2006, 111–117, fig. 10.

²⁷⁹ Којић-Ковачевић 2010, 146–148.

²⁸⁰ Поповић, Бикић 2004, 45–109.

²⁸¹ Петровић 1972, 69–76.

²⁸² Којић-Ковачевић 2010, 148.

²⁸³ Крижанац 1995, 202–205.

²⁸⁴ The cathedral in Kotor is 29 m long and the floor area of the interior space is around 342 m². The cathedral in Novo Brdo is 32 m long and the floor area of the interior space, without the unfinished south nave, is around 335 m².

²⁸⁵ Čanak-Medić, Čubrović 2010, 200.

У време обимних конзерваторско-рестаураторских радова педесетих година прошлог века, сондажна археолошка истраживања била су веома ограниченог обима. Том приликом, у нартексу је откривено пет зиданих гробница, а у трему, тј. ексонартексу још три, али о овом налазу нема теренске документације. Постоји опис само једне од гробница, која је била укопана у ексонартексу, поред портала на улазу у главни део храма. Она је била солидно зидана ломљеним каменом, са дном на дубини од 1,70 m у односу на раван пода. Са горње стране, над једним делом се налазио свод од опека, док је други део био затворен каменим плочама. У гробници су откривени остаци покојника сахрањеног у ковчегу, као и остаци одеће са низом пуцета и ситних копчи. Оваква гробна конструкција, која се начином засвођавања разликује од зиданих гробова у новобрдској катедрали, веома је слична ктиторској гробници епископа Николе у цркви манастира Бање код Прибоја, као и неким другим манастирским храмовима.²⁷⁸

О сахрањивању у градским црквама на подручју српских земаља зна се веома мало, будући да су истраживања остатака урбаних средишта средњовековне Србије до сада била веома ограниченог обима. Из сачуване архивске грађе познато је да су неки богати грађани Сребренице имали породичне гробнице у градским храмовима, међу њима и у цркви у којој је столовао православни митрополит. За подизање гробнице са надгробном плочом, где је уписивано име покојника, у Сребреници је плаћано и до 20–30 златника.²⁷⁹ Те податке, нажалост, не прате и археолошки налази, било да су у питању неистражени локалитети (на пример, Рудник и Смедерево) или пак чињеница да су и последњи остаци тих здања уништени, какав је случај са катедралним храмом Успења Богородице у Београду.²⁸⁰

За разлику од унутрашњости Србије, у приморским градовима сахрањивање градске властеле и имућнијих грађана у породичним зиданим гробницама у црквама, представљало је све до почетка 19. века уобичајену појаву. Из архивских докумената је познато да су у Дубровнику, током прве половине 15. века, све градске цркве биле испуњене зиданим гробницама, које су услед тога постале и предмет трговине. У неке гробнице је, стога, било сахрањено и по више покојника, који нису за живота били у крвном сродству.²⁸¹ Сахрањивање у црквама било је регулисано и прописима градских власти. Тако је почетком 15. века уведена и обавеза да се име власника гробнице уклеше на надгробним плочама.²⁸² Не залазећи у разматрање других, бројних примера из католичких храмова у градовима Приморја, задржаћемо се само на аналогијама из которске катедрале Светог Трипуна. У овој базилици, подигнутој у другој половини 12. века, откривено је више десетина зиданих гробница.²⁸³ Најстарије су се налазиле са спољне северне стране, док се у самој цркви, како изгледа, није сахрањивало до у 14. век. У унутрашњости которске катедрале, која је имала нешто мању површину од катедрале Новог Брда,²⁸⁴ откривено је 45 зиданих гробница. У презвитеријуму и источном травеју налази се 15 зиданих гробница, симетрично размештених на ширем простору око часне трпезе. Судећи по распореду, има се утисак да су све оне грађене једновремено, а нећемо погрешити ако претпоставимо да су биле намењене сахрањивању црквених прелата. Ове гробнице истраживачи нису ближе датовали, али је у том смислу могуће изложити одређене претпоставке. Њихово грађење би се могло повезати са радовима на обнови олтара током 14. века, можда најпре у време постављања раноготичког циборијума,

²⁷⁸ Popović 2006, 111–117, fig. 10.

²⁷⁹ Којић-Ковачевић 2010, 146–148.

²⁸⁰ Поповић, Бикић 2004, 45–109.

²⁸¹ Петровић 1972, 69–76.

²⁸² Којић-Ковачевић 2010, 148.

²⁸³ Крижанац 1995, 202–205.

²⁸⁴ Катедрала у Котору је дужине 29 m, а површине унутрашњег простора око 342 m². Катедрала Новог Брда је дужине 32 m, а површина унутрашњег простора, без незавршеног јужног брода, износи око 335 m².

west bay and the south nave of the cathedral. They belonged to patrician families and wealthy citizens who gained the right to be buried in the cathedral with their gifts and endowments.

The said tombs from the Cathedral of St Tryphon are fully compatible with the built tombs from the Novo Brdo cathedral – by the manner of building, their shape and dimensions. Their interior level division, marked by consoles, which shows that they were intended for several burials, is also the same.²⁸⁶ The differences, however, may be noticed when observing the distribution of the tombs. In Kotor, the main tombs – which, as we have assumed, were reserved for the church dignitaries – are grouped up in the altar area, while no burials were intended in the altar area of Novo Brdo's cathedral temple. The only exception is the interment of the archiereus grave 236, in the pit that had not been prepared for this burial in advance. This all concerns a different confessional practice – as opposed to the Latin Church, in the orthodox temples, burying in the altar area was done very rarely and only as a matter of exception. This difference is also visible in Novo Brdo, when the position of the tombs in the orthodox cathedral temple is compared to the catholic Saška church where there are six built tombs in the altar area.²⁸⁷

The grave interments in the added, east section of the cathedral constitute a specific testimony to the social structure of the citizens of Novo Brdo and the rise of individuals from among the ranks of the domestic Serbian population. The tombs built simultaneously with the building of this part of the temple were intended as the eternal resting place for the members of the families of wealthy donors from among the Orthodox citizens of Novo Brdo. It is in this light that the basic idea behind the extension should be seen. In addition to the indisputable need to expand the liturgical space, which suited the abrupt growth in the number of citizens, the funerary function of the added section was also of particular importance. The spacious side naves were meant precisely for this purpose, the north one with 21 built tombs as well as the south, unfinished one, where that intent was only partially realized. The prestigious place for the burial was also the space of the central nave, in front of the sanctuary, where because of the nature of the terrain it was not possible to fit built tombs.

Despite the fact that almost all of the tombs, as well as the graves have been looted and devastated, what little is left testifies that wealthy citizens of Novo Brdo were buried in the cathedral. Among them, as it appears, there were also some clergymen. Not being able to carry out a more detailed analysis of the social structure of those buried, as the available materials prevent us from doing so, we are only going to look back at some of the examples that we have already mentioned. Grave 45, in front of the royal door, in the place that may have been deemed an honorary one, is the place where a body was buried in rich clothes decorated with goldwork crosses, which would suggest that this used to be a clergyman. This could also be assumed for the deceased from tomb 31 buried in rich clothes with goldwork crosses. The particularly rich traces of clothes make the deceased, who lay alone in tomb 8, in the middle of the north nave, stand out.

²⁸⁶ The most frequent length of the tombs is 2 m, the width is around 0.60 m, and the depth is between 0.65 and 1.70 m (Крижанац 1995, 204).

²⁸⁷ Чершков 1958, 338–340.

за који се сматра да је освећен 1362. године.²⁸⁵ Остале гробнице, касније сукцесивно грађене, углавном су груписане у западном травеју и јужном броду катедрале. Припадале су патрицијским породицима и богатим грађанима, који су својим даровима и завештањима стекли право да се сахране у катедрали.

Поменуте гробнице из катедрале Светог Трипуна сасвим су подударне са зиданим гробницама из новобрдске катедрале – по начину грађења, облику и димензијама. Једнака им је и унутрашња етажна подела назначена конзолама, која показује да су биле намењене за више сахрана.²⁸⁶ Разлике се, међутим, уочавају када се посматра распоред гробница. У Котору су главне гробнице – које су, како смо претпоставили, намењене црквеним великодостојницима – груписане у олтару, док у олтару новобрдског катедралног храма није било предвиђено сахрањивање. Једини изузетак представља укуп архијерејског гроба 236, у раку која за ову сахрану није унапред била припремљена. У питању је различита професионална пракса – за разлику од латинске цркве, у православним храмовима сахрањивање у олтару се обављало веома ретко, и то само по изузетку. Та разлика је уочљива и у Новом Брду, када се положај гробница у православном катедралном храму упореди са католичком Сашком црквом, где се у олтарском простору налази шест зиданих гробница.²⁸⁷

Гробни укопи у дограђеном, источном делу катедрале својеврсно су сведочанство о социјалној структури новобрдских грађана и успону појединаца из редова домаћег српског становништва. Гробнице грађене истовремено са подизањем овог дела храма, биле су намењене вечном покоју чланова породица богатих приложника из реда православних грађана Новог Брда. У том смислу би требало и посматрати основну замисао ове доградње. Осим несумњиве потребе да се прошири богослужбени простор, што је одговарало наглом расту броја грађана, од посебног значаја је била и фунерарна функција дограђеног дела. Тој сврси били су намењени пространи бочни бродови, северни са 21 гробницом или гробним укопом, као и јужни, незавршени, где је та замисао само делимично остварена. Престижно место за сахрањивање био је и простор средњег брода, испред олтара, где због природе терена није било могуће уграђивање зиданих гробница.

И поред чињенице да су готово све гробнице, као и гробни укопи опљачкани и девастирани, оно што је преостало сведочи да су у катедрали сахрањивани богати новобрдски грађани. Међу њима је, изгледа, било и свештених лица. У немогућности да се упустимо у детаљнију анализу социјалне структуре сахрањених, будући да нам то не омогућава расположива грађа, осврнућемо се само на неке примере о којима је већ било речи. У гробу 45, испред олтарских двери, на месту које се могло сматрати почасним, сахрањен је покојник у богатој одећи украшеној крстовима у златовезу, што би указивало да је у питању било свештено лице. То би се могло претпоставити и за покојника из гробнице 31 сахрањеног у богатој одећи са златовезеним крстовима. По нарочито богатим траговима одеће издваја се и покојник, који је сам почивао у гробници 8, у средини северног брода.

²⁸⁵ Čanak-Medić, Čubrović 2010, 200.

²⁸⁶ Најчешћа дужина гробница је 2 m, ширина око 0,60 m, а дубина између 0,65 и 1,70 m (Крижанац 1995, 204).

²⁸⁷ Чершков 1958, 338–340.

Extending of the cathedral – the meaning, function and dating

THE ECONOMIC RISE of Novo Brdo was a stimulus for spatial expansion of the settlement and an accelerated growth of the urban population, which consisted to a significant number of the local Serbian population. Gradually, a stratum of successful entrepreneurs, who acquired their wealth working in trade or organizing the work of the mines, gradually set apart. St Nicholas Church, built on the turn from the seventh to the eighth decade of the 14th century was no longer sufficiently spacious for the spiritual needs of this wealthy class. On the other hand, for the residents of Novo Brdo which developed in the manner comparable to that of the prosperous coastal urban centres, a large cathedral temple was not only a question of need, but also a question of prestige. As opposed to the earlier period, when the well-off citizens were mostly foreigners – the Latins, building of a monumental orthodox church could have been only an endowment deed of a ruler. The original Novo Brdo's St Nicholas Church, which with its architectural solution and carved decoration fully followed the developmental trends of the Serbian sacral architecture, would lead precisely to such a conclusion.

Several decades later, at the time of the greatest rise of Novo Brdo, the social structure of the population, as it appears, had significantly changed in comparison to the previous period. Along with the rich and influential coastal people, domestic merchants and well-off individuals, including members of nobility, also kept gaining in importance. This influential class of domestic people and their aspiration to be equal in many aspects to the residents of prosperous coastal communes constituted one of the driving forces for the further development of the town. It seems to us that the extension of Novo Brdo cathedral should be viewed in this context. This endeavour was without any doubt a collective feat of the wealthy citizens of Novo Brdo and of the other endowers of the cathedral. In addition to the indisputable need to expand the liturgical space, which reflected the abrupt rise in the number of citizens, one of the important motives was also the desire to ensure the place of eternal burial within the consecrated space of a temple, as was the custom in the town churches of the Latin West. Over twenty tombs for family burials prepared in advance in the added section of the cathedral unambiguously suggest that there was a large number of endowers from among the wealthy population of Novo Brdo.

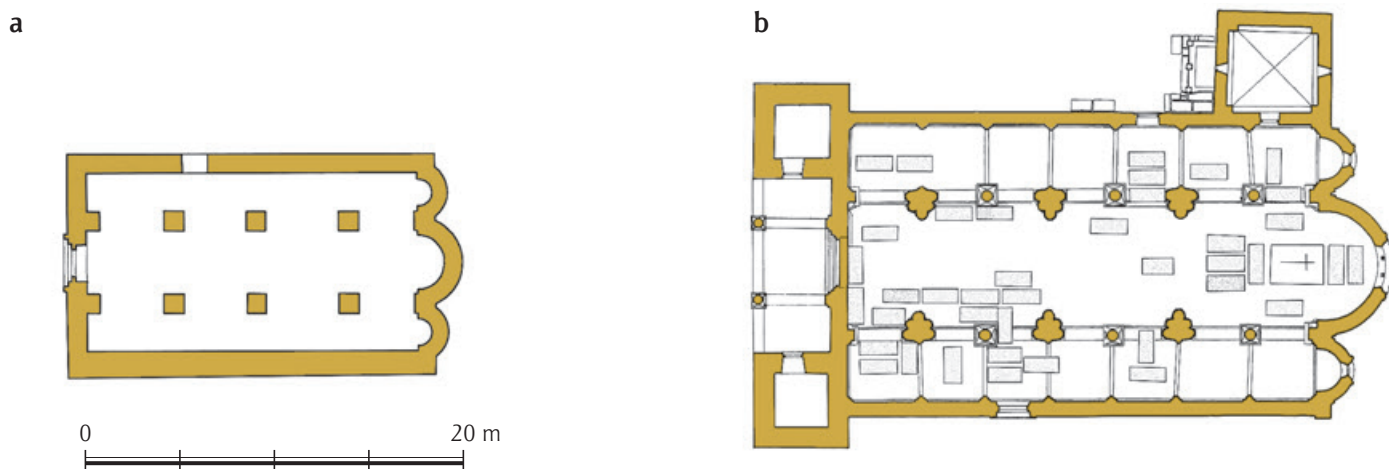
In its final shape and form, the Novo Brdo cathedral represented a complex edifice consisting of two corpuses quite different in their respective styles. An extension with its basilican shape, modelling the Romanesque edifices of the coastal towns, was added to the older temple, founded and constructed in the spirit of the Serbian sacral architecture. An attempt to overcome the pronounced disharmony

Доградња катедрале – значење, функција и датовање

ПРИВРЕДНИ УСПОН Новог Брда био је подстицај за просторно ширење насеља и убрзано повећавање градске популације, коју је у значајном броју чинило локално српско становништво. Из њихових редова постепено се издвајао слој успешних предузетника, који су стекли иметак бавећи се трговином или организацијом рада рудника. За духовне потребе овог имућног слоја, као и све бројнијег српског становништва, црква Светог Николе, грађена на прелазу из седме у осму деценију 14. века, више није била довољно пространа. Са друге стране, за житеље Новог Брда, које се развијало по узору на напредна приморска урбана средишта, велики катедрални храм, био је не само ствар потребе већ и престижа. За разлику од ранијег раздобља, када су имућно грађанство чинили претежно странци – Латини, грађење монументалне православне цркве могло је бити само ктиторско дело владара. Првобитна новобрдска црква Светог Николе, која је својим архитектонским решењем и клесаним украсом у потпуности следила развојне токове српског сакралног градитељства, водила би управо таквом закључку.

Неколико деценија касније, у време највећег успона Новог Брда, социјална структура становништва била је, изгледа, у односу на раније раздобље у значајној мери измењена. Уз богате и утицајне приморце, све већи значај стицали су домаћи трговци и имућни људи, међу којима је било и представника властеле. Тај утицајни слој домаћих људи и њихова тежња да се у много чему изједначе са житељима напредних приморски комуна, претстављали су једну од покретачких снага даљег развоја града. Чини нам се да у том контексту треба посматрати и доградњу новобрдског саборног храма. Овај подухват без сумње је био колективно дело имућних грађана Новог Брда, односно других ктитора катедрале. Осим несумњиве потребе да се прошири богослужбени простор, што је одговарало наглом расту броја грађана, један од битних мотива била је и жеља да се обезбеди место вечног покоја у освећеном простору храма, као што је то био обичај у градским црквама на латинском Западу. Преко двадесет унапред припремљених гробница за породично сахрањивање у дограђеном делу катедрале, недвосмислено указује на постојање већег броја ктитора из редова богатог новобрдског грађанства.

У свом коначном облику, новобрдска катедрала представљала је сложено здање, које су сачињавала два стилски сасвим различита корпуса. На старији храм, заснован и изведен у духу српског сакралног градитељства, призидан је базиликално уобличен део, грађен по узору на романичка здања приморских градова. Покушај да се превазиђе изразити стилски несклад и повежу старији и

in the styles and bring the older and the younger sections of the structure together is reflected in the same finishing of the facades using rows of regularly carved andesite and breccia ashlar. However, despite the fact that this procedure contributed to the visual merging of the edifice, the cathedral did not leave the impression of a harmonious building. Its sections disharmonious in their styles reflected two different epochs on the road of development of the town of Novo Brdo.

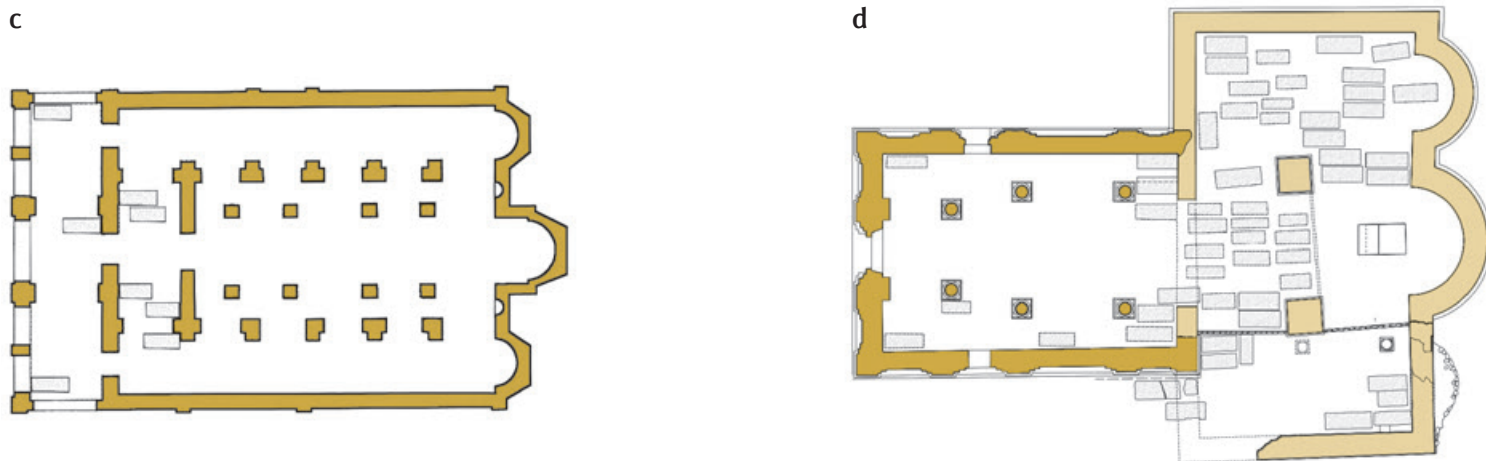
And yet, regardless of the somewhat questionable style values of the added temple, the intention of the citizens of Novo Brdo and of the church's other endowers was mostly realized. In its final form, the Cathedral of St Nicholas was one of the biggest temples of medieval Serbia. As regards the floor area of its interior space, it was second only to the monumental monastery temple in Dečani, but somewhat more spacious than the church at the Monastery Resava.

In comparison to the cathedrals in the Serbian towns, at least those that have been preserved or known by their archaeological remains, by its size the extended Novo Brdo's St Nicholas Church did not lag behind the cathedral of Prizren, the Church of the Holy Virgin of Ljeviša, and Kotor's Cathedral of St Tryphon. In comparison to the Cathedral of St Theodore in Bar, the cathedral temple in Novo Brdo was significantly larger (fig. 65).

The basic chronological framework for the dating of the extension of the Novo Brdo cathedral, as well as the burials that took place there, is provided by the coin finds. As it has already been pointed out, over 60% of the total number of identified specimens come from the period of the reign of Despot Đurđe (1427–1456), which shows that the most intensive burying was carried out precisely in this period. If we add to this around 25% of the coins of Despot Stefan, minted after 1403, we get a reliable *terminus post quem* for the grave interments in the added east section, that is, for the cathedral as a whole. This would mean that burials in the main orthodox temple of Novo Brdo were conducted over a period slightly shy of five decades. The rare older coin specimens, minted before 1389, would fit, as it could be deduced, the older horizon of the graves in the necropolis.

On the basis of these reliable chronological marks, as well as the considerations of the architectural solutions for the east section of the temple presented earlier, the extension of the cathedral could be approximately dated to the period of the reign of Despot Stefan Lazarević (1403–1427), most probably to the second decade of the 15th century. It remains an open question how long the works took and what

млађи део грађевине, огледа се у једнакој обради фасада низовима правилно клесаних тесаника андезита и брече. Међутим, и поред чињенице да је тај поступак допринео визуелном повезивању објекта, катедрала није остављала утисак складног здања. Њени стилски неповезани делови одсликавали су две различите епохе у развојном путу града Новог Брда.

Па ипак, без обзира на унеколико спорне стилске вредности дограђеног храма, намера новобрдских грађана, њених других ктитора, била је углавном остварена. Катедрала Светог Николе представљала је, у свом коначном облику, један од највећих храмова средњовековне Србије. У односу на површину унутрашњег простора, она је била мања једино од монументалног манастирског храма у Дечанима, али нешто пространија од цркве манастира Ресаве.

У поређењу са катедралама у српским градовима, бар онима које су сачуване или познате према археолошким остацима, дограђена новобрдска црква Светог Николе по својој величини није заостајала за призренском катедралом, црквом Богородице Љевишке и которском катедралом Светог Трипуна. У односу на катедралу Светог Теодора у Бару, новобрдски катедрални храм био је знатно већи (сл. 65).

За датовање доградње новобрдске катедрале, као и сахрана које су ту вршене, основни хронолошки оквир пружају налази новца. Као што је већ истакнуто, преко 60% од укупног броја идентификованих примерака потиче из времена владавине деспота Ђурђа, што показује да је управо у том раздобљу вршено најинтензивније сахрањивање. Ако се томе дода и око 25% новца деспота Стефана, кованог после 1403. године, добија се поуздан *terminus post quem* за гробне укопе у дограђеном источном делу, односно катедрали у целини. То би значило да су у главном новобрдском православном храму сахране обављане у раздобљу нешто краћем од пет деценија. Ретки старији примерци новца, ковани пре 1389. године, одговарали би, како се могло закључити, старијем хоризонту гробова на некрополи.

На основу ових поузданих хронолошких одредница, као и раније изложених разматрања архитектонских решења источног дела храма, доградња катедрале могла би се оквирно датovati у време владавине деспота Стефана Лазаревића (1403–1427), највероватније у другу деценију 15. века. Отворено је питање колико су дуго трајали радови и шта је био разлог што је јужни брод остао незавршен. На првом месту, могло би се помишљати на сложене проблеме са којима

Сл. 65. Упоредни приказ градских катедрала у српским земљама:

a) Бар; b) Котор; c) Призрен;
d) Ново Брдо

Fig. 65. Comparative view at the town cathedrals in the Serbian lands:

a) Bar; b) Kotor; c) Prizren;
d) Novo Brdo

the reason was for leaving the south nave unfinished. To start with, we could think of the complex problems faced by Novo Brdo, since the town was exposed to occasional Ottoman attacks. The decisive factor was certainly the months-long siege and occasional captures of the town in 1441 after which Novo Brdo recuperated with difficulties. Such course of events may have led to an interruption of the further works aimed at shaping up the cathedral, since its main section had already been finished by then and capable of celebrating liturgies. However, the interruption of the works on the building of the south nave perhaps was not caused by the turbulent times and the Ottoman attacks. Although the function of this unfinished part of the temple is not sufficiently clear, one does get an impression that, according to the original design, this should have been a sepulchral chapel of some important family from Novo Brdo that may have played an important role in the building of the cathedral temple. If we are not wrong in presenting this supposition, then it is easier to imagine that the fate of this, relatively speaking endower family may have caused the interruption of the works and the giving up of the realization of that original design which is now insufficiently known to us. But, without venturing into further assumptions, it may be concluded quite reliably that at the time of the final Ottoman conquest of Novo Brdo, at the beginning of June 1455, the cathedral had still not been fully finished.

се Ново Брдо суочавало, будући да је град био изложен повременим турским нападима. Од пресудног утицаја је сигурно била вишемесечна опсада и привремено запоседање града 1441. године, после чега се Ново Брдо тешко опорављало. Такав развој догађаја могао је утицати на прекид даљих радова на уобличавању катедрале, будући да је њен главни део до тада већ био завршен и оспособљен за богослужења. Међутим, прекид радова на грађењу јужног брода можда нису условила немирна времена и турски напади. Иако функција овог незавршеног дела храма није у довољној мери јасна, има се утисак да је, према првобитној замисли, то требало да буде гробна капела неке знамените новобрдске породице, која је могла имати важну улогу у грађењу катедралног храма. Уколико не грешимо износећи ову претпоставку, онда је лакше замислити да је судбина те, условно речено ктиторске породице, могла узроковати прекид радова и одустајање од остварења те, нама сада недовољно познате првобитне замисли. Но, не залазећи у даље претпоставке, може се сасвим поуздано закључити да у време коначног турског запоседања Новог Брда, почетком јуна месеца 1455. године, катедрала још увек није била у целости завршена.

Mosque – the former cathedral of Novo Brdo

DURING THE SIEGE and fights for the conquering of Novo Brdo in 1455, most of the town's churches were plundered and some certainly experienced major devastations. There are no data after the establishing of the Ottoman rule and the stabilization of the situation in the captured town that would suggest that the churches in the suburb were demolished, which leads to a supposition that they remained in the Christian hands. Contrary to the Turkish custom, since the town did not surrender but was captured after a siege and weeks-long fights, no Christian temple, at least at first, was turned into a mosque.²⁸⁸ Sultan Mehmed II obviously wanted to establish a new order as soon as possible and continue with the operation of the mines. The production of silver, which represented one of the vital interests of the Ottoman Empire, depended on the Christians found in the town – the miners and other skilled workers in that process that needed to be won over for the Turkish rule even using certain privileges. That relatively tolerant relation towards the Christians in Novo Brdo stayed to a larger or smaller degree for quite a while, as it appears, until the middle of the 17th century, for as long as the mining production survived.

It is an open question how the religious needs of the Turkish military crew and the administration, that follow the establishing of the new order, were regulated. By the rule, in the conquered towns, a mosque was founded right away, most often by taking possession of some Christian temple or by founding a new place of worship along with waqfs for its maintenance. As for Novo Brdo, there are no data on any mosque during the first two decades of the Turkish rule. Also, it was not recorded anywhere in the original documents that a new mosque or masjid had been built in Novo Brdo during the 16th and the 17th centuries, in addition to which no traces of any such buildings were recorded during the field prospecting of the area of the former suburb. This could, certainly, not be considered as the final result, since the archaeological remains of these buildings, if they were built more modestly, of wood or in the post and pane style, may hardly be differentiated from the traces of residential buildings. Without venturing further into a discussion on this matter, that will be possible to consider more reliably only when all the Turkish documents on Novo Brdo have been studied, we are going back to our basic topic.

According to the data from the Serbian chronicles mentioned earlier, the Turks had changed Saška church in Novo Brdo into a mosque a whole decade after the conquest, i.e., in 1466.²⁸⁹ This original testimony, often taken into consideration in the scientific papers, has never been doubted, and was confirmed by the field explorations. In the previous pages, we have already mentioned the uncertainty of the

²⁸⁸ Андрејевић 1976, 100–101.

²⁸⁹ Родослови и летописи, 243, бр. 753.

Џамија – некадашња катедрала Новог Брда

У ТОКУ ОПСАДЕ и борби за освајање Новог Брда 1455. године, већина градских цркви је била похарана, а неке су сигурно претрпеле и знатна оштећења. Након успостављања османске власти и стабилизације стања у запоседнутом граду, нема података који би указивали да су цркве у подграђу рушене, што наводи на претпоставку да су оне остале у хришћанским рукама. Супротно турском обичају, будући да се град није предао већ је освојен након опсаде и вишенедељних борби, ниједан хришћански храм, бар у прво време, није био претворен у џамију.²⁸⁸ Султан Мехмед II је очигледно желео да што пре успостави нови поредак и настави рад рудника. Производња сребра, која је представљала један од виталних интереса Османског царства, зависила је од затечених хришћана – рудара и других посленика у том процесу, које је за турску власт требало придобити и одређеним привилегијама. Тај релативно толерантан однос према хришћанима у Новом Брду остао је у већој или мањој мери очуван доста дуго, изгледа, све до средине 17. века, док је опстајала рударска производња.

Отворено је питање како су регулисане верске потребе турске војне посаде и управног апарата, који долазе са успоставом новог поредка. По правилу, у освојеним градовима одмах је успостављана џамија, најчешће запоседањем неког хришћанског храма, или заснивањем нове богомоље са вакуфима за њено издржавање. У Новом Брду, током прве деценије турске владавине, нема података о постојању џамије. Такође, у изворној грађи нигде није забележено да је у Новом Брду током 16. и 17. века грађена нека нова џамија или месцид, а ни приликом теренске проспекције простора некадашњег подграђа трагови таквих здања нису евидентирани. То се, наравно, не би могло сматрати коначним резултатом, будући да се археолошки остаци ових здања, уколико су била скромније грађена, од дрвета или бондрука, тешко могу разликовати од трагова стамбених објеката. Не залазећи у даљу расправу о овом питању, које ће моћи поузданије да се разматра тек када буду проучени сви турски документи о Новом Брду, вратићемо се нашој основној теми.

Према раније навођеном податку из српских летописа, Турци су „шашку цркву“ у Новом Брду претворили у џамију читаву деценију након освајања, тј. 1466. године.²⁸⁹ Ово изворно сведочанство, често разматрано у научној литератури, није довођено у сумњу, што су и теренска истраживања потврдила. На претходним страницама већ смо поменули недоумицу истраживача,²⁹⁰ поводом навода да је у питању била Сашка црква, другим речима, римокатоличка богомоља. Након археолошких истраживања, ове дилеме су разрешене, али је остало недовољно јасно зашто је српски летописац ту новобрдску цркву приписао Сасима.

²⁸⁸ Андрејевић 1976, 100–101.

²⁸⁹ Родослови и летописи, 243, бр. 753.

²⁹⁰ В. стр. 29.

researchers²⁹⁰ as regards the opinion that this was indeed Saška church or, in other words, the Roman-Catholic house of worship. After the archaeological surveying, these dilemmas have been resolved, but it has remained insufficiently clear why the Serbian chronicler attributed this Novo Brdo church to the Saxons. An attempt to explain this testimony brings us face to face with another, significantly more complex problem, which requires special and detailed studies. Viewed more broadly, it opens an intriguing question about the way in which the town, as a relatively new phenomenon, created during the late urbanization of the Serbian lands, was received by the Serbian broader setting. It seems to us that in this process, despite the majority domicile population, Novo Brdo was considered as a foreign town because of the significant number of Saxons and coastal merchants. In some documents the town is even named the Saxon place and one travel writer, at the end of the 15th century, went so far as to call Novo Brdo a German settlement.²⁹¹ The fact that with the opening of the mine the Saxons practically founded the town had, apparently, been kept in the memory for a long time, even when there were no more Saxons there. The above-mentioned record of the Serbian chronicler may be interpreted in the light of these thoughts.

With an intention to adjust one church in Novo Brdo to their needs by turning it into an Islam house of prayer, the Turks did not have a lot of choice. All of the existing churches were relatively small and as such unsuitable for the Islam needs. The Latin Church of St Mary in the Lower Market Square, now known as Saška church, was also not suitable. Although somewhat bigger than the rest of the single-nave churches in Novo Brdo, its interior was not spacious enough and its location outside the urban settlement was not appropriate either. The only church in the suburb, which would suit the Turkish Islam needs with its position and size, was the Cathedral of St Nicholas that was, judging by the news of the Serbian chronicler, turned into a mosque a dozen years after the Turks had captured the town.

There are no data on what the fate of the cathedral was during the first years of the Turkish rule over Novo Brdo. In the fighting for the capturing of the town, the church must have been ransacked, maybe even damaged. It may be presumed that in this period, until 1466, it remained in the Christian hands. It cannot be ruled out that it was also renewed to a smaller degree after the looting. This could be suggested by the finding of the pit with fresco fragments that were, most probably after some plundering, collected and buried carefully.²⁹² This fact could lead to a conclusion that liturgical services continued to be performed at the cathedral for a certain period of time after the fall of the town into the Ottomans' hands. However, it remains open when the large looting of the graves took place. It could have happened right after the conquering of the town, but also a little later. If this major plundering took place at the time when the Turkish rule was being established, then most likely there were no more conditions for conducting liturgies at the devastated cathedral. Regardless of which of these possible options one may favour, the fact remains that before the conversion of the temple, all the tombs and grave interments were opened and looted.

The available data shows that the Turks lifted the old floor of the church, most of which consisted of large, massive grave slabs, used for closing the built tombs and also for marking most of the other grave interments in the cathedral. As it turned out during the archaeological surveying – which has already been emphasized above

²⁹⁰ see p. 30–32.

²⁹¹ Костић 1922, 136.

²⁹² Ljubinković M. 1969, 229.

Покушај објашњења овог сведочанства, суочава нас са једним знатно сложенијим проблемом, који захтева посебна и детаљна проучавања. Шире посматрано, он отвара занимљиво питање о томе каква је у српској средини била рецепција града, као релативно нове појаве, настале током позне урбанизације српских земаља. Чини нам се да је у том процесу Ново Брдо, и поред већинског домаћег грађанства, због бројно значајног присуства Саса и приморских твговаца, сматрано страним градом. У неким документима град се назива и сашко место, а један путописац, крајем, 15. века, Ново Брдо чак назива немачким насељем.²⁹¹ Чињеница да су Саси отварањем рудника практично основали град остала је, изгледа, веома дуго у сећању, па и у време када тамо Саса више није било. У светлу ових размишљања можда би се могао протумачити и поменути запис српског летописца.

У намери да једну новобрдску цркву прилагоде својим потребама тако што ће је претворити у исламску богомољу, Турци нису имали великог избора. Све затечене цркве у подграђу биле су релативно мале и као такве непогодне за исламске потребе. Ни латинска Богородичина црква на Доњем тргу, сада позната као Сашка црква, такође није била одговарајућа. Иако нешто већа од осталих новобрдских једнобродних цркава, њена унутрашњост није била довољно проста, а ни локација изван градског насеља није била погодна. Једина црква у подграђу, која је по свом положају и величини одговарала турским исламским потребама, била је катедрала Светог Николе која је, судећи по вестима српског летописца, претворена у џамију десетак година после турског освајања града.

Нема података о томе каква је била судбина катедрале током првих година турске владавине Новим Брдом. У борбама око освајања града црква је сигурно била похарана, а можда и оштећена. Може се претпоставити да је у том раздобљу, све до 1466. године, остала у хришћанским рукама. Није искључено да је у мањој мери и обнављана након похаре. На то би могао да укаже налаз јаме са фрагментима фресака који су, највероватније после неког пустошења, брижљиво прикупљени и сахрањени.²⁹² Та чињеница могла би да води закључку да су у катедрали обављана богослужења још извесно време након пада града под османску власт. Остаје, међутим отворено питање када је извршена велика пљачка гробова. То се могло десити одмах по освајању града, али и нешто доцније. Уколико је до тог великог пустошења дошло у време успостављана турске владавине, у девастираној катедрали највероватније више није било услова за богослужење. Без обзира на то коме би се од ових могућих решења приклонили, остаје чињеница да су пре конверзије храма отворене и опљачкане све гробнице, као и гробни укопи.

Расположиви подаци показују да су Турци подигли стари под цркве, највећим делом састављен од великих, масивних надгробних плоча, које су затварале зидане гробнице, а такође обележавале и већину осталих гробних укопа у катедрали. Како се показало током археолошких истраживања – то је напред већ истакнуто – прекопани су и опљачкани сви гробови, који су у поду били обележени надгробним плочама. Остало је непоремећено само неколико гробова над којима, вероватно, није било надгробних обележја. Из гробница, као и гробних укопа покупљени су сви крупнији комади накита, док су ситнији комади, као што су сребрена лоптаста дугмад-пуцета, па и примерци новца, најчешће остали у прекопаним гробовима. Такође, како је то забележено, 1466. године једно заплешено звоно са катедрале пренето је у Густендил и постављено на тамошњу Сахат кулу.²⁹³

²⁹¹ Костић 1922, 136.

²⁹² Ljubinković М. 1969, 229.

²⁹³ Снегаров 1958, 145.

– all the graves that were marked with grave slabs in the floor were turned over and looted. Only several graves were left intact probably because there were no grave markings. All big pieces of jewellery were taken from the tombs, as well as from the grave interments, while smaller pieces, such as silver ball-buttons and even coin specimens most often stayed in the turned over graves. Also, as it has been recorded, one captured bell from the cathedral was transported to Kyustendil (Bulgaria) in 1466 and placed at the Clock Tower there.²⁹³

During the archaeological surveying, different restructurings made during the converting of the Novo Brdo cathedral into a mosque were clearly noticed and singled out. On this occasion, it was also noticed that in addition to the initial changes, there were also remains of another younger, rather extensive reconstruction. These observations were recorded in the field documentation and they were mentioned in the reports, but the observed construction phases were not set apart or analyzed in more details. Taking this into account, in the text below we are first going to deal with the older restructurings, carried out in order to create the Islamic praying space, and then we are going to focus more on the subsequent reconstruction of the mosque.

Conversion of the cathedral and the older phase of the mosque

As it has already been pointed out above, before the works on the restructuring and adaptation of the former main church in Novo Brdo for the needs of the Islamic cult, its entire interior was ransacked and dug out. Within the scope of the preparatory works, first all of the opened and turned out tombs were covered with soil fill and debris. The massive grave slabs, dozens of them, made of breccia, were removed and later they were probably used as construction material at some other locations, since their remains were not discovered during the excavations of the cathedral's remains.

As the outcomes of the archaeological excavations have shown, the Islamic house of prayer did not include the entire space of the former church. The mosque comprised the central and the north naves, and only the east bay of the older section of the cathedral. In that space, in line with the east pair of the subdomical columns, a partition wall was made, in the half-timber style, and the remains of its substruction were noticed during the archaeological explorations.²⁹⁴ Within this partition wall, there was an entrance into the new mosque; parts of its threshold and a monolithic block used as a step have been discovered. The remaining west section of the former church, the domed space, the west bay and the narthex, that were not included in the mosque, most likely constituted some kind of an entrance hall (fig. 66).

In order to shape up the new space of the mosque, the arches in the wall of the naos were walled-in towards the space of the unfinished south nave. The new wall, around 1.00 m wide, was partly founded on the rock and on the built structure of tomb no. 190. Farther towards the east, where the rock was deeper, parts of two older polygonal columns were installed into the foundation of the new wall.²⁹⁵ The alignment of the new wall also passed over the foundation of the based, but unfinished small rectangular pillar. On that occasion, the existing parts of the walls of the unfinished south nave were most probably destroyed to the level of the floor.

The mihrab was added in the space of the former sanctuary, along the south part of the apse's conch. This is actually an added part of the wall in which there was a semi-circular praying niche (fig. 67). Judging by the findings from the debris, the niche itself, as well as its rectangular frame, were richly decorated using the

²⁹³ Снегаров 1958, 145.

²⁹⁴ Љубинковић Р. и М. 1961, 286.

²⁹⁵ Ђоровић-Љубинковић 1959, 327.

У току археолошких истраживања јасно су уочене и издвојене преградње, извршене приликом претварања новобрдске катедрале у џамију. Том приликом је такође уочено да осим првобитних преправки постоје и остаци једне млађе, доста обимне обнове. Ова запажања су забележена у теренској документацији и поменути у извештајима, али уочене грађевинске фазе нису рашчлањене нити детаљније обрађене. Имајући то у виду, у даљем излагању прво ћемо посветити пажњу старијим преградњама, извршеним у циљу обликовања исламског молитвеног простора, а потом се задржати на каснијој обнови џамије.

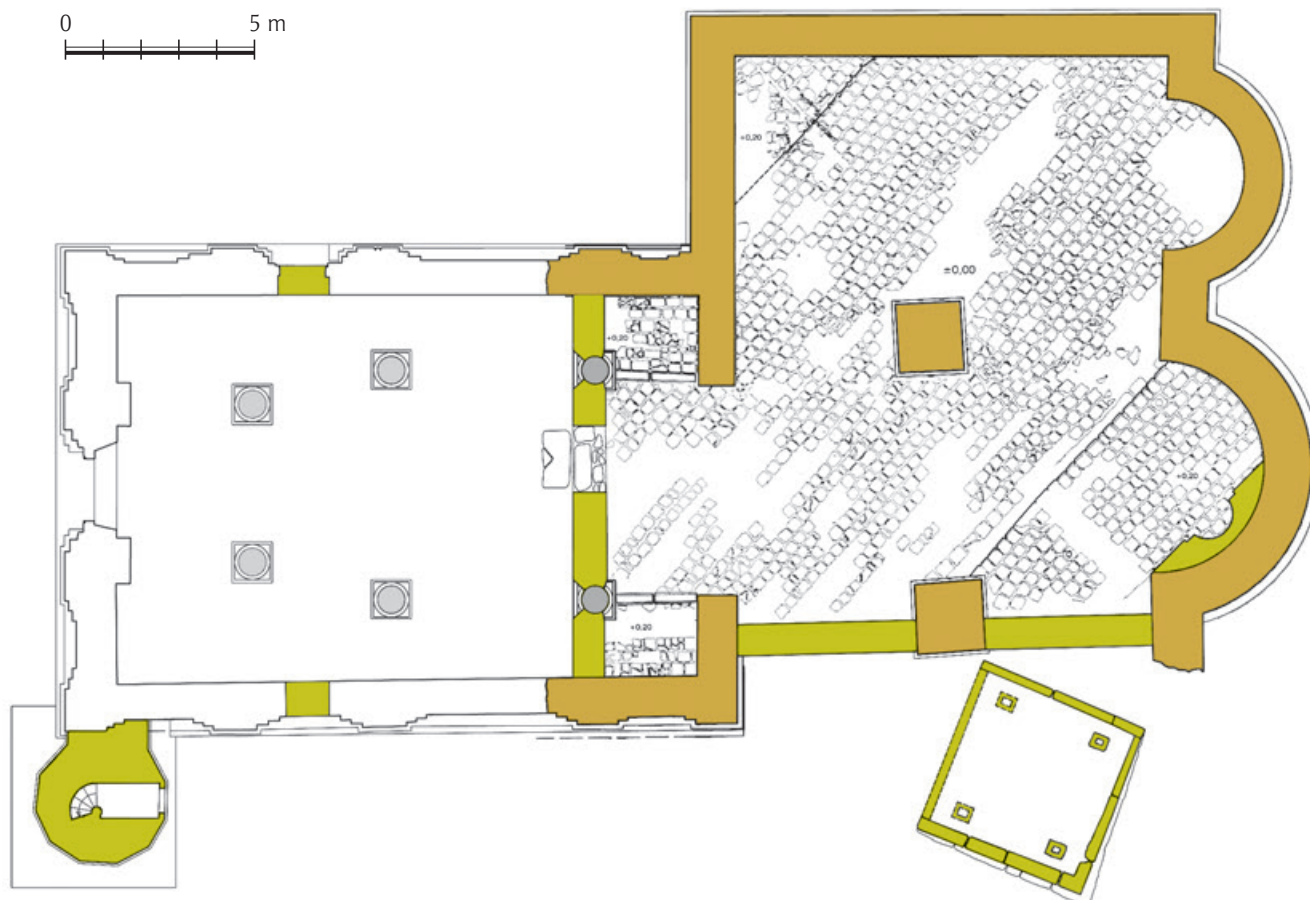
Конверзија катедрале и старија фаза џамије

Као што је већ напред истакнуто, пре радова на преградњи и адаптацији некадашње главне новобрдске цркве за потребе исламског култа, читава њена унутрашњост била је опустошена и раскопана. У оквиру припремних радова, најпре су све отворене и раскопане гробнице попуњене насипом земље у шута. Масивне надгробне плоче, клесане од брече, којих је било више десетина, уклоњене су и касније, вероватно, употребљене као грађевински материјал на другим локацијама, будући да приликом ископавања остатака катедрале нису откривени њихови остаци.

Исламска богомоља, како су показали исходи археолошких ископавања, није обухватала читав некадашњи простор цркве. У џамију су били укључени централни и северни брод, и само источни травеј старијег дела катедрале. На том простору, у равни са источним паром поткуполних стубова, био је подигнут

Сл. 66. Бивша катедрала после претварања у џамију 1466. године, основа (P = 1 : 200)

Fig. 66. Former cathedral after being turned into a mosque in 1466, ground plan (S = 1 : 200)

Сл. 67. Цамија, бивша катедрала,
остаци призиданој михраба
(1959. године)

Fig. 67. Mosque, the former cathedral,
remains of the added mihrab (1959)

stucco decoration.²⁹⁶ In this older phase of the mosque, no traces of built minbar were found next to the mihrab. A well preserved section of the initial floor of the mosque was found in this area, which does not rule out a possibility that there may have been a wooden mihrab structure above it.

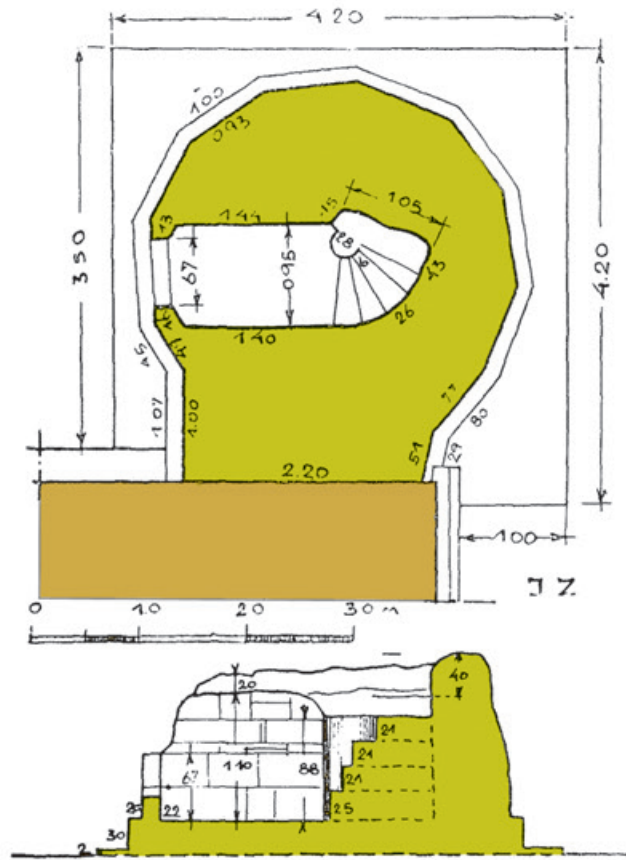
In line with the new purpose, a minaret was added by the south-west corner of the former cathedral (fig. 68). As it could be concluded on the basis of the revealed remains, the minaret had a polygonal base with 13 short sides. The entrance was on the east side and it led, as is common, towards a spiral staircase, only four steps of which have been preserved. Judging by the size of the base, it may be presumed that the minaret was relatively high. It was built using regularly carved blocks of grey colour, arranged into horizontal rows of the same height as on the facade of the church.²⁹⁷ Two finished, smaller andesite blocks of grey colour come from the finds discovered in the debris and they may originate from some narrow window of the minaret. The joint with the south and the west facades was very well done, obviously with the aim to link the added minaret to the older building as harmoniously as possible, thus getting a unique ensemble (fig. 69).

In the interior, above the fill of the previously crammed tombs, which was not compacted, the floor was levelled using a layer of sterile clay soil with the average thickness of around 20 cm. Above this layer there was a 2–4 cm mortar substructure on which floor bricks were laid. In the entire space of the mosque, this initial floor was discovered for the most part rather well preserved. It was made of bricks of rectangular, almost square shape with approximate dimensions of 30 x 33 cm.²⁹⁸ In comparison to the former floor of the church this new one made of bricks was by around 20 cm higher. In the south-east section of the mosque that included the space in front of the mihrab, i.e., the former presbytery and the part towards the south pillar, the floor was raised by around 20 cm. A massive wood beam was placed as a step between these two floor planes and its imprint has kept in the rendering base. A similar, albeit smaller, triangular raised section of the floor was located right across the mihrab, in the north-west corner of the space for the prayers. Two

²⁹⁶ Ђоровић-Љубинковић 1959, 324.

²⁹⁷ Здравковић 1959, 321.

²⁹⁸ Ђоровић-Љубинковић 1959, 323–324.

Сл. 68. Цамија, бивша кашеграла, детаљ њезиданог минарета, основа са њрезеком (према Здравковић 1959)

Fig. 68. Mosque, the former cathedral, a detail of the added minaret, the ground plan with the cross-section (according to Zdravković 1959)

преградни зид, грађен у бондруку, а остаци његове супструкције уочени су приликом археолошких истраживања.²⁹⁴ У оквиру овог преградног зида налазио се улаз у нову цамију, од кога су откривени делови прага и један монолитни блок који је служио као степеник. Преостали западни део некадашње цркве, поткуполни простор, западни травеј и припрата, који нису били укључени у цамију, представљао је, по свему судећи, неку врсту предворја (сл. 66).

Ради уобличавања новог простора цамије, зазидани су лукови у зиду наоса према простору незавршеног јужног брода. Нови зид, ширине око 1,00 m, делом је био утемељен на стени и зиданој конструкцији гробнице бр. 190, а даље према истоку, где је стена дубља, у темељ новог зида уграђени су делови два старија полигонална стуба.²⁹⁵ Траса новог зида такође је прешла преко темеља заснованог, а неизграђеног, малог правоугаоног ступца. Том приликом, затечени делови зидова незавршеног јужног брода највероватније су у целини порушени до равни тла.

У простору некадашњег олтара, уз јужни део конхе апсиде, призидан је михраб. У питању је дограђени део зида у коме се налазила полукружна молитвена ниша (сл. 67). Судећи по налазима из шута, сама ниша, као и њен правоугаони оквир, били су богато украшени штучом декорацијом.²⁹⁶ У овој старијој фази цамије, уз михраб нису откривени трагови зиданог мимбара. На том простору је нађена добро очувана површина првобитног пода цамије, што не искључије могућност да се над њим могла налазити дрвена конструкција сличног постројења.

У складу са новом наменом, уз југозападни угао некадашње катедрале дограђено је минаре (сл. 68). Како се могло закључити на основу откривених

²⁹⁴ Љубинковић Р. и М. 1961, 286.

²⁹⁵ Ђоровић-Љубинковић 1959, 327.

²⁹⁶ Ђоровић-Љубинковић 1959, 324.

Сл. 69. Дамија, бивша катедрала,
свој призиђаној минарети
са старијим зидом цркве

Fig. 69. Mosque, the former cathedral,
joint between the added minaret
and the older wall of the church

smaller, raised floor areas, bordered by finely finished narrow breccia ashlar were situated along the side walls of the former east bay, on both sides of the entrance into the mosque.

By turning the former cathedral temple into a mosque, any further burying of the Christian population within the fenced-off space of the necropolis had ceased, but the burying of the Islamic believers continued next to the newly-founded mosque. During the archaeological excavations, several dozen younger Islamic graves were clearly recognized above the older burying horizons and they differed by their special orientation, along the south-west – north-east axis, as well as by some details related to the interment itself. The graves of this younger necropolis are mostly grouped up on the south-west side and especially on the west side. On the basis of the traces of the headstones, it may be noticed that the burying was also done outside the former boundary wall, along the entire west slope, where there has been no surveying. A certain number of Islamic graves were also found in the south section of the former churchyard, closer to the mosque's wall. In comparison to the medieval graves, the younger interments are distributed more sparsely, which suggests a significantly lower intensity of burials.²⁹⁹ The grave markers were in the form of carved Muslim tombstones, with mostly rare fragments of them preserved. Several better preserved monuments have remained in the younger section of the necropolis, on the west slope. In addition to the vertical markers, some graves were also marked, above the grave pit, with a rectangular casing made of carved breccia blocks (fig. 70). Several graves, dug in not far from the minaret were marked with grave slabs.

In the area of the demolished south nave, the researchers found remains of a representative, covered tomb structure that may be called a *türbe*. The base of the structure consisted of a square casing, with the dimensions of 5 x 5 m, made of carved breccia blocks, around 30 cm high. Within this area, that was filled with soil and levelled out, there were four stone bases for wooden posts that were probably

²⁹⁹ Зечевић 2006, планови 2 и 3.

остатака, минаре је имало полигоналну основу са 13 кратких страна. Улаз се налазио са источне стране и водио је, као што је то и уобичајено, ка завојитом уском степеништу, од кога су остала очувана четири степеника. Судећи према величини основе, може се претпоставити да је минаре било релативно високо. Грађено је правилно отесаним квадерима сивкасте боје, поређаним у хоризонталне редове исте висине као на фасади цркве.²⁹⁷ Из шута потичу налази два обрађена, мања блока андезита сиве боје, који би могли потицати од неког уског прозора са минарета. Спој са јужном и западном фасадом био је веома добро изведен, очигледно са циљем да се дограђено минаре што складније повеже са старијом грађевином у јединствену целину (сл. 69).

У унутрашњости, над насипом претходно засутих гробница, који није био набијен, под је изравнат слојем стерилне иловаче просечне дебљине око 20 см. Над овим слојем постављена је малтерена подлога, дебљине 2–4 см, на коју су полагане подне опеке. У читавом простору џамије овај првобитни под је откривен највећим делом доста добро очуван. Био је рађен од опека правоугаоног, готово квадратног облика, приближних димензија 30 x 33 см.²⁹⁸ У односу на некадашњи под цркве, овај нови под од опека био је виши за око 20 см. У југоисточном делу џамије, који је обухватао простор испред михраба, тј. некадашњу олтарску апсиду и део према јужном ступцу, под је био повишен за око 20 см. Као степенник између ових различитих равни пода била је постављена масивна дрвена греда, чији је отисак остао очуван у малтерној подлози. Сличан, само мањи, троугаони повишени део пода, налазио се тачно наспрам михраба, у северозападном углу молитвеног простора. Две мање, уздигнуте површине пода, омеђене фино обрађеним уским тесаницима брече, налазиле су се уз бочне зидове некадашњег источног травеја, са обе стране улаза у џамију.

Претварањем некадашњег катедралног храма у џамију, у оквиру ограђеног простора некрополе прекинуто је даље укопавање хришћанског становништва, али је настављено сахрањивање исламских верника уз новоосновану џамију. Приликом археолошких ископавања, изнад старијих хоризоната сахрањивања јасно је препознато више десетина млађих исламских гробова, који су се издвајали посебном оријентацијом, по оси југозапад–североисток, као и појединостима самог укопа. Грбови ове млађе некрополе груписани су углавном са југозападне и, нарочито, са западне стране. На основу трагова надгробних споменика, може се уочити да је сахрањивање вршено и изван некадашњег оградног зида, дуж читаве западне падине, где истраживања нису вршена. Известан број исламских гробова откривен је и у јужном делу некадашње порте, ближе зиду џамије. У односу на средњовековне гробове, млађи укопи су ређе распоређени, што указује на знатно мањи интензитет сахрањивања.²⁹⁹ Надгробна обележја су била у виду камених клесаних нишана, од којих су углавном сачувани ретки фрагменти. Неколико боље очуваних споменика преостало је на млађем делу некрополе, на западној падини. Осим нишана неки грбови били су обележени, изнад гробне раке, правоугаоним обзиђем рађеним од тесаних блокова брече (сл. 70). Неколико грбова, укопаних недалеко од минарета, било је обележено надгробним плочама.

На простору порушеног јужног брода откривени су остаци репрезентативне, наткривене гробне конструкције, која би се могла назвати турбетом. Основу конструкције чинило је квадратно обзиђе, димензија 5 x 5 m, рађено од клесаних

²⁹⁷ Здравковић 1959, 321.

²⁹⁸ Ђоровић-Љубинковић 1959, 323–324.

²⁹⁹ Зечевић 2006, планови 2 и 3.

Сл. 70. Цамија, бивша катедрала,
надгробна конструкција
турској гроба 11

Fig. 70. Mosque, the former cathedral,
grave marker structure
of the Turkish grave 11

used as supports for the pyramidal roof structure. In the centre of this sepulchral setting, two interments were found, with the orientation along the south-west – north-east axis. Both deceased persons were buried in wooden coffins.³⁰⁰ One of them had his arms straight by the body, while the other had his arms crossed.³⁰¹

The Islamic tomb 7, found not far from the south wall of the former church-mosque constitutes quite a particular phenomenon. This is in fact a built tomb, with its bottom at the depth of 1.67 m. By the manner of building and dimensions, it did not differ from the older tombs of this type that were located in the cathedral (fig. 71). The only difference is in the orientation, which was the same as in the case of the other, younger Islamic graves. The body in the tomb was buried in a wooden coffin, but with the arms stretched by the body.³⁰²

The younger tomb 43 also stood out by the characteristic form of the burial and this tomb was also located in the area of the necropolis south of the former church. Remains of a body in a wooden coffin were found in an interment of an identical orientation as in the case of the neighbouring Islamic graves. The deceased person was buried in rich clothes, with crossed arms. A small, solidly made ball-button and bronze coins of Sultan Mehmed II (1451–1480) were found by the skeleton.³⁰³ The grave was marked with a massive grave slab, made of breccia.

The stated phenomena, as well as some other similar ones, also observed in the case of several other graves of the younger necropolis by the mosque, are foreign to the Islamic funerary customs, which prescribe the laying of the body into the ground, wrapped only in canvas, with the strict respect for the certain orientation of the grave. Burial within a built tomb, then interment in a wooden coffin, in some cases in clothes, as well as the crossed arms suggest preserved Christian traditions.³⁰⁴ Judging by all, these were interments of the covert – Christians who embraced

³⁰⁰ Field Journal, 22.8.1958.

³⁰¹ Љубинковић Р. и М. 1961, 286.

³⁰² Field Journal, 25.7.1958.

³⁰³ Field Journal, 4.8.1960.

³⁰⁴ Љубинковић Р. и М. 1960, 161–162.

Сл. 71. Цамија, бивша катедрала,
турска зидана гробница 7,
недалеко од јужног зида

Fig. 71. Mosque, the former cathedral,
Turkish built tomb 7,
not far from the south wall

блокова брече, високих око 30 см. У оквиру тог простора, који је био испуњен земљом и заравњен, налазиле су се четири камене базе за дрвене диреке, на које се вероватно ослањала пирамидална кровна конструкција. У средишту овог гробног постројења откривена су два гробна укопа, оријентисана по оси југозапад–североисток. Оба покојника била су сахрањена у дрвеним сандуцима.³⁰⁰ Једном од покојника, руке су биле опуштене дуж тела, док су другом биле прекрштене.³⁰¹

Сасвим особену појаву представља исламски гроб 7, откривен недалеко од јужног зида некадашње цркве-цамије. У питању је заправо зидана гробница, са дном на дубини од 1,67 м. По начину грађења и димензијама, она се није разликовала од старијих гробница тога типа, које су се налазиле у катедрали (сл. 71). Разлика је постојала једино у оријентацији, која је била иста као и код осталих, млађих исламских гробова. Покојник у гробници био је сахрањен у дрвеном сандуку, али са рукама опуштеним низ тело.³⁰²

Особеним начином сахране издвајао се и млађи гроб 43, такође са простора некрополе јужно од некадашње цркве. У гробном укопу идентичне оријентације као и код суседних исламских гробова, откривени су остаци укопа у дрвеном ковчегу. Покојник је био сахрањен у богатом оделу, са прекрштеним рукама. Уз скелет је откривено једно мало, пуноливено пуце и бронзани новац султана Мехмеда II (1451–1480).³⁰³ Гроб је био обележен масивном надгробном плочом, клесаном од брече.

Наведене појаве, као и неке сличне, уочене код још неколиких гробова млађе некрополе уз цамију, стране су исламским погребним обичајима, који су прописивали полагање тела у земљу, увијеног само у платно, и стриктно поштовање одређене оријентације гроба. Сахрана у зиданој гробници, затим укуп у

³⁰⁰ Дневник археолошких ископавања, 22. август 1958.

³⁰¹ Љубинковић Р. и М. 1961, 286.

³⁰² Дневник археолошких ископавања, 25. јул 1958.

³⁰³ Дневник археолошких ископавања, 4. август 1960.

Islam after the Turkish capturing of the town. The examples of graves 7 and 43 would suggest that these were Islamized representatives of the town's patricians whose Christian families were still trying to keep the old funerary customs.

The new mosque, established in the restructured main town's church in 1466, constituted the only known older Islamic house of prayer in Novo Brdo. An indirect piece of data about it has been preserved in the 1526 defter which mentions the mahala of the honourable mosque as one of the main Islamic quarters of Novo Brdo.³⁰⁵ As far as it is known, there are no more data on that older mosque in the original historic materials from the 16th and the 17th centuries. According to the oral tradition preserved among the local population, the older mosque was damaged during a storm. It is believed that a lightning hit the minaret which then demolished the entire edifice.³⁰⁶ A partial confirmation of this account was obtained during the archaeological excavations. During the surveying, traces of major devastation caused by a storm were noticed, but this needn't have been only a lightning strike, but rather, most probably, it was a tectonic quake. It was then that the complete interior structure of the older section of the former cathedral collapsed. In the central space, the researchers found toppled columns of the subdomical structure covered in debris and pieces of wall masses. It was noticed that, most probably at the same time, the entire north wall of the north paraclise also collapsed or, to be more accurate, it toppled outwards. There were certainly many more clear traces of this destruction, but, unfortunately, they were not registered or described during the diggings. There are no reliable data about the time when this major demolition took place. During the 16th century, there were several powerful earthquakes in the territory of the central and west Balkans. Without venturing into this interesting topic, which seismologists may have something more to say about, we are going to deal only with some of the recorded data. Even before the catastrophic earthquake of 1667, two strong tremors were recorded in Kotor in 1537 and 1563.³⁰⁷ It appears that the Studenica Monastery was seriously damaged in this period and certainly before 1568.³⁰⁸ According to one record, from the end of the 16th century, a powerful earthquake hit Prizren in 1594, but it was not noted whether anything was destroyed on that occasion and if so, what it was.³⁰⁹ However, the most powerful earthquake in this region, without any doubt, took place around the middle of the 16th century. One chronicle has kept a note on this: *in the year 1555, there was a large tremor and the town of Skopje was destroyed and in that town many a buildings and temples collapsed.*³¹⁰ This catastrophic earthquake that destroyed Skopje was certainly felt quite strongly in Novo Brdo, as well, but it is not known whether the town itself was damaged to any significant degree. Taking into consideration the strength of the earthquake, as well as the relative proximity of the seismic area of the Skopje valley as the likely epicentre, it may be presumed that there was significant destruction here, too. It seems to us that we are not going to be wrong if we assume that during the above-mentioned tectonic quake a major part of the Novo Brdo mosque collapsed. Still, we could neither completely rule out the possibility that the destruction took place several decades later, during the earthquake in the area of Prizren, or perhaps even in the first decades of the 17th century. The possibility related to this later dating for the destructive earthquake would be suggested by the data of Marin Bizzi mentioned earlier who, as it appears, was in a position to see the Novo Brdo's mosque, the former cathedral, back in 1610, before its collapse.

³⁰⁵ Филиповић 1954, 79.

³⁰⁶ Здравковић 1959, 320.

³⁰⁷ Čanak-Medić, Čubrović 2010, 210.

³⁰⁸ Поповић 2015, 269–270.

³⁰⁹ Записи и натписи, 249, бр. 857.

³¹⁰ Родослови и летописи, 266, бр. 907.

дрвеном ковчегу, у појединим случајевима и у одећи, као и прекрштене руке, указују на очуване хришћанске традиције.³⁰⁴ По свему судећи, то су били гробни укопи конвертитата – хришћана који су примили ислам после турског освајања града. Примери гробова 7 и 43, указивали би на могућност да су у питању били исламизирани представници градског патрицијата, чије су хришћанске породице још увек покушавале да сачувају старе погребне обичаје.

Нова џамија, успостављена у преграђеној главној градској цркви 1466. године, представљала је једину старију новобрдску исламску богомољу за коју се зна. Посредан податак о томе сачуван је у дефтеру из 1526. године, где се као један од главних исламских квартава Новог Брда помиње махала часне џамије.³⁰⁵ У изворној историјској грађи 16. и 17. века, колико је познато, о тој старијој џамији нема више података. Према предању сачуваном међу локалним становништвом, старија џамија је пострадала у току једне непогоде. Верује се да је у минаре ударио гром, који је разрушио цело здање.³⁰⁶ До делимичне потврде овог предања дошло се у току археолошких ископавања. Том приликом, уочени су трагови великог рушења које је проузроковала непогода, али то није морао бити само удар грома већ, највероватније, тектонски поремећај. Тада се урушила комплетна унутрашња структура старијег дела некадашње катедрале. У средишњем простору откривени су обрушени стубови поткуполне конструкције засути шутом и комадима зидних маса. Уочено је такође да се, највероватније том приликом, обрушио и цео северни зид северног параклиса, тачније, да се он преврнуо на спољну страну. Јасних трагова овог рушења сигурно је било више, али они, нажалост, током ископавања нису регистровани нити описани. О томе када се десило ово велико рушење, нема поузданих података. Током 16. века, на подручју централног и западног Балкана било је више снажних земљотреса. Не упуштајући се у ову занимљиву тему, о којој ће сеизмолози имати шта да кажу, задржаћемо се само на неким забележеним подацима. Још пре катастрофалног потреса 1667. године, у Котору су забележена два јака потреса, 1537. и 1563. године.³⁰⁷ У овом раздобљу, а свакако пре 1568. године, у јаком потресу је, изгледа, био тешко оштећен и манастир Студеница.³⁰⁸ Према једном запису, крајем 16. столећа, 1594. године, снажан земљотрес погодио је Призрен, али није забележено да ли је и шта том приликом пострадало.³⁰⁹ Међутим, најснажнији потрес на овом подручју догодио се, без сумње, средином 16. века. О њему је у једном летопису остало забележено: *године 1555. беше велики ѿшрес, и траг Скопље се уруши и у ѿм траду многа здања и храмови се обурваше.*³¹⁰ Овај катастрофални земљотрес који је разорио Скопље, сигурно се снажно осетио и у Новом Брду, али није познато да ли је град знатније пострадао. Имајући у виду јачину земљотреса, као и релативну близину турског подручја скопске котлине као вероватног епицентра, може се претпоставити да је и овде било значајних штета. Чини нам се да нећемо погрешити ако претпоставимо да је приликом поменутог тектонског поремећаја дошло до урушавања великог дела новобрдске џамије. Ипак, не би се могла потпуно искључити ни могућност да је до рушења дошло неколико деценија касније, приликом земљотреса на подручју Призрена, а можда чак и у првим деценијама 17. века. На ову могућност познијег датовања разорног земљотреса указивао би и раније навођени податак Марина Биција, који је још 1610. године, како изгледа, био у прилици да види новобрдску џамију, некадашњу катедралу пре урушавања.

³⁰⁴ Ljubinković R. i M. 1960, 161–162.

³⁰⁵ Филиповић 1954, 79.

³⁰⁶ Здравковић 1959, 320.

³⁰⁷ Čanak-Medić, Čubrović 2010, 210.

³⁰⁸ Поповић 2015, 269–270.

³⁰⁹ Записи и натписи, 249, бр. 857.

³¹⁰ Родослови и летописи, 266, бр. 907.

Reconstruction of the mosque – younger phase

According to the above-mentioned oral tradition, the mosque was in ruins for a while, but was reconstructed later on. During the archaeological explorations, it was possible to notice clearly the traces of this younger reconstruction, as well as to separate stratigraphically these traces to a large degree (fig. 72). However, owing to the lack of field documentation, this is now significantly more difficult, so that some of the questions in connection with the scope of this reconstruction must remain open. Also, it cannot be concluded reliably for how long the mosque remained in ruins. The reconstruction, which included the entire former praying area, may have started several years after the destruction or perhaps a few decades afterwards.

The collapsed west section of the former cathedral, which served earlier as the antechamber of the mosque, was not reconstructed and it remained mostly covered in ruins. In that layer of debris, during the archaeological excavations, the researchers came across later-date interments and traces of a hearth that were not connected to the neighbouring Islamic house of prayer. Along with this part of the older edifice, the partition wall with the portal at the entrance into the mosque was also destroyed. This wall was rebuilt along the former alignment, but without the opening for the door. It was built using different types of stone and mud binder, that is, using the material that came from the ruins of the surrounding walls. The new entrance into the mosque, around one metre wide, was made within the scope of the west wall of the former north nave of the cathedral. The flanks of this new entrance were finished using tufa ashlar (fig. 73). On its interior side there was a broad step made of breccia blocks, including also a slab that came there as the spolia. On the north side, above the breccia socle of the older collapsed wall, a new one was built using broken stone, in regular bonding, with weak lime mortar of crumbly structure. As it appears, both apses were well preserved, so they bear no traces of this subsequent reconstruction.

It is a particularly complex problem to try to clarify what remained of the interior structure of the east, basilican section of the former cathedral. By all accounts, the entire north wall of the former naos was destroyed in the earthquake, with its massive arches resting on the north pillar. During the archaeological surveying, it could be noticed that this pillar was toppled almost to the level of the foundations. The only part that has remained is the lower section of the moulded plinth that was lower than the level of the younger Turkish floor. It may be presumed that these remains had stayed under the new paving of which no preserved traces were left in that space on account of the subsequent interments. One slab, which constituted the upper section of the moulded plinth of this pillar, was built, as the spolia, into the step beside the new entrance into the mosque.

It appears that the south wall of the former naos with the built pillar and the relevant arches was not destroyed to any significant degree, so it was possible to reconstruct it. The walled-in spaces under the arches, that closed the south side of the mosque, were wall-in again, since the older Turkish wall that was there had certainly been destroyed. The new wall was not founded on the remains of the old one with all of its width, but was moved by 20 to 30 cm towards the north. This correction of the alignment was, by all accounts, caused by the aspiration to found the wall better, since, it is precisely in this area that the significant decline of the rock

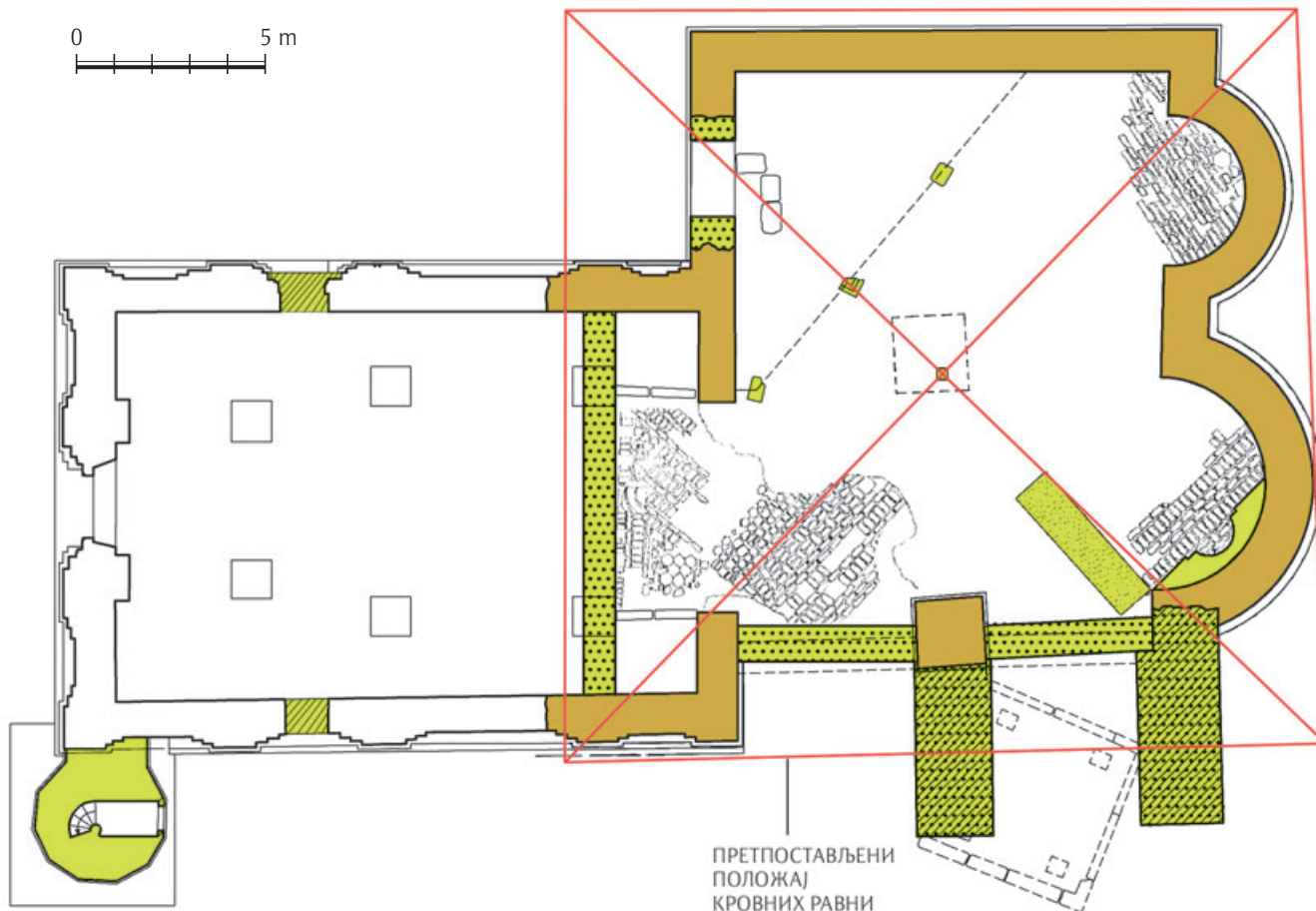
Обнова џамије – млађа фаза

Према раније наведеном предању, џамија је једно време била у рушевинама, али је касније обновљена. Приликом археолошких истраживања, било је могуће да се трагови ове млађе обнове јасно уоче, а у доброј мери и стратиграфски издвоје (сл. 72). Међутим, услед недостатка теренске документације, то је сада у значајној мери отежано, тако да нека питања у вези са обимом ове обнове морају остати отворена. Такође се не може поуздано закључити ни то колико дуго је џамија остала у рушевинама. Обнова, којом је био обухваћен читав некадашњи молитвени простор, могла је бити започета неколико година, а можда и коју деценију после рушења.

Порушени западни део некадашње катедрале, који је раније служио као предворје џамије, није обнављан и остао је највећим делом засут рушевинама. У том слоју шута, у току археолошких ископавања констатовани су познији укопи и трагови ватришта, који нису били у вези са суседном исламском богомољом. Заједно са овим делом старијег здања, порушен је и преградни зид са порталом на улазу у џамију. Овај зид је на старијој траси поново подигнут, али без отвора за врата. Он је био грађен различитим врстама камена са блатним везивом, односно, грађом која је потицала са рушевина околних зидова. Нови улаз у џамију, ширине око један метар, уређен је у оквиру западног зида некадашњег северног брода катедрале. Стране новог улаза биле су озидане тесаницима сиге (сл. 73). Са његове унутрашње стране налазио се шири степеник од блокова брече,

Сл. 72. Џамија, бивша катедрала, после обнове у 17. веку, основа (P = 1 : 200)

Fig. 72. Mosque, the former cathedral, after the 17th century reconstruction, ground plan (S = 1 : 200)

Сл. 73. Цамија, бивша катедрала,
 после обнове у 17. веку, нови улаз
 обрађен сиџом у оквиру зајадној зида
 некадашњеј северној брода

Fig. 73. Mosque, the former cathedral,
 after the 17th century reconstruction,
 new entrance finished with
 calc-tufa within the west wall
 of the former north nave

towards the south starts. This new wall was built using different types of randomly picked stone. This material also included several spolia with relief Morava-style wattle that came from the walls of the demolished west section of the former cathedral (fig. 74).

In order to ensure the stability of the south wall, two massive counterforts were added along its exterior face. They were both dug into the debris in the area of the former south nave and were founded on the rock or on the older wall masses, and also to a large degree on the older Turkish grave structure. In the base of the roughly built foundations there was a grid made of crossed wooden beams. The subsurface part of the counterforts was mostly made using smaller breccia and tufa ashlar (fig. 75–77). It is important to emphasize that there were no spolia at all among this building material,³¹¹ as opposed to the other walls built during the younger reconstruction, where the stone coming from the collapsed walls of the older section of the former cathedral was used in a significant quantity. This phenomenon opens a question related to the dating of the building of the counterforts. It is quite certain that they were built later than the time when the new mosque was set up. This is suggested by the representative Turkish grave structure that was negated by the building of the counterforts. On the other hand, the manner of building and the used material would suggest the time before the younger reconstruction. For this reason, it seems reasonable to us to assume that the counterforts were built in the period preceding the first destruction of the mosque. There were certainly reasons for such an intervention, since the alignment of the south wall was on a relatively instable terrain. It was perhaps precisely thanks to these counterforts that the south wall remained relatively well preserved even after the earthquake.

During the reconstruction works, the floor in the interior of the mosque was raised and levelled out. Above the older floor, which was uneven on account of the settlement above the former filled-in tombs, a layer of relatively pure soil was put and after it had been compacted, a layer of clay soil was spread, followed by a thin

³¹¹ Field Journal, 28.7. and 1.8.1959.

Сл. 74. Цамија, бивша катедрала, после обнове у 17. веку, новојодигнутои јужни зид са уграђеним сполијама, спољни изглед са делом темеља (1959. године)

Fig. 74. Mosque, the former cathedral, after the 17th century reconstruction, the newly built south wall with the built-in spolia, exterior appearance with a part of the foundations (1959)

међу којима и једна плоча, која је ту доспела као сполија. Са северне стране, над соклом од брече старијег обрушеног зида, подигнут је нови од ломљеног камена, у неправилном слогу, са slabим кречним малтером трошне структуре. Обе апсиде биле су, како изгледа, добро очуване, тако да на њима нема трагова ове позније обнове.

Нарочито сложен проблем представља покушај да се разјасни шта је преостало од унутрашње структуре источног, базиликално решеног дела некадашње катедрале. У земљотресу је, по свему судећи, страдао цео северни зид некадашњег наоса, са својим масивним луковима ослоњеним на северни стубац. Приликом археолошких истраживања, могло се уочити да је овај стубац био порушен готово до равни темеља. Преостао је само нижи део профилисане стопе, који је био нижи од равни млађег турског пода. Може се претпоставити да су ти остаци остали испод новог поплочања од којег, услед каснијих укопа, на том простору није било очуваних трагова. Једна плоча, која је чинила горњи део профилисане стопе овог ступца, била је уграђена, као сполија, у ступеник поред новог улаза у цамију.

Јужни зид некадашњег наоса са зиданим ступцем и одговарајућим луковима чини се да није био у знатнијој мери био порушен, па је била могућа његова обнова. Зазидани простори испод лукова, који су затварали јужну страну цамије, поново су озидани, будући да је старији турски зид који се ту налазио сигурно био порушен. Нови зид није целом ширином утемељен на остацима старијег, већ је за 20 до 30 cm био померен ка северу. Ова исправка трасе била је, по свему судећи, условљена тежњом да се зид боље заснује, будући да управо на том простору почиње знатни пад стене према југу. Овај нови зид био је грађен различитим врстама приручно прикупљеног камена. Међу овом грађом, налазило се и неколико сполија са рељефним моравским плетером, које потичу са зидова порушеног западног дела некадашње катедрале (сл. 74).

Ради обезбеђивања стабилности јужног зида, уз његово спољно лице дограђена су два масивна контрафора. Оба су била укопана у шут у простору некадашњег

Сл. 75. Цамија, бивша катедрала,
источни контрафор
уз јужни зид (1959. године)

Fig. 75. Mosque, the former cathedral,
east counterfort along the south wall
(1959)

Сл. 76. Цамија, бивша катедрала,
источни контрафор ушемељен на
остацима апсиде првобитне цркве
(1959. године)

Fig. 76. Mosque, the former cathedral,
east counterfort based on the remains
of the original church's apse (1959)

layer of rendering base. As opposed to the earlier floor, this one was made of different-format bricks – rectangular, hexagonal, as well as those older, square-shaped ones. Relatively small areas of this younger floor have been preserved in the apses and the south-west part of the praying area (fig. 78). During the construction of the floor, west of the mihrab, a minbar was built with only its foundation preserved, dug into the fill above the older floor. The minbar was built using carved stone and lime mortar (fig. 79–80). Like in the case of the reconstructed south wall, the building structure of the minbar contained smaller pieces (spolia) of Morava-style plastic decoration.³¹²

³¹² Ђоровић-Љубинковић 1959, 323–325.

Сл. 77. Џамија, бивша катедрала, западни контрафор уз јужни зид (1959. године)

Fig. 77. Mosque, the former cathedral, west counterfort along the south wall (1959)

јужног брода и заснована на стени или старијим зидним масама, а великим делом и на старијој турској гробној конструкцији. У основи грубо зиданог темеља налазио се роштиљ од укрштених дрвених греда. Надземни део контрафора претежно је грађен мањим тесаницима брече и сиге (сл. 75–77). Важно је напоменути да међу овом грађом уопште није било сполија,³¹¹ за разлику од осталих зидова подигнутих током млађе обнове, где је у значајној количини коришћен камен са порушених зидова старијег дела некадашње катедрале. Та појава отвара питање датовања градње контрафора. Сасвим је извесно да су они познији од времена када је уређена нова џамија. На то указује репрезентативна турска гробна конструкција, која је негирана подизањем контрафора. Са друге стране, начин зидања и употребљена грађа, указивали би на време пре млађе обнове. Стога нам разложно изгледа претпоставка да су контрафори подигнути у неком раздобљу које је претходило првом рушењу џамије. За овакву интервенцију сигурно је било разлога, будући да се траса јужног зида налазила на релативно нестабилном терену. Можда је управо захваљујући овим контрафорима, јужни зид и после потреса остао релативно добро очуван.

Приликом радова на обнови, у унутрашњости џамије повишен је и изравнат ниво пода. Над старијим подом, који је био нераван услед слегања над некадашњим затрпаним гробницама, насут је слој релативно чисте земље, изнад кога је после набијања постављан слој иловаче, а потом танак слој малтерне подлоге. За разлику од ранијег пода, овај нови је био рађен од опека различитог формата – правоугаоних, шестоугаоних, као и оних старијих, квадратног облика. Од овог млађег пода очуване су релативно мале површине у апсидама и југозападном делу молитвеног простора (сл. 78). Приликом израде пода, западно од михраба подигнут је мимбар, од кога се сачувао само темељ, укопан у насип над старијим подом. Мимбар је био зидан тесаним каменом и кречним малтером (сл. 79–80). У његовој зиданој структури било је, као и код обновљеног јужног зида, мањих комада пластике са рељефним плетерним украсом.³¹²

³¹¹ Дневник археолошких ископавања, 28. јул и 1. август 1959.

³¹² Ђоровић-Љубинковић 1959, 323–325.

Сл. 78. Цамија, бивша катедрала, остаци сџарије и млађе турске нога испред мхраба (1958. године)

Fig. 78. Mosque, the former cathedral, remains of the older and the younger Turkish floors in front of the mihrab (1958)

In the north-west section of the mosque, there was a gallery – the mahfili. Judging by the finding of a sequence of three untiled stone bases, dug into the fill up to the level of the older floor, this gallery was constructed of modest materials. It was made in its entirety of wood and rested on carved wooden posts. The mahfili was of a triangular shape, since it covered the entire corner of the mosque and it also hung over the entrance into the praying area.

We may only guess what the mosque looked like after this reconstruction. As opposed to the older one, which had retained the monumental appearance of the former cathedral, the reconstructed mosque made a significantly more modest impression. The former praying area was restored in this new edifice, but as a whole the mosque got a completely new shape. It may be presumed that a new pyramid hip roof was placed on top of the partially reconstructed walls which could also rest on the central wooden post in the place of the former, demolished north pillar. The roof covering was most probably made of wood shingles, since no terracotta roof tiles were recorded during the archaeological excavations. With thus imagined roof structure, which covered the area of an approximately square shape, with the dimensions of 19.5 x 19.5 m, a pronaos at least three metres wide may have been in front of the entrance into the mosque. Most probably, there was wood ceiling above the praying area in the interior of building.

There are no data as to when and how the reconstructed Novo Brdo mosque was eventually destroyed. The archaeological documentation from the time of the first excavations holds no data on any possible find of a layer of soot that could suggest that the edifice may have been destroyed in a fire. Without getting into detailed consideration of this issue, for which we have no valid data, we are going to stick to the conclusion of the earlier researchers that the mosque was most probably destroyed at the time of the Austro-Turkish war at the end of the 17th century. Already at the beginning of the following century, a new mosque was founded at the end of the west slope of the elevation in which the remains of the old cathedral stand, and that one has survived to the present³¹³. Judging by the inscription carved into the slab

³¹³ Zdravković, Simić 1956, 268, sl. 15–17.

У северозападном делу џамије налазила се галерија – махвил. Судећи по налазу низа од три необрађене камене базе, укопане у насип до равни старијег пода, ова галерија је била скромне грађе. Она је читава рађена од дрвета и почивала је на тесаним дирецима. Била је троугаоног облика, будући да је обухватала цео угао џамије, а наткривала је и улаз у молитвени простор.

Како је изгледала џамија после ове обнове, може се само претпоставити. За разлику од старије, која је задржала монументални изглед некадашње катедрале, обновљена џамија остављала је знатно скромнији утисак. У овом здању обновљен је некадашњи молитвени простор, али је џамија, посматрана у целини, добила сасвим нови облик. Може се претпоставити да је над делимично обновљеним зидовима постављена нова конструкција крова на четири воде, која је могла бити ослоњена на централни дрвени дирек, на месту некадашњег, порушеног северног ступца. Кровни покривач највероватније је била дрвена шиндра, будући да приликом археолошких ископавања нису забележени налази црепа, односно ћерамида. Са овако замишљеном кровном конструкцијом, која је покривала површину приближно квадратног облика, димензија 19,5 x 19,5 m, пред улазом у џамију могао се налазити трем ширине најмање три метра. Над молитвеним простором у унутрашњости џамије највероватније је постојала дрвена таваница.

Нема података када је и како пострадала обновљена новобрдска џамија. У археолошкој документацији из времена првих ископавања нема података о евенталном налазу слоја гари, који би могао да укаже да ли је здање можда страдало у пожару. Без детаљнијег разматрања овог питања, за које немамо ваљаних података, задржаћемо се на закључку ранијих истраживача да је џамија највероватније страдала у време аустротурског рата крајем 17. века. Већ почетком наредног столећа, на крају западне падине узвишења на коме леже остаци старе катедрале, заснована је нова џамија, која је претрајала све до нашег времена³¹³. Судећи према натпису који је уклесан у плочу изнад њеног улаза подигнута је 1117. године по хиџри, односно 1705. или 1706. године³¹⁴.

Сл. 79. Џамија, бивша катедрала, после обнове у 17. веку, остаци зиданој мимбара

Сл. 80. Џамија, бивша катедрала, после обнове у 17. веку, детаљ шемеља мимбара

Fig. 79. Mosque, the former cathedral, after the 17th century reconstruction, remains of the built minbar

Fig. 80. Mosque, the former cathedral, after the 17th century reconstruction, a detail of the minbar's foundation

³¹³ Zdravković, Simić 1956, 268, sl. 15–17.

³¹⁴ За дешифровање године изградње уклесане на плочи изнад улаза у џамију захвалност дугујемо др Татјани Катић, научном сараднику Историјског института у Београду.

above its entrance, it was built in 1117 AH, that is, in 1705 or 1706³¹⁴. The ruins of the town of Novo Brdo – not only of the fortifications, but also of other destroyed and abandoned edifices, were the source of building material for the local population for a long time. It was mostly the carved stone, breccia and andesite ashlar, as well as tufa blocks, that were taken away. The ruins of Novo Brdo experienced particularly large devastation when in 1892 Turks took the carved stone from here for the purpose of building the military barracks in Pristina.³¹⁵ On that occasion, all of the carved stone from the ruins of the cathedral, both from the remaining walls and from the debris, was taken away.

³¹⁴ For the decoding of the year of construction cut into the slab above the entrance into the mosque, we are grateful to Tatjana Katić, PhD, the scientific associate of the Institute of History in Belgrade.

³¹⁵ Костић 1922, 142; Radovanović 1928, 174.

Рушевине града Новог Брда – не само фортификација, већ и других разрушених и напуштених здања, дуго су били извориште грађевинског материјала за локално становништво. Понајвише је одношен обрађени камен, тесаници брече и андезита, као и блокови сиге. Посебно велике штете новобрдске рушевине су претрпеле 1892. године, када су Турци за грађење касарне у Приштини одавде носили тесани камен.³¹⁵ Том приликом је и са рушевина катедрале однет сав обрађени камен, како са преосталих зидова, тако и из шуга.

³¹⁵ Костић 1922, 142;
Radovanović 1928, 174.

Final considerations

DISPROPORTIONATE TO the importance which Novo Brdo used to have, the life of this medieval town, viewed as a whole, has remained insufficiently known and only partially studied. The preserved original historic records, which are almost exclusively limited to the archives of Ragusa and Kotor, primarily shed the light on the activities of the residents of Novo Brdo, most often foreigners, coming from these towns. There is significantly less data on the local Serbian population that constituted the majority in Novo Brdo and these are mostly indirect. With an exception of the well-known *Law on the Mines of Despot Stefan*, which also contains a part of the Novo Brdo town's statute, there are almost no preserved Serbian original documents. Despite the fact that the available sources, strikingly unbalanced, do not provide for the time being a possibility to view the overall development of Novo Brdo during the 14th and the 15th centuries, they still provide the basic picture of the town that is yet to be supplemented with field researches of the traces of the former urban structures. In those terms, the several-year long excavations of the remains of the main church of Novo Brdo, which served as a mosque after the Turkish conquest of the town, have been of exceptional importance.

The extensive explorations of this monumental edifice surrounded by a necropolis, conducted more than six decades ago, were not finalized in accordance with the original intention, so that there is no final analysis of the very important finds that were obtained in the process. An attempt to do so now has been carried out with a limited success. With the passage of time, a part of the field documentation has been lost and what has remained, along with the published reports, is insufficient for a comprehensive study, especially when it comes to the findings from the necropolis. For this reason, our considerations had to be limited to the remains of the church itself, that is, to the architectural remains and built tomb structures, as well as – within the limits of the available material – the grave interments that were located in the interior of this main temple of Novo Brdo.

During the field researches of the site in the former centre of the urban zone of Novo Brdo, a very complex stratigraphic situation was encountered, with archaeological remains that correspond to different periods in which this site was used. On the basis of the conclusions reached by the earlier researchers, as well as the outcomes of our more recent surveying, it was possible to differentiate five stages, or rather, construction phases which in continuity replaced one another from the middle of the 14th century to the end of the 17th century. The necropolis with the sepulchral church was singled out as the oldest one, followed by the building of the main temple, while the extension of its east section was carried out in the third phase.

³¹⁶ The temple's dedication of the Novo Brdo cathedral was reliably confirmed by the earlier mentioned account of Giorgio Bianchi from 1642 saying that the Church of St Nicholas, the former cathedral temple, had been turned into a mosque (Jačov 1986, 589).

Завршна реч

НЕСРАЗМЕРНО ЗНАЧАЈУ које је Ново Брдо некада имало, живот тог средњовековног града, посматран у целини, остао је недовољно познат и само делимично проучен. Сачувана изворна историјска грађа, која је готово искључиво ограничена на документа из приморских архива, Дубровника и Котора, осветљава на првом месту деловање новобрдских житеља, најчешће странаца, пореклом из ових градова. О локалном српском становништву, које је чинило већину грађана Новог Брда, располаже се са знатно мање података, и то углавном посредних. Са изузетком познатог *Закона о рудницима десјоша Стефана*, у коме се налази и део новобрдског градског статута, о овом граду готово да и нема сачуване српске изворне грађе. Упркос чињеници да расположиви извори, изразито неуједначени, за сада не пружају могућност да се у целини сагледа развој Новог Брда током 14–15. века, они ипак дају основну слику града, коју тек треба допуњавати теренским истраживањима трагова некадашњих урбаних структура. У том смислу, од изузетног значаја су била вишегодишња ископавања остатака главне новобрдске цркве, која је после турског запоседања града служила као џамија.

Обимна истраживања овог монументалног здања окруженог некрополом, вршена пре више од шест деценија, нису окончана према првобитној замисли, тако да је изостала и коначна обрада веома значајних налаза до којих се дошло том приликом. Покушај да се то сада учини остварен је са ограниченим успехом. Протоком времена део теренске документације је изгубљен, а оно што је преостало, уз објављене извештаје, недовољно је за целовиту студију, посебно када су у питању налази са некрополе. Стога су наша разматрања морала бити ограничена на остатке саме цркве, односно архитектонских остатака и зиданих гробних конструкција, као и – у оквирима расположиве грађе – гробних упоја који су се налазили у унутрашњости овог, главног новобрдског храма.

У току теренских истраживања локалитета у некадашњем средишту урбане зоне Новог Брда, установљена је веома сложена стратиграфска ситуација, са археолошким остацима који одговарају различитим раздобљима коришћења ове локације. На основу закључака до којих су дошли ранији истраживачи, као и исхода наших новијих испитивања, било је могуће издвојити пет етапа, тачније, грађевинских фаза, које су се у континуитету смењивале од средине 14. до краја 17. века. Као најстарија, издвојена је некропола са гробљанском црквом, затим следи грађење главног храма, а у трећој етапи доградња његовог источног дела. Последње две етапе уследиле су након претварања новобрдске катедрале у џамију. У нашем излагању свака од ових етапа детаљно је размотрена, уз доношење одговарајућих закључака.

The last two stages ensued after the Novo Brdo cathedral had been turned into a mosque. Each one of these stages has been analyzed in our text in details, along with the reaching of the relevant conclusions.

At the time when the urban area of Novo Brdo was still in the shaping phase, a necropolis of the town's Orthodox residents was established on the mild slope of an elevation, almost in the centre of the future suburb. Soon after the first burials, as it appears, the space of the necropolis was enclosed with a solidly built wall. The archaeological surveys have shown that there used to be a small sepulchral church in the central part of the necropolis of which, owing to the subsequent demolitions and partitioning, only parts of the foundations based directly on the rock have remained. On the basis of the fragmentarily preserved remains, it could be concluded that this was a single-nave temple with a rectangular ground plan and a semi-circular apse in the east. With two pairs of small pilasters, its interior space was divided into three bays – the spacious central one and two narrow ones on the east and the west sides. Most probably, the church had a semi-spherical vault, although it cannot be ruled out that there was a dome above the central bay. During the archaeological diggings, no traces of the former floor were found nor any possible traces of the older-date burials in the church itself were noticed.

According to the characteristics of its architecture, that small church around which, by all accounts, the town's necropolis started to develop belongs to the rank of modest, single-nave edifices, such as were built on the territory of the Serbian lands over the period of several centuries. Therefore, the revealed remains, by themselves, do not provide sufficient data for any more reliable dating of the construction. The building of this small temple, which preceded the building of the cathedral, needs therefore to be viewed within the scope of the development of the urban structure of Novo Brdo and the economic strengthening of the town. A very important role in this process, in addition to the foreigners – the Saxons and the people from the coastal towns – was also played by the local Orthodox population. It may be assumed that already in the first decades of the 14th century, in addition to the church intended for the Latin services, orthodox temples were built as well. Among them, judging by all, there was also the small church at the necropolis. In comparison to the other single-nave temples of Novo Brdo, it was a little more spacious and significantly more massively built (fig. 15). We should also not rule out a possibility that already at the time when it was first founded it was given particular attention, which is indirectly supported by the fact that a little later, the cathedral temple of St Nicholas was built at the same site.³¹⁶ The given considerations could suggest that the building of the first – small single-nave church at this site could be dated back to the second quarter of the 14th century, perhaps closer to the middle of the century. It would also be the time when the burying in the necropolis around the newly-built church started.

The exploitation of the rich silver mines and the fast urbanization accompanied by the settling of the local population testify to the exceptional importance which Novo Brdo had even before the middle of the 14th century. In line with the prosperity of the town, the future town's cathedral, St Nicholas Church, was built in the centre of the suburb, on the existing necropolis, in order to meet the needs of the increasing number of orthodox residents. The new temple was significantly bigger than the former sepulchral church. It had a rectangular ground plan in the

У време када је урбани ареал Новог Брда био још у фази обликовања, на благој падини виса, готово у средишту будућег подграђа, образована је некропола православног градског становништва. Убрзо после првих сахрана, како изгледа, простор некрополе био је обухваћен солидно грађеним зидом. Археолошка истраживања су показала да се у средишњем делу некрополе налазила мала гробљанска црква од које су, услед каснијих рушења и преградњи, преостали углавном делови темеља, засновани непосредно на стени. На основу фрагментарно очуваних остатака могло се закључити да је у питању једнобродни храм правоугаоне основе са полукружном апсидом на истоку. Његов унутрашњи простор био је са два пара малих пиластара подељен на три травеја – простран централни и два уска са источне и западне стране. Црква је, највероватније, имала полуобличасти свод, мада није искључена ни могућност да је постојала купола над централним травејом. У току археолошких ископавања нису нађени остаци некадашњег пода, нити су уочени евентуални трагови старијег сахрањивања у самој цркви.

Та мала црква око које је, по свој прилици, започето образовање градске некрополе, према одликама своје архитектуре спада у ред скромних једнобродних здања, каква се на подручју српских земаља граде током више столећа. Стога откривени остаци, сами по себи, не пружају довољно података за поузданије одређење времена грађења. Настанак овог малог храма, који је претходио подизању катедрале, стога треба посматрати у оквиру развоја урбане структуре Новог Брда и економског јачања града. Значајан удео у том процесу, осим странаца – Саса и људи из приморских градова – имало је и локално православно становништво. Може се претпоставити да су већ у првим деценијама 14. века, осим цркве намењене латинском богослужењу, грађени и православни храмови. Међу њима, по свему судећи, налазила се и мала црква на некрополи. У поређењу са другим једнобродним новобрдским храмовима, она је била нешто пространија и знатно масивније грађена (сл. 15). Не треба искључити могућност да јој је већ у време заснивања придаван посебан значај, на шта посредно указује и чињеница да се нешто касније, на истој локацији, гради катедрални храм Светог Николе.³¹⁶ Наведена разматрања указују на то да би се грађење прве – мале, једнобродне цркве на овом локалитету, могло датovati у другу четвртину 14. века, можда ближе средини тога столећа. То би било и време када започиње сахрањивање на некрополи око новосаграђене цркве.

Експлоатација богатих рудника сребра и брза урбанизација праћена досељавањем локалног становништва, сведоче о изузетаном значају који је Ново брдо стекло пре још пре средине 14. века. У складу са напретком града, за потребе све бројнијих православних житеља у средишту подграђа, на постојећој некрополи подигнута је црква Светог Николе, будућа градска катедрала. Нови храм био је знатно већи од раније гробљанске цркве. Имао је правоугаону основу у виду развијеног уписаног крста. На истоку се налазила апсида, која је приликом позније доградње источног дела катедрале у целости порушена. Средишњи простор наоса образовала су четири стуба, клесана од брече, над којима се налазила купола. Унутрашња припрата је од главног дела храма била одвојена са два нижа, слично клесана стуба.

Новобрдска црква Светог Николе, заснована на старијој градској некрополи уз затечени једнобродни храм, грађена је у духу претходних остварења српског

³¹⁶ Храмовна посвета новобрдске катедрале поуздано је потврђена раније наведеним казивањем Ђорђа Бјанкија из 1642. године да је црква Светог Николе, некадашњи катедрални храм, претворена у џамију (Јаџов 1986, 589).

form of a developed cross-in-square design. In the east there was an apse which was destroyed in its entirety during the subsequent extension of the east section of the cathedral. The central space of the naos was created with four columns, made of breccia, with a dome above them. The narthex was separated from the main section of the temple with two lower, similarly carved columns.

The St Nicholas Church in Novo Brdo, based on the older town's necropolis along the existing single-nave temple, was built in the spirit of the previous achievements of the Serbian sacral architecture, with the use of low-relief plastic decoration characteristic of the Morava-style plastic. This is a phenomenon that reflects a transitory period in the Serbian history, marked by the disintegration of the state and the first Ottoman conquests. Some of the important monuments of that epoch have reached our times in ruins or in the form of archaeological remains, which makes it more difficult to observe the style transformations in the architectural shaping of the new temples. The remains of Novo Brdo's Church of St Nicholas, as well as the few finds discovered in its ruins, allow us to glimpse the transient forms in the transformation of the sacral architecture on the territory of the Serbian lands. Nevertheless, it seems to us that they are insufficient for reaching any final, more firmly based conclusions.

In this context, it is good to underline different specific solutions. The shape of the ground plan of the Church of St Nicholas, with its cross-in-shape design, with the naos and narthex brought together in the terms of space, as well as the subdomical structure resting on carved stone columns, are very much related to a similar solution in the church in Markov manastir, with which there are other concurrences, as well. What needs to be pointed out in particular here is the way in which the narthex of the Novo Brdo church is linked with the naos, via a triple-arch passage resting on two lower monolithic pillars. It may be presumed that there was the same proportion relation between the width of the central bay and the height of the subdomical structure. An analogous solution has also been noticed at the church of the Nova Pavlica Monastery, where the subdomical structure also rests on the carved stone columns (fig. 35).

As opposed to the similarity in the said structural solutions and the proportion relations, as well as some other architectural details, such as portals, significant differences in the finishing of the facades may be observed in comparison to the older architectural solutions. In the case of the Church of St Nicholas, they are primarily seen in the style of building using rows of ashlar in two colours, then in the application of three-cascade pilasters and cordon-cornices, as well as the use of the Morava-style low-relief plastic. In the church in Markov manastir, built around the middle of the seventh decade of the 14th century, the facades were done using the alternating rows of stones and bricks, with one-cascade pilasters and a cordon-cornice only in the ground-level zone, while the plastic decoration is limited to the capitals of the iconostasis and the door lintel beam of the west portal.

The appearance of finely finished facades using carved stone blocks in two or three colours, laid in regular rows, is a characteristic of the main Serbian rulers' endowments built during the first half of the 14th century. When it comes to Banjska and Dečani monasteries, such a building style has been interpreted as taking Studenica Monastery – the sepulchral temple and endowment of the founder of the dynasty, Stefan Nemanja, as the paragon. The third major endowment, the Monastery

сакралног градитељства, уз појаву плетерне пластичне декорације карактеристичне за моравску пластику. У питању је појава која одсликава једно прелазно раздобље српске повести, обележено дезинтеграцијом државе и првим турским освајањима. Неки од значајних споменика те епохе доспели су до нашег времена у рушевинама, или у археолошким остацима, што отежава сагледавање стилских преображаја у архитектонском обликовању нових храмова. Остаци новобрдске цркве Светог Николе, као и малобројни налази откривени у њеним рушевинама, омогућавају да се наслуте прелазне форме трансформације сакралног градитељства на тлу српских земаља. Чини нам се, ипак, да су они недовољни за доношење коначних, боље утемељених закључака.

У том контексту ваља указати на поједина карактеристична решења. Облик основе цркве Светог Николе, у виду уписаног крста са просторно повезаним наосом и припратом, као и поткуполном конструкцијом ослоњеном на клесане камене стубове, веома је близак сличном решењу цркве Марковог манастира, са којом постоје и друге подударности. Ту треба посебно истаћи начин на који је припрата новобрдске цркве повезана са наосом, преко тролучног отвора, са средишњим луком ослоњеним на два нижа монолитна стуба. Може се претпоставити да је био исти и пропорцијски однос ширине средишњег травеја и висина поткуполне конструкције. Аналогно пропорцијско решење уочено је и у цркви манастира Нове Павлице, где је такође поткуполна конструкција ослоњена на клесане камене стубове (сл. 35).

За разлику од блискости наведених конструктивних решења и пропорцијских односа, као и неких других детаља архитектуре, какви су портали, у обради фасада уочавају се битне разлике у односу на старија градитељска решења. Оне се код цркве Светог Николе најпре огледају у зидању редовима тесаника у две боје, затим примени тростепених пиластара и кордон-венаца, као и појави моравске плиткорезане пластике. У Марковом манастиру, грађеном средином седме деценије 14. века, фасаде су рађене у алтернацији редова камена и опеке, са једностепеним пиластрима и кордон-венцем само у приземној зони, док је пластична декорација ограничена на капителе иконостаса и надвратну греду западног портала.

Појава фино обликованих фасада клесаним каменним блоковима у две или три боје, сложених у правилне редове, одлика је главних српских владарских задужбина грађених током прве половине 14. века. Када су у питању Бањска и Дечани, тај начин грађења тумачен је угледањем на Студеницу – гробни храм и задужбину родоначелника династије, Стефана Немању. И трећа велика задужбина, манастир Светих арханђела код Призрена, грађен током пете деценије 14. века, следи у основним цртама ту традицију, али уз рашчлањавање фасада лезенама и кордон-венцима у духу старијих византијских узора. Та симбиоза рашких образаца и утицаја византијског сакралног градитељства, која је дошла до пуног изражаја у обликовању храмова призренског манастира Светих арханђела, сматра се зачетком особених архитектонских остварења у областима Моравске Србије. Чини нам се да у том контексту треба посматрати одлике новобрдског храма, уз покушај да му се одреди место у развојној линији српског сакралног градитељства на размеђу две епохе. Сматрамо да нећемо погрешити ако закључимо да је на обликовање његових фасада велики значај имало угледање на призренску задужбину и гробни храм цара Стефана Душана, али уз

of the Holy Archangels near Prizren, built during the fifth decade of the 14th century, follows this tradition with its basic elements, but with the division of the facades using lesenes and cordon-cornices in the spirit of the older Byzantine paragons. This symbiosis of the Raška-style templates and the influence of the Byzantine sacral architecture, that reached its peak in the shaping of the temples belonging to the Monastery of the Holy Archangels, is considered to be the very beginning of the characteristic architectural achievements in the areas under the Moravan Serbia influence. It seems to us that it is in this context that we should view the features of the Novo Brdo temple, while trying to determine its position along the development line of the Serbian sacral architecture at the turning point between two epochs. We believe we are not going to be wrong if we conclude that the shaping of its facades was greatly influenced by the endowment from Prizren and the sepulchral temple of Emperor Stefan Dušan, but with an introduction of new decorative elements that would reach their full expression in the Morava-style architecture.

In those terms, one of the important characteristics of the architecture of the Church of St Nicholas is the use of plastic decorations on the facades. The relief decoration of the windows, archivolt on the pediments and rosettes, with the selection of the materials and the manner of carving, as well as the motifs, is closest to the decorative plastic applied on the endowments of Prince Lazar. The building of Lazarica, the Prince's castle church in Kruševac is rather reliably dated back to 1376/77, while the monastery temple in Ravanica was by all accounts built a little later, but certainly before 1381. It is believed that the Prince's endowment activity ensued right after the state assemblies held in Peć in 1374/1375, that is, after the reconciliation with the Patriarchate of Constantinople.

The close parallels with the oldest Morava-style monuments represent, without any doubt, an important element for the dating of Novo Brdo's Church of St Nicholas. The fragmentary preservation does not allow for any more detailed analyses of the noted similarities, which is particularly evident when the presence or the quantities of plastic decorations on the facades are compared. Although there are not enough elements for any final conclusions, one does get an impression that in comparison to Lazarica and Ravanica, the facades of the Novo Brdo church contained less carved plastic. This phenomenon might be explained by the fact that the monumental appearance of the temple, built using red breccia and green-brown andesite ashlar, was actually only supplemented with the low-relief stone plastic, as a new decorative element. The stated parallels and observations would allow for a supposition that St Nicholas Church was built somewhere in the first years of the Prince Lazar's reign. Nonetheless, there is still an open possibility that the Novo Brdo temple actually preceded the building of the Prince's endowments. In all of this, it is important to keep in mind a supposition presented a long time ago saying that it was the masons from Novo Brdo who took part in the building and decorating of the first Morava-style temples and then it would be them who could be attributed with an active role in the shaping of the Morava-style plastic decoration. A more reliable response in that sense could be provided by further explorations of the remains of the interlacing ornamental plastic from the other temples of Novo Brdo, especially those that were, as the spolia, built into the town's ramparts during the Turkish reconstruction.

The broader context of the building of the Church of St Nicholas should be viewed within the scope of the development phases of the town of Novo Brdo, but

уношење нових декоративних елемената, који ће доћи до пуног изражаја у моравском градитељству.

У том смислу, једну од битних одлика архитектуре цркве Светог Николе представља појава пластичне декорације на фасадама. Рељефни украс прозора, архиволти на забатима и розете, избором материјала и начином клесања, као и мотивима, најближи је декоративној пластици на задужбинама кнеза Лазара. Грађење Лазарице, кнежеве придворне цркве у Крушевцу, доста се поуздано датује у 1376/77. годину, док је манастирски храм у Раваници по свему судећи подигнут нешто касније, али сигурно пре 1381. године. Сматра се да је кнежева ктиторска делатност уследила одмах после државних сабора 1374/1375. године у Пећи, односно после помирења са Васељенском црквом у Цариграду.

Блиске паралеле са најстаријим моравским споменицима представљају, без сумње, важан елемент за датовање новобрдске цркве Светог Николе. Фрагментарна очуваност не пружа могућност за детаљније анализе уочених сличности, што посебно долази до изражаја када се упореди заступљеност, односно, количине пластичног украса на фасадама. Иако за коначне закључке нема довољно елемената, стиче се утисак да је у поређењу са Лазарицом и Раваницом, на фасадама новобрдске цркве било мање клесане пластике. Ова појава можда би се могла објаснити чињеницом да је монументални изглед храма, грађеног тесаницима црвене брече и зеленосмеђим андезитом, заправо само допуњен плиткорезаном каменом пластиком, као новим декоративним елементом. Наведене паралеле и запажања дозвољавале би претпоставку да је црква Светог Николе подигнута негде у првим годинама владавине кнеза Лазара. Остаје, ипак, отворена могућност да је, штавише, новобрдски храм и претходио изградњи кнежевих задужбина. При томе треба имати у виду и једну давно изнету претпоставку да су у грађењу и украшавању првих моравских храмова учествовали и новобрдски неимари, којима би се можда могли приписати и активна улога у обликовању моравске пластичне декорације. Поузданији одговор у том смислу могла би да пружи даља истраживања остатака плетерне пластике са других новобрдских храмова, посебно оних који су као сполије уграђени у градске бедеме приликом турске обнове.

Шири контекст настанка цркве Светог Николе требало би посматрати у оквиру развојних етапа града Новог Брда, али недостатак изворне архивске грађе оставља у том смислу бројна питања без одговора. Решавању проблема не приближава нас ни разматрање урбаног развоја других градова у српским средњовековним земљама, о чему располажемо са још мање података. Поједини закључци могли би се заснивати на нешто боље познатом, познијем развоју Новог Брда, његовим православним житељима и храмовима, сада посведоченим само археолошким остацима.

За разлику од приближно утврђеног времена грађења, личност ктитора цркве Светог Николе потпуно је непозната. Отворено је питање да ли је за тај подухват био заслужан владар, или је то било дело новобрдских грађана. И поред чињенице да се Ново Брдо средином 14. века налазило у пуном процвату и да је у складу са тим растао број имућних и утицајних грађана, склони смо помисли да је црква светог Николе ипак била владарска задужбина. У том смислу, на првом месту би требало помишљати на кнеза Лазара, који је пореклом био из ближе околине Новог Брда и на овом подручју имао своју баштину и пре него што

the lack of the original archive materials leaves in this sense many questions unanswered. We are no closer to the solving of the problem if we consider the development of the other towns in the Serbian medieval lands, which we have even fewer data on. Some conclusions may be based on the somewhat better known, later development of Novo Brdo, its Orthodox residents and temples, now only testified to by the archaeological remains.

As opposed to the approximately determined time of the building, the personality of the endower of the Church of St Nicholas is completely unknown. It remains an open question whether we need to thank a ruler for this endeavour or if it was an act of the residents of Novo Brdo. Despite the fact that around the middle of the 14th century Novo Brdo was in its full bloom and that in line with that the number of wealthy and influential citizens was on the rise, we are prone to think that St Nicholas Church was a ruler's endowment after all. In those terms, we should first think of Prince Lazar, who was born in the close proximity of Novo Brdo and had his inheritance in this area even before becoming the ruler of Serbia. Unfortunately, there is no confirmation for this supposition in the scarce original records we have at our disposal or in the Prince's biography. If we were to date the building of the church a little earlier, a few years before 1371, which should also not be ruled out, the endower of the Novo Brdo temple could be Emperor Uroš himself – whose court was located in the area bordering the territory of Novo Brdo, or perhaps his co-ruler, King Vukašin. However, we also have no original data on their possible participation in this building endeavour. This could be perhaps explained by the fact that due to the development of the events following their respective deaths in the course of the same year, 1371, the memory of these rulers, especially that of Emperor Uroš, was significantly pushed back into oblivion. This supposition, at least as far as King Vukašin is concerned, may be supported by a great deal of identicalness of the applied structural solution with the Church of St Demetrius in Markov manastir, the family endowment of the Mrnjavčević dynasty. These suppositions, which cannot be founded more strongly on the basis of the available findings, leave the issue of the endower open for further considerations.

St Nicholas Church was built as the main Orthodox temple of the town of Novo Brdo. In addition to this indisputable fact, on the basis of an analysis of the structural corpus of the edifice, as well as the subsequent additions, a conclusion imposes itself that even at the time when the temple was originally built it was earmarked to play the function of the future religious centre. This could be supported by the catechumen, that we presume used to exist above the narthex – which is, as it is believed, one of the characteristics of cathedral temples in the centres of dioceses. A view was expressed a long time ago saying that Novo Brdo's St Nicholas Church had served for a while as the seat of the Lipljan-Gračanica archbishops, who also appeared with the title of the metropolitans of Novo Brdo. This points to a possibility that its spatial solution was adjusted to such a purpose already at the time when the church was built. As it is well known, catechumens existed by the rule at the Serbian churches that were the seats of the dioceses, as is corroborated by the examples from Žiča, Peć Patriarchate, Our Lady of Hvosno, the Holy Virgin of Ljeviša, and Gračanica. Taking into account the context of the building of the Church of St Nicholas in Novo Brdo, the given examples, close to this church both in terms of the space and the time, clearly show that a similar need may have existed here as well.

је постао владар Србије. Нажалост, у оскудној изворној грађи којом располажемо, као и у кнежевом животопису, за ову претпоставку нема потврде. Уколико би се настанак цркве нешто раније датовао, коју годину пре 1371. године, што такође не треба искључити, ктитор новобрдског храма могао је бити и лично цар Урош – чији се двор налазио у области која се граничила са подручјем Новог Брда, или пак његов савладар, краљ Вукашин. Међутим, ни о њиховом евентуалном учешћу у овом градитељском подухвату нема изворних података. То би се можда могло објаснити чињеницом да је услед развоја догађаја након њихове смрти у току исте, 1371. године, сећање на ове владаре, посебно цара Уроша, било у значајној мери потиснуто. Можда би у прилог изнетој претпоставци, бар када је у питању краљ Вукашин, могла да укаже велика подударност примењеног конструктивног решења са црквом Светог Димитрија у Марковом манастиру, породичном задужбином Мрњавчевића. Наведене претпоставке, које се на основу расположивих сазнања не могу чвршће утемељити, остављају питање ктиторства отвореним и за даља разматрања.

Црква Светог Николе грађена је као главни православни храм града Новог Брда. Поред ове неспорне чињенице, на основу анализе конструктивног корпуса грађевине, као и каснијих доградњи, намеће се закључак да је овом храму још у време грађења била намењена и функција будућег црквеног средишта. На то би могла да укаже појава катихумене, за коју смо претпоставили да се налазила изнад нартекса – што је, како се сматра, једна од одлика катедралних храмова у средиштима епископија. Још одавно је изнето мишљење да је новобрдска црква Светог Николе једно време служила као седиште липљанско-грачаничких архијереја, који се јављају и са титулом новобрдских митрополита. То указује на могућност да је таквој намени већ у току грађења цркве било саображено и њено просторно решење. Као што је познато, у српским црквама које су биле средишта епископија, по правилу су постојале катихумене, како то сведоче примери из Жиче, Пећке патријаршије, Богородице Хвостанске, затим из Богородице Љевишке и Грачанице. Имајући у виду контекст настанка цркве Светог Николе у Новом Брду, наведени примери, блиски просторно и временски, јасно указују на то да је слична потреба могла постојати и овде.

У време успостављања аутокефалне архиепископије 1219. године, седишта епископија су се готово по правилу налазила у манастирима, будући да средишње области државе нису биле урбанизоване. Тамо где су постојале могућности, центри епископија били су смештени у старијим или новим урбаним средиштима, најпре у Призрену и Стону, затим у Скопљу, а касније у Београду и Смедереву. Нагли развој Новог Брда током 14. века и прерастање овог новозаснованог града у привредни центар државе, могло је бити повод за планирање постепеног пресељења грачаничког архијерејског средишта у урбану средину. У немирним временима, када се гради црква Светог Николе, утврђени град је епископском седишту пружао знатно већу сигурност од манастира у равници.

Монументална катедрална црква, чија је изградња окончана најкасније у време владавине кнеза Лазара, већ после неколико деценија постала је недовољна за потребе вишестуко увећаног броја грађана Новог Брда. Нагли развој града пратио је велики прилив становништва, као и економско јачање досељеника, међу којима је, уз трговачку елиту странаца и грађана из српског Поморја, било и доста локалног православног живља. Стога се и јавила потреба да се главни

At the time when the autocephalous archdiocese was established in 1219, the seats of the dioceses were, by the rule, located at monasteries, since the central parts of the state had not been urbanized. Where there were options, the seats of the dioceses were located at older or new urban centres, first in Prizren and Ston, then in Skopje, and later in Belgrade and Smederevo. The abrupt development of Novo Brdo during the 14th century and the transformation of this newly founded town into an economic centre of the state could have served as a reason for planning a gradual move of the Gračanica archihiereuses' seat to this urban setting. During the turbulent times, when St Nicholas Church was being built, a fortified town provided a diocese seat with a significantly greater level of security than a monastery in lowland.

The monumental cathedral church, the construction of which was finalized at the time of the reign of Prince Lazar at the latest, already after a few decades became insufficient for the needs of the number of Novo Brdo residents that has increased multiple times. The abrupt development of the town was accompanied by a large influx of population, as well as the economic strengthening of the immigrants among whom, along with the merchant elite including foreigners and citizens of the Serbian Coastal Region, there was also a lot of local Orthodox population. Therefore, there was a need to build an extension to the town's main temple, thus increasing it in terms of its space. Also, the wealthy class of the Serbian population aspired to have the place of their eternal rest in the cathedral church, as was common in the more developed coastal towns.

The site for the extension of the existing temple was not suitable, particularly if we bear in mind the configuration of the terrain. The limited space did not allow the church to extend to the west, as was usual. Contrary to that, on the east side the situation was somewhat better, since there was the relatively flat terrain to the boundary wall of the necropolis. It was in this space which was the only available one, that the extension of a spacious east section, significantly wider than the already existing church and divided into three naves with a couple of interior free pillars, was planned. The added section was certainly envisaged as the main space of the temple or the naos, which entailed moving of the sanctuary towards the apse of the new central nave. In the new division of the cathedral's interior that had been envisaged in such a manner, the older naos now got the role of a new spacious narthex. It was also planned that the space in which the older single-nave church was found got incorporated within the added section, as the south nave. The ambitious plan regarding this extension, however, was not fulfilled in its entirety. Only the central and the north naves with semi-circular apses were built, while the south nave, founded on the remains of the demolished older small church remained unfinished (fig. 41).

With the characteristics of its architecture, the added east section differed significantly from the older west section of the temple. This was not only because of the basilican solution for the ground plan and in connection with that the solution for the roof structures – which was unusual in the then Serbian sacral architecture – but also because of the shaping up of its exterior appearance. There was no relief decoration on the facades of the added section of the cathedral or rhythmical vertical and horizontal divisions of the facades with multiply projecting pilasters and cordon-cornices, which was characteristic of the architecture of the Moravan Serbia. There is similarity only when it comes to the building of the facade faces using

градски храм догради и просторно увећа. Такође, постојала је и тежња богатог слоја српског грађанства да у катедралној цркви обезбеди себи место вечног покоја, као што је то било уобичајено у развијенијим приморским градовима.

За доградњу постојећег храма, затечена локација није била подесна, нарочито ако се има у виду конфигурација терена. Ограничени простор није омогућавао да се црква шири према западу, како је то било уобичајено. Насупрот томе, са источне стране ситуација је била нешто погоднија, будући да је постојао релативно раван терен до оградног зида некрополе. На том, једином расположивом простору, била је планирана доградња пространог источног дела, знатно ширег од затечене цркве, који је паром унутрашњих слободних стубаца био подељен на три брода. Дограђени део је свакако био замишљен као главни простор храма, односно наос, што је подразумевало померање олтара ка апсиди новог централног брода. У овако замишљеној новој подели унутрашњости катедрале, старији наос је добио значење новог пространог нартекса. Било је такође предвиђено да се у оквир дограђеног дела, као јужни брод укључи и простор на коме је затечена старија једнобродна црква. Амбициозна замисао о овој доградњи није, међутим, остварена у целини. Подигнути су само средишњи и северни брод са полукружним апсидама, док је јужни брод, на остацима порушене старије мале цркве, остао незавршен (сл. 41).

Одликама своје архитектуре дограђени источни део битно се разликовао од старијег, западног дела храма. У питању је не само базиликално решење плана, а са тим у вези и решење кровних конструкција – што је било неуобичајено у оновременом српском сакралном градитељству – већ и обликовање спољног изгледа. На фасадама дограђеног дела катедрале није постојао рељефни украс, нити ритмична вертикална и хоризонтална подела фасада вишеструко истуреним пиластрима и кордон-венцима, што је било карактеристично за градитељство Моравске Србије. Сличност постоји једино када је реч о зидању фасадних лица алтернацијом редова камена у две боје што је, како изгледа, било условљено тежњом да се дограђени део визуелно повеже са старијим делом храма. Декоративна обрада фасада тесаницима различите боје, сложеним у наизменичне редове, карактеристична за романичку архитектуру Приморја, представљала је једну од битних одлика српских владарских задужбина током прве половине 14. века. Полихромне, односно двобојне фасаде новобрдске катедрале, како њеног старијег тако и млађег дела, свакако би требало посматрати као резултат приморских утицаја, али и угледања на монументална остварења оновременог српског градитељства.

Посматран у целини, нови источни део новобрдске катедрале, без ближих паралела у српском средњовековном градитељству, био је свакако грађен по узору на слична сакрална здања развијенијих приморских градова. Осим одлика архитектуре, на то указују и бројне зидане гробне конструкције, намењене сахрањивању грађана Новог Брда, што је представљало новину у српској фунерарној пракси.

Гробни укопи у дограђеном, источном делу катедрале својеврсно су сведочанство о социјалној структури новобрдских грађана и успону појединаца из редова домаћег српског становништва. Гробнице, грађене истовремено са подизањем овог дела храма, биле су намењене вечном покоју чланова породица богатих приложника из реда православних новобрдских грађана. У том смислу би

alternation of the rows of stone in two colours which was, as it appears, caused by the aspiration to link visually the added section to the older part of the temple. The decorative finish of the facades using different colour ashlar, laid into alternating rows, characteristic of the Romanesque architecture of the Coastal Region, represented one of the important features of the Serbian rulers' endowments during the first half of the 14th century. The polychromous, that is, the two-colour facades of the Novo Brdo cathedral, both of its older and its younger sections, should certainly be seen as a result of the coastal influences, as well as the using of the monumental achievements of the then Serbian architecture as the paragon.

If observed in its entirety, the new east section of the Novo Brdo cathedral, with no related parallels in the Serbian medieval architecture, was certainly built modelling similar sacral edifices in the more developed coastal towns. In addition to the architectural features, this is also suggested by the numerous built tomb structures intended for the burials of the citizens of Novo Brdo, which constituted a novelty in the Serbian funerary practice.

The grave interments in the added, east section of the cathedral constitute a specific testimony to the social structure of the citizens of Novo Brdo and the rise of individuals from among the ranks of the domestic Serbian population. The tombs built simultaneously with the building of this part of the temple were intended as the eternal resting place for the members of the families of wealthy donors from among the orthodox citizens of Novo Brdo. It is in this light that the basic idea behind the extension should be seen. In addition to the indisputable need to expand the liturgical space, caused by the abrupt growth in the number of citizens, the funerary function of the added section was also of particular importance. The spacious side naves were meant precisely for this purpose, the north one with 21 built tombs or grave interments, as well as the south, unfinished one where that intent was only partially realized. The prestigious place for the burial was also the space of the central nave, in front of the sanctuary, where because of the nature of the terrain it was not possible to fit built tombs.

At the time of the greatest rise of Novo Brdo, during the first decades of the 15th century, the social structure of the population was, in comparison to the previous period, significantly changed. Along with the rich and influential coastal people, domestic merchants and well-off individuals, including members of nobility, also kept gaining in importance. This influential class of domicile people and their aspiration to be equal in many aspects to the residents of prosperous coastal communes constituted one of the driving forces for the further development of the town. It seems to us that the extension of Novo Brdo's cathedral temple should be viewed in this context. This endeavour was without any doubt a collective feat of the wealthy citizens of Novo Brdo and of the other endowers of the cathedral. In addition to the indisputable need to expand the liturgical space, which matched the abrupt rise in the number of citizens, one of the important motives was also the desire to ensure the place of eternal burial within the consecrated space of a temple, as was the custom in the town churches of the Latin West. It was not only a question of need, but also a question of prestige. Over twenty tombs for family burials prepared in advance in the added section of the cathedral unambiguously suggest that there was a large number of endowers from among the wealthy population of Novo Brdo.

требало и посматрати основну замисао ове доградње. Осим несумњиве потребе да се прошири богослужбени простор, узроковане наглим растом броја грађана, од нарочите важности била је и фунерарна функција дограђеног дела. Тој сврси били су намењени пространи бочни бродови, северни са 21 гробницом или гробним укопом, као и јужни, незавршени, где је та замисао само делимично остварена. Престижно место за сахрањивање био је и простор средњег брода, испред олтара, где због природе терена није било могуће уграђивање зиданих гробница.

У време највећег успона Новог Брда, током првих деценија 15. века, социјална структура становништва била је, у односу на раније раздобље, у значајној мери измењена. Уз богате и угледне приморце, све већи значај стицали су домаћи трговци и имућни људи, међу којима је било и представника властеле. Тај утицајни слој домаћих људи и њихова тежња да се у много чему изједначе са житељима напредних приморски комуна, претстављали су једну од покретачких снага даљег развоја града. Чини нам се да у том контексту треба посматрати и доградњу новобрдског саборног храма. Овај подухват без сумње је био колективно дело имућних грађана Новог Брда, односно других ктитора катедрале. Осим несумњиве потребе да се прошири богослужбени простор, што је одговарало наглом расту броја грађана, један од битних мотива била је и жеља да се обезбеди место вечног покоја у освећеном простору храма, као што је то био обичај у градским црквама на латинском Западу. Било је то не само питање потребе, већ и ствар престижа. Постојање преко двадесет унапред припремљених гробница за породично сахрањивање у дограђеном делу катедрале, недвосмислено указује на постојање већег броја ктитора из редова богатог новобрдског грађанства.

У свом коначном облику, новобрдска катедрала представљала је сложено здање, које су сачињавала два стилски сасвим различита корпуса. На старији храм, заснован и изведен у духу српског сакралног градитељства, призидан је базиликално уобличен део, грађен по узору на романичка здања приморских градова. Покушај да се превазиђе изразити стилски несклад и повежу старији и млађи део грађевине, огледа се само у једнакој обради фасада низовима правилно клесаних тесаника андезита и брече. Међутим, и поред чињенице да је тај поступак допринео визуелном повезивању објекта, катедрала није остављала утисак складног здања (сл. 81–82). Њени стилски неповезани делови одсликавали су две различите епохе у развојном путу града Новог Брда.

Па ипак, без обзира на унеколико спорне стилске вредности дограђеног храма, намера новобрдских грађана, њених других ктитора, била је највећим делом остварена. Катедрала Светог Николе представљала је, у свом коначном облику, један од највећих храмова средњовековне Србије. У односу на површину унутрашњег простора, она је била мања једино од монументалног манастирског храма у Дечанима, али нешто пространија од цркве манастира Ресаве. У поређењу са катедралама у српским градовима, бар онима које су сачуване или познате према археолошким остацима, дограђена новобрдска црква Светог Николе по својој величини није заостајала за призренском катедралом, црквом Богородице Љевишке, као и которском катедралом Светог Трипуна. У односу на катедралу Светог Теодора у Бару, новобрдски катедрални храм био је знатно већи (сл. 65).

In its final shape and form, the Novo Brdo cathedral represented a complex edifice consisting of two corpuses quite different in their respective styles. An extension with its basilican shape, modelling the Romanesque edifices of the coastal towns, was added to the older temple, founded and constructed in the spirit of the Serbian sacral architecture. An attempt to overcome the pronounced disharmony in the styles and bring the older and the younger sections of the structure together is reflected only in the same treatment of the facades using rows of regularly carved andesite and breccia ashlar. However, despite the fact that this procedure contributed to the visual merging of the edifice, the cathedral did not leave the impression of a harmonious building (fig. 81–82). Its separate parts sections disharmonious in their styles reflected two different epochs on the road of development of the town of Novo Brdo.

And yet, regardless of the somewhat questionable style values of the added temple, the intention of the citizens of Novo Brdo and of the church's other endowers was mostly realized. In its final form, the Cathedral of St Nicholas was one of the biggest temples of medieval Serbia. As regards the floor area of its interior space, it was second only to the monumental monastery temple in Dečani, but somewhat more spacious than the church at the Monastery Resava. In comparison to the cathedrals in the Serbian towns, at least those that have been preserved or known by their archaeological remains, by its size the extended Novo Brdo's St Nicholas Church did not lag behind the cathedral of Prizren, the Church of the Holy Virgin of Ljeviša, and Kotor's Cathedral of St Tryphon. In comparison to the Cathedral of St Theodore in Bar, the cathedral temple in Novo Brdo was significantly larger (fig. 65).

The basic chronological framework for the dating of the extension of the Novo Brdo cathedral, as well as the burials that took place there, is provided by the coin finds. As it has already been pointed out, more than a half of the total number of identified specimens come from the period of the reign of Despot Đurđe, which shows that the most intensive burying was carried out precisely in this period. If we add to this the coins of Despot Stefan, minted after 1403, we get a reliable *terminus post quem* for the graves in the added east section, that is, for the cathedral as a whole. This would mean that burials in the main Orthodox temple of Novo Brdo were conducted over a period slightly shy of five decades. The rare older coin specimens, minted before 1389, would fit, as it could be deduced, the older horizon of the graves in the necropolis.

On the basis of these reliable chronological marks, as well as the considerations of the architectural solutions for the east section of the temple presented earlier, the extension of the cathedral could be approximately dated to the period of the reign of Despot Stefan Lazarević (1403–1427), most probably to the second decade of the 15th century. It remains an open question how long the works took and what the reason was for leaving the south nave unfinished. To start with, we could think of the complex circumstances faced by Novo Brdo, since the town was exposed to occasional Turkish attacks. The decisive factor was certainly the months-long siege and occasional captures of the town in 1441 after which Novo Brdo recuperated with difficulties. Such course of events may have led to an interruption of the further works aimed at shaping up the cathedral, since its main section had already been finished by then and capable of celebrating liturgies. However, the interruption of the works on the building of the south nave perhaps was not caused by the tur-

За датовање доградње новобрдске катедрале, као и сахрана које су ту вршене, основни хронолошки оквир пружају налази новца. Као што је већ истакнуто, више од половине од укупног броја идентификованих примерака потиче из времена владавине деспота Ђурђа, што показује да је управо у том раздобљу вршено најинтензивније сахрањивање. Ако се томе дода и новац деспота Стефана, кован после 1403. године, добија се поуздан *terminus post quem* за гробне укопе у дограђеном источном делу, тј. катедрали у целини. То би значило да су у главном новобрдском православном храму сахране обављане у раздобљу нешто краћем од пет деценија. Ретки старији примерци новца, ковани пре 1389. године, одговарали би, како се могло закључити, старијем хоризонту гробова на некрополи.

На основу ових поузданих хронолошких одредница, као и раније изложених разматрања архитектонских решења источног дела храма, доградња катедрале могла би се оквирно датовати у време владавине деспота Стефана Лазаревића (1403–1427), највероватније у другу деценију 15. века. Отворено је питање колико су дуго трајали радови и шта је био разлог што је јужни брод остао незавршен. На првом месту, могло би се помишљати на сложене прилике са којима се Ново Брдо суочавало, будући да је град био изложен повременим турским

Сл. 81. Катедрала Светиої Николе, замишљени изглед цркве средином 15. века

Fig. 81. St Nicholas Cathedral, imagined appearance of the church around the middle of the 15th century

bulent times and the Ottoman attacks. Although the function of this unfinished part of the temple is not sufficiently clear, one does get an impression that, according to the original design, this should have been a sepulchral chapel of some important family from Novo Brdo that may have played an important role in the building of the cathedral. Unless we are wrong in presenting this supposition, then it is easier to imagine that the fate of this, relatively speaking endower family may have caused the interruption of the works and the giving up of the realization of that original design which is now insufficiently known. But, without venturing into further assumptions, it may be concluded quite reliably that at the time of the final Ottoman conquest of Novo Brdo, at the beginning of June 1455, the cathedral had still not been fully finished.

Сл. 82. *Катедрала Светиої Николе, замишљени изглед цркве средином 15. века, варијанта без купола над припратом*

Fig. 82. *St Nicholas Cathedral, imagined appearance of the church around the middle of the 15th century, a variant without the domes above the narthex*

There are no data on what the fate of the cathedral was during the first years of the Turkish rule over Novo Brdo. In the fighting for the capturing of the town, the church must have been ransacked, maybe even damaged. It may be presumed that in this period, up until 1466, it remained in the Christian hands and that liturgies were performed at the cathedral for a certain period of time after the town had fallen under the Ottoman rule. However, it remains open when the large looting of the

нападима. Од пресудног утицаја је сигурно била вишемесечна опсада и привремено запоседање града 1441. године, након чега се Ново Брдо тешко опорављало. Такав развој догађаја могао је утицати на прекид даљих радова на уобичавању катедрале, будући да је њен главни део до тада већ био завршен и оспособљен за богослужење. Међутим, прекид радова на грађењу јужног брода можда нису условила само немирна времена и турски напади. Иако функција овог незавршеног дела храма није у довољној мери јасна, има се утисак да је, према првобитној замисли, то требало да буде гробна капела неке знамените новобрдске породице, која је могла имати важну улогу у грађењу катедрале. Уколико не грешимо износећи ову претпоставку, онда је лакше замислити да је судбина те, условно речено ктиторске породице, могла узроковати прекид радова и одустајање од остварења првобитне, сада недовољно познате замисли. Но, не залазећи у даље претпоставке, може се сасвим поуздано закључити да у време коначног турског запоседања Новог Брда, почетком јуна месеца 1455. године, катедрала још увек није била у целости завршена.

Нема података о томе каква је била судбина катедрале током првих година турске владавине Новим Брдом. У борбама око освајања града црква је сигурно била похарана, а можда и оштећена. Може се претпоставити да је у том раздобљу, све до 1466. године, остала у хришћанским рукама и да су у катедрали обављана богослужења још извесно време након пада града под османску власт. Остаје, међутим отворено питање када је извршена велика пљачка гробова. Она се могло десити одмах по освајању града, али и нешто доцније. Уколико је до тог великог пустошења дошло у време успостављана турске владавине, у девестираној катедрали највероватније више није било услова за богослужење. Без обзира на то коме би се од ових могућих решења приклонили, остаје чињеница да су пре конверзије храма отворене и опљачкане све гробнице, као и гробни укопи обележени надгробним плочама.

Исламска богомоља, како су показали исходи археолошких ископавања, није обухватала читав некадашњи простор цркве. У џамију су били укључени централни и северни брод, и само источни травеј старијег дела катедрале. На том простору, у равни са источним паром поткуполних стубова, био је подигнут преградни зид у бондруку, са улазом у нову џамију. Ради уобичавања молитвеног простора, зазидани су лукови у зиду наоса према простору незавршеног јужног брода, а у централну апсиду уграђена је ниша са михрабом. Преостали западни део некадашње цркве – поткуполни простор, западни травеј и припрата, који нису били укључени у џамију, представљао је, по свему судећи, неку врсту предворја (сл. 66). У складу са новом наменом, уз југозападни угао некадашње катедрале прислоњено је минаре, грађено правилно отесаним квадерима сивкасте боје, поређаним у хоризонталне редове исте висине као на фасади цркве, очигледно са циљем да се дограђено минаре што складније повеже са старијом грађевином у јединствену целину.

Претварањем некадашњег катедралног храма у џамију, у оквиру ограђеног простора некрополе прекинуто је даље укопавање хришћанског становништва, али је настављено сахрањивање исламских верника уз новоосновану џамију. Приликом археолошких ископавања јасно је препознато више десетина млађих исламских гробова, који су се издвајали посебном оријентацијом, као и појединостима самог укопа. Код неколико гробова млађе некрополе уз џамију, уочене

graves took place. It could have happened right after the conquering of the town, but also a little later. If this major plundering took place at the time when the Ottoman rule was being established, then most likely there were no more conditions for conducting liturgies at the devastated cathedral. Regardless of which of these possible options one may favour, the fact remains that before the conversion of the temple, all the tombs and grave interments marked with grave slabs were opened and looted.

As the outcomes of the archaeological excavations have shown, the Islamic house of prayer did not include the entire space of the former church. The mosque comprised the central and the north naves, and only the east bay of the older section of the cathedral. In that space, in line with the east pair of the subdomical columns, a partition wall was made, in the half-timber style with an entrance into the new mosque. In order to shape up the praying area, the arches in the wall of the naos were walled-in towards the space of the unfinished south nave, while a niche with the mihrab was built into the central apse. The remaining west section of the former church, the domed space, the west bay and the narthex, that were not included in the mosque, most likely constituted some kind of an entrance hall (fig. 66). In line with the new purpose, beside the south-west corner of the former cathedral a minaret was added, which was built using regularly carved blocks of grey colour, arranged into horizontal rows of the same height as on the facade of the church, apparently with the aim to link the added minaret to the older building as harmoniously as possible, thus getting a unique ensemble.

By turning the former cathedral temple into a mosque, any further burying of the Christian population within the fenced-off space of the necropolis had ceased, but the burying of the Islamic believers continued next to the newly-founded mosque. During the archaeological excavations, several dozen younger Islamic graves that differed by their special orientation, as well as by some details related to the interment itself, were clearly recognized. In the case of several graves of the younger necropolis by the mosque, some phenomena were observed that are foreign to the Islamic funerary customs – such as the interment in a wooden coffin, in some cases in clothes, with arms crossed, and even in a built tomb, which unquestionably suggests preserved Christian tradition. These were undoubtedly interments of the converts – Christians who embraced Islam after the Turkish capturing of the town. Among them the first ones were certainly the Islamized representatives of the town's patricians whose Christian families were still trying to keep the old funerary customs.

The new mosque, established in the restructured main town's church in 1466, constituted the only known older Islamic house of prayer in Novo Brdo. There are no reliable data when the mosque was damaged for the first time, but on the basis of an analysis of its ruins it could be concluded reliably that it was seriously damaged during some strong earthquake. It was then that the complete interior structure of the older section of the former cathedral collapsed. In the central space, the researchers found toppled columns of the subdomical structure covered in debris and pieces of wall masses. There are no reliable data about the time when this major demolition took place, since there were several powerful earthquakes in the territory of the central and west Balkans during the 16th and the 17th centuries.

After this major devastation, the mosque was in ruins for a while, but was reconstructed later on. The collapsed west section of the former cathedral, which had

су и појаве стране исламским обичајима – као што је укуп у дрвеном ковчегу, у појединим случајевима и у одећи, са прекрштеним рукама, па чак и у зиданој гробници, што без сумње указује на очувану хришћанску традицију. Овде се, без сумње ради о сахранама конвертита – хришћана, који су примили ислам после турског освајања града. Међу њима су сигурно на првом месту били исламизирани представници градског патрицијата, чије су хришћанске породице још увек покушавале да сачувају старе погребне обичаје.

Нова џамија, успостављена у преграђеној главној градској цркви 1466. године, представљала је једину старију исламску богомољу Новог Брда за коју се зна. Нема поузданих података када је џамија први пут пострадала, али се на основу анализе њених рушевина могло поуздано закључити да је била тешко оштећена приликом неког јаког земљотреса. Тада се урушила комплетна унутрашња структура старијег дела некадашње катедрале. У средишњем простору откривени су обрушени стубови поткуполне конструкције засути шутом и комадима зидних маса. О томе када се десило ово велико рушење, нема поузданих података, будући да је током 16. и 17. века, на подручју централног и западног Балкана било је више снажних земљотреса.

Након овог великог разарања, џамија је једно време била у рушевинама, али је касније обновљена. Порушени западни део некадашње катедрале, који је раније служио као предворје џамије, није обнављан и остао је највећим делом засут рушевинама. Обновом је био обухваћен читав ранији молитвени простор са новим улазом пробијеним у западном зиду некадашњег северног брода. Како је изгледала џамија после ове обнове, може се само претпоставити. За разлику од старије, која је задржала монументални изглед некадашње катедрале, реконструисана џамија остављала је знатно скромнији утисак. У овом здању обновљен је некадашњи молитвени простор, али је џамија, посматрана у целини, добила сасвим нови облик. Може се претпоставити да је над делимично обновљеним зидовима постављена нова конструкција крова на четири воде, која је могла бити ослоњена на централни дрвени дирек, на месту некадашњег, порушеног северног ступца. Кровни покривач највероватније је била дрвена шиндра, будући да приликом археолошких ископавања нису забележени налази црепа, односно ћерамида. Са овако замишљеном кровном конструкцијом, која је покривала површину приближно квадратног облика, пред новим улазом у џамију могао се налазити мали трем (сл. 71).

Није познато када је и како пострадала обновљена новобрдска џамија. Без детаљнијег разматрања овог питања, за које нема ваљаних података, требало би прихватити закључак ранијих истраживача да је џамија највероватније страдала у време аустро-турског рата крајем 17. века. Већ почетком наредног столећа, 1705. или 1706. године, на крају западне падине узвишења на коме леже остаци старе катедрале, заснована је нова џамија, која је претрајала све до нашег времена.³¹⁷

³¹⁷ Zdravković, Simić 1956, 268, sl. 15–17.

served earlier as the antechamber of the mosque, was not reconstructed and it remained mostly covered in ruins. The reconstruction included the entire former praying area with the new entrance made in the west wall of the former north nave. We may only guess what the mosque looked like after this reconstruction. As opposed to the older one, which had retained the monumental appearance of the former cathedral, the reconstructed mosque made a significantly more modest impression. The former praying area was restored in this new edifice, but as a whole the mosque got a completely new shape. It may be presumed that a new pyramid hip roof was placed on top of the partially reconstructed walls which could also rest on the central wooden post in the place of the former, demolished north pillar. The roof covering was most probably made of wood shingles, since no terracotta roof tiles were recorded during the archaeological excavations. With thus imagined roof structure, which covered the area of an approximately square shape, a small 3m width porch may have been in front of the entrance into the mosque. (fig. 71).

It is not known when and how the reconstructed Novo Brdo mosque was eventually destroyed. Without getting into any more detailed considerations of this issue, for which we have no valid data, we should accept the conclusion of the earlier researchers that the mosque was most probably destroyed at the time of the Austro-Turkish war at the end of the 17th century. Already at the beginning of the following century, in 1705 or 1706, a new mosque was founded at the end of the west slope of the elevation in which the remains of the old cathedral stand, and that one has survived to our times.³¹⁷

³¹⁷ Zdravković, Simić 1956, 268, sl. 15–17.

Библиографија

Bibliography

Андрејевић 1976 – А. Андрејевић, Претварање цркава у џамије [On the transformation of churches into mosques], *Зборник за ликовне уметности 12*, Матица српска, Нови Сад 1976, 99–117.

Бабић-Ђорђевић 1994 – Г. Бабић-Ђорђевић, Разграновање уметничке делатности и појаве стилске разнородности, у: *Историја српског народа I*, Београд 1994, 641–664.

Belli d'Elia 1987 – P. Belli d'Elia, *Pouilles romanes*, Collections: La nuit des Temps, Zodiaque, 1987.

Б. де ла Брокијер – Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора [Le voyage d'Outremer]*, Београд 1950.

Бошковић 1939 – Ђ. Бошковић, Ново Брдо [La forteresse de Novo Brdo], *Годишњак Музеја Јужне Србије I*, Скопље 1939, 161–167.

Бошковић 1962 – Ђ. Бошковић, *Стари Бар*, Београд 1962.

Бошковић, Кораћ 1956–1957 – Ђ. Бошковић, В. Кораћ, Ратац [Ratac], *Старинар 7–8*. (н.с.), 1956–1957, 39–75.

Бошковић 1974 – Ђ. Бошковић, Археолошка истраживања Новог Брда, у: *Велика археолошка налазишта у Србији*, Коларчев народни универзитет, Београд 1974, 99–114.

Војводић 2015 – У. Војводић, Црква Светог Јована у Савову код Студенице [Church of St. John in Savovo near Studenica], *Саопштења XLVII*, Београд 2015, 67–86.

Вуловић 1972 – Б. Вуловић, Учешће Хиландара и српске традиције у формирању моравског стила [The role of Chilandar and of the serbian tradition in the Morava style], у: *Моравска школа и њено доба [L'ecole de Morava et son temps]*, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1972, 169–179.

Вуловић 1980 – Б. Вуловић, Лазарица, Црква Св. Стефана у Крушевцу [Lazarica-l'eglise de Saint Etienne a Kruševac], *Старинар XXX*, 1980, 31–42.

Вуловић 1981 – Б. Вуловић, Архитектура Раванице, у: *Манастир Раваница, споменница о шестој стоогодишњици*, Београд 1981, 19–32.

Гаврић 2011 – Г. Гаврић, Црква Ружица подно Милешевца и Пуста црква у Сељашници, прилог проучавању археолошке баштине Средњег Полимља [Crkva Ružica beneath Mileševac, A contribution to the study of the archaeological heritage of the Middle Lim valley (Polimlje)], у: *Ђурђеви Спуйови и Будимљанска епархија*, ур: Б. Тодић, М. Радујко, Беране–Београд 2011, 429–438.

Гергова 2013 – И. Гергова, О Спасовици код Ђустендила, још једном [On Spasovica once again], *Саопштења XLV*, Београд 2013, 83–92.

Gogić 2016 – M. Gogić, Rimokatolička župa u Novom Brdu u kasnom srednjem vijeku [The roman catholic parish of Novo Brdo in late-medieval period], *Radovi Zavoda za povjesne znanosti HAZU u Zadru 58*, 2016, 1–25.

Дероко 1962 – А. Дероко, *Монуменџална и декоративна архитекџура у средњовековној Србији*, Београд 1962.

Димитрова 2002 – Е. Димитрова, *Манастир Матејче [The monastery of Matejče]*, Скопје 2002.

Димитријевић 1967 – С. Димитријевић, Српски средњовековни новац нађен у току ископавања на Новом Брду [Les monnaies medievales serbes trouvees au cours des escavations a Novo Brdo], *Зборник Народној музеја 5*, 1967, 271–308.

Динић 1954–1955 – М. Динић, Ново Брдо [Novo Brdo], *Сџаринар V–VI*, 1954–1955, 247–249.

Динић 1962 – М. Динић, *За историју рударсџтва у средњовековној Србији и Босни II [Contributions a l'histoire de l'industrie miniere dans la Serbie et la Bosnie du moyen age II]*, Београд 1962.

Ђурић 1965 – В. Ј. Ђурић, Настанак градитељског стила Моравске школе, фасаде, систем декорације, пластика [L'ecole de Morava, origines du decor], *Зборник за ликовне уметности 1*, Матица Српска, Нови Сад 1965, 35–64.

Ђурић 1968 – В. Ј. Ђурић, Три догађаја у српској држави XIV века и њихов и њихов одјек у сликарству [Trois evenmentes dans l'etait serbe du XIVe siecle et leur incidence sur la peinture de l'eroque], *Зборник за ликовне уметности 4*, Матица Српска, Нови Сад 1968, 67–97.

Ђурић 1975 – В. Ј. Ђурић, Српски државни сабори у Пећи и црквено градитељство [Les assemblees d'Etat, serbes a Peć et l'architecture religieuse], у: *О кнезу Лазар [Le prince Lazar]*, Научни скуп у Крушевцу 1971, Београд 1975, 105–122.

Евлџа Љебли – Evljia Ćelebi, *Putopis, odlomci o jugoslovenskim zemljama*, preveo Н. Šabanović, Sarajevo 1979.

Живковић 2017 – В. Живковић, Спомен гробног места у тестаментима Которана (1326–1337), *Историјски часопис LXVI*, Београд 2017, у штампи.

Житије деспота Стефана 1989 – Константин Филозоф, *Повести о џисменима и Житије деспота Стефана Лазаревића*, приредила Г. Јовановић, Београд 1989.

Задужбине Косова 1987 – *Задужбине Косова, сџоменици и знамења српској народа*, ур. Атанасије Јевтић, Београд 1987.

Записи и натписи – *Сџари српски записи и натписи I–VI*, сакупио и приредио Љ. Стојановић, Београд 1986. (репринт)

Здравковић 1953–1954 – И. Здравковић, О Новом Брду (распоред махала у турско доба) [Traditions de Novo Brdo], *Гласник етнографској инстџиџуи САН, књ. II–III*, 1953–54, Београд 1955, 809–812.

Zdravković 1956 – I. Zdravković, Arheološko-konzervatorski radovi na Novom Brdu [Les travaux archaeologiques et de conservation accomplis de 1952 a 1956 sur Novo Brdo], *Glasnik muzeja Kosova i Metohije I*, 1956, 331–345.

Здравковић 1958 – И. Здравковић, Ископавања на Новом Брду 1955. године – рад на конзервацији тврђаве и „Сашке цркве“ [Les fouilles a Novo Brdo en 1955], *Сџаринар VII–VIII*, 1958, 341–348.

Здравковић 1958а – И. Здравковић, Откопавање цркве Св. Николе на Новом Брду 1956. године [Travaux de deblainment de l'eglise de St.Nikolas a Novo Brdo en 1956], *Сџаринар VII–VIII*, 1958, 349–357.

Здравковић 1959 – И. Здравковић, Археолошко-конзерваторски радови на Новом Брду у 1957. години [Recherches archaeologiques et de conservation a Novo Brdo en 1957], *Сџаринар IX–X*, 1959, 320–322.

- Здравковић, Јовановић 1954–1955** – И. Здравковић, Д. Јовановић, Ново Брдо – радови извршени 1954 године [Travaux exécutés en 1953], *Старинар V–VI*, 1954–1955, 275–282.
- Zdravković, Simić 1956** – I. Zdravković, M. Simić, Manje crkvene građevine i zgrade turskog doba na Novom Brdu i okolini, *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije I*, 1956, 245–274.
- Зечевић 2006** – Е. Зечевић, *Накиш Нової Брда [Jewel from Novo Brdo]*, Београд 2006.
- Зиројевић 1974** – О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459–1683 [L'organisation militaire turque en Serbie 1459–1683]*, Београд 1974.
- Зиројевић 1990** – О. Зиројевић, Кроз Новобрдске махале 1664/65, *Miscellanea – Мешовића грађа XX*, Београд 1990, 7–14.
- Иванишевић 2001** – В. Иванишевић, *Новчарство средњовековне Србије [Serbian medieval coinage]*, Београд 2001.
- Иванишевић, Радић 2004** – В. Иванишевић, В. Радић, Ковница српског средњовековног новца у Новом Брду [Serbian medieval mint at Novo Brdo], у: *Ново Брдо [Novo Brdo]*, Београд 2004, 222–242.
- Јанковић 1983** – М. Јанковић, Липљанска епископија и Грачаничка митрополија [The Lipjlan bishopric and metropolitenet og Gračanica], *Историјски часопис XXIX–XXX*, Београд 1983, 27–37.
- Јанковић 1985** – М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985.
- Јиречек, Радонић 1978** – К. Јиречек, Н. Радонић, *Историја Срба II*, Београд 1978.
- Јачов 1986** – М. Јачов, *Списи Конгрегације за проповедњу вере у Риму о Србима [Les documents de la sacree congregation de propaganda fide a Rome concernant Les Serbes]*, Београд 1986.
- Јовановић и други 2004** – В. Јовановић, С. Ђирковић, Е. Зечевић, В. Иванишевић, В. Радић, Ново Брдо, средњовековни град [Novo Brdo, Medieval fortress], у: *Ново Брдо [Novo Brdo]*, Београд 2004, 10–160.
- Јуришић 1981** – А. Јуришић, Обичај сахрањивања фрагмената живописа и архитектонске пластик [Coutumes d'enterrment des fragments de peinture murale et des parties d'ornements architecturaux], *Саопштења XIII*, Београд 1981, 169–176.
- Касапова 2012** – Е. Касапова, *Архитектура на цркви Св. Димитрија – Марков манастир*, Скопје 2012.
- Катанић 1988** – Н. Катанић, *Декоративна камена пластика Моравске школе [La plastique decorative en pierre de l'école de Morava]*, Београд 1988.
- Ковачевић 2001** – М. Ковачевић, Израчунавање броја становника средњовековног града Новог Брда, у: *Насеља и становништво области Бранковића 1455. године*, ур. М. Мацура, Београд 2001.
- Којић-Ковачевић 2010** – Д. Којић-Ковачевић, *Средњовековна Сребреница XIV–XV вијек [Medieval Srebrenica XIV–XV century]*, Београд 2010.
- Константин из Островице 1986** – Константин Михаиловић из Островице, *Јаничарове успомене или турска хроника*, превео и приредио Ђ. Живановић, Београд 1986.
- Кораћ 1954–1956** – В. Кораћ, Ново Брдо – радови извршени 1953 године [Travaux exécutés en 1953], *Старинар V–VI*, 1954–1955, 265–274.
- Кораћ 1965** – В. Кораћ, *Градињелска школа Поморја [L'école de Pomorje dans l'architecture serbe]*, Београд 1965.
- Кораћ 1976** – В. Кораћ, *Студеница Хвосњанска [Studenica de Hvosno]*, Београд 1976.
- Кораћ 1987** – В. Кораћ, Археолошка опажања о припрати кнеза Лазара у Хиландару [Observations archeologique sur le nartex du prince Lazar a Chilandar], *Између Византије*

и *Zajāaga* [*Entre Byzance et l'Occident*], Београд 1987, 114–130.

Кораћ 1987 а – В. Кораћ, Извори моравске архитектуре [*Les origines de l'architecture de l'école de Morava*], у: *Између Византије и Зајјага* [*Entre Byzance et l'Occident*], Београд 1987, 131–144.

Кораћ 2003 – В. Кораћ, *Споменици монументалне српске архитектуре XIV века у Повардарју* [*Les monuments de l'architecture serbe du XIVe siècle dans la region de Povardarje*], Београд 2003.

Костић 1922 – К. Костић, *Наши нови трагови на југу*, Београд 1922.

Крижанац 1995 – М. Крижанац, Археолошка истраживања у цркви Светог Трипуна у Котору, *Гласник Српској археолошкој друштва* 10, 1995, 202–213.

Љубинковић 1956 – Р. Љубинковић, Две грачаничке иконе митрополита Никанора и митрополита Виктора [*Deux icones a portraits du donateur a Gračanica*], *Стиринар V–VI*, Београд 1954–1955, 129–138.

Ljubinković, R i M. 1959 – R. i M. Ljubinković, Novo Brdo – Katedrala, *Arheološki pregled* 1, 1959, 170–176

Ljubinković, R i M. 1960 – R. i M. Ljubinković, Novo Brdo – Naselje, *Arheološki pregled* 2, 1960, 160–162

Љубинковић, Р. и М. 1961 – Р. и М. Љубинковић, Ново Брдо, катедрала [*Novo Brdo, cat- edrale*], *Стиринар XII*, Београд 1961, 206.

Ljubinković, R. i M. 1962 – R. i M. Ljubinković, Katedrala i Saška crkva, Novo Brdo, *Arheološki Pregled* 4, 1962, 264–269.

Ljubinković, M 1969 – M. Ljubinković, Novo Brdo – srednjovekovni grad, *Arheološki pre- gled* 11, 1969, 228–229.

Максимовић 1971 – Ј. Максимовић, *Српска средњовековна скулптура* [*La sculpture medievale serbe*], Нови Сад 1971.

Марковић 2014 – М. Марковић, Михаило Главас Тарханиот – ктитор манастира Трескавца [*Michael Glavas Tarchaneiotos – the ktitor of the Treskavac Monastery*], *Зограф* 38 (2014), 77–98.

Михаиловић, Ковачевић 1989 – М. Михаиловић, М. Ковачевић, *Нова Павлица* [*Nova Pavlica*], Београд 1989.

Михаљчић 1975 – Р. Михаљчић, *Крај српској царства* [*La fin de l'empire serbe*], Београд 1975.

Ненадовић 1963 – С. Ненадовић, *Богородица Љевишка* [*L'église de Bogorodica Ljeviška a Prizren*], Београд 1963.

Ненадовић 1967 – С. Ненадовић, *Душанова задужбина манастир светих Арханђела код Призрена* [*Monaster des saints archanges pres de Prizren, Fondation de l'emperer Dušan*], Београд 1967.

Nenadović 1968 – S. Nenadović, Arhitektura Spasovice [*L'architecture de Spasovica*], *Zbornik zaštite spomenika kulture XIX*, Beograd 1968, 33–42.

Ненадовић 1980 – С. Ненадовић, *Архитектура у Јуославији од VIII до XVIII века*, Београд 1980.

Николајевић-Стојковић 1988 – Ексонартекс дома Спасовог у Жичи [*L'exonartex de l'église a Žiĉa*], у: *Сцуденица и византијска уметност око 1200. године*, ур. В. Кораћ, Београд 1988, 447–454.

Николић 1998 – С. Николић, *Призрен од средњеј века до савременеј доба – урбанистичко-архитектонски развој*, Призрен 1998.

Новаковић 1879 – С. Новаковић, Ново Брдо и Врањско Поморавље, *Годишњица Николе Чујића III*, Београд 1879, 263–355.

Петровић 1972 – Ђ. Петровић, Прилог проучавању касносредњовековних градских гробаља [Contribution to the study of the medieval urban cimeteries], *Гласник Етнографскої музеја* 35, Београд 1972, 69–86.

Поповић 1989 – М. Поповић, Разговор са др Мирјаном Љубинковић, *Гласник* 5, Српско археолошко друштво, Београд 1989, 142–144.

Роровић 2006 – М. Popović, Les Funerailles du ktitor: aspect archeologique, in: *Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies*, volume I, London 2006, 99–130.

Поповић 2015 – М. Поповић, *Манастир Студеница – археолошка открића* [The monastery of Studenica: archaeological discoveries], Београд 2015.

Поповић 2016 – М. Поповић, Цитадела града Новог Брда, *Гласник ДКС* 40, 2016, 74–80.

Роровић 2016a – М. Popović, From the Roman castel to the Serbian Medieval city, in: *Processes of byzantinisation and serbian archeolaecology*, ed. V. Bikić, Belgrade 2016, 53–66.

Поповић 2018 – М. Поповић, Сашка црква у Новом Брду – Santa Maria de Nuovomonte, *Старинар* LXIX, у припреми.

Поповић, Бикић 2004 – М. Поповић, В. Бикић, *Комплекс средњовековне митрополије у Београду* [The complex of the medieval mitropolitan church in Belgrade], Београд 2004.

Поповић, Бикић 2017 – М. Поповић, В. Бикић, Остаци једне средњовековне оставе из Новог Брда [Remains of a medieval hoard from Novo Brdo], *Зборник Народної Музеја* 23, Београд 2017, 387–407.

Radovanović 1928 – V. Radovanović, Novo Brdo, u: *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka III*, uredio S. Stanojević, Београд 1928, 170–174.

Радојчић 1962 – Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића* [Das Bergrecht des Despoten Stefan Lazarević], Београд 1962.

Рачки 1880 – F. Rački, Izveštaj barskog nadbiskupa Marina Bizzi-a o svom putovanju god. 1610. po Arbanaškoj i Staroj Srbiji, *Starine JAZU, knj. XX*, Zagreb 1888, 50–156.

Ристић 1996 – В. Ристић, *Моравска архитектура* [The Morava architecture], Крушевац 1996.

Самарцић, Јаковљев 2016 – С. Самарцић, Г. Јаковљев, Црква у цитадели Новог Брда – транспозиција фреске из проскомидије, *Гласник ДКС* 40, 81–84.

Слијепчевић 1991 – Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве, прва књига*, Београд 1991.

Снегаров 1958 – И. Снегаров, *Турскоїо владичество – пречка за културноїо развиїтие на българския народ и друїиїе балкански народи*, София 1958.

Стара српска писма 1868 – Стара српска писма из руског манастира Св. Пантелејмона у Светој Гори, прибрао архим. Леонид, *Гласник СУД* XXIV, Београд 1968, 271–275, бр. 12.

Споменици српски 1892 – Споменици српски, сакупио К. Јиречек, *Споменик СКА* XI, Београд 1892.

Стари српски хрисовуљи – Стари српски хрисовуљи, акти, биографије и др., прибрао Љ. Стојановић, *Споменик СКА* III, Београд 1890.

Стевовић 2006 – И. Стевовић, *Каленић – Боїородичина црква у архитектури њозновизантијскої света*, Београд 2006.

Записи и натписи – *Стари српски записи и натписи*, књ. I, сакупио Љ. Стојановић, Београд 1982.

Родослови и летописци – Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд–Ср. Карловци 1927.

Стојановић 1929 – Љ. Стојановић, *Старе српске јовеле и писма*, I/1, Београд–Ср. Карловци 1929.

Стојановић 1934 – Љ. Стојановић, *Старе српске јовеле и писма*, I/2, Београд–Ср. Карловци 1934.

Томић 1972 – Г. Томић. Једна варијанта у оквиру моравске школе [Une variante dans l'école de la Morava], у: *Моравска школа и њено доба*, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1972, 249–263.

Филиповић 1954 – Н. Филиповић, Из историје Новог Брда у другој половини XV и првој половини XVI вијека, *Годишњак Историјског друштва БиХ*, VI, Сарајево 1954, 63–83.

Цвијић 1911 – Ј. Цвијић, *Основе за географију и теологију Македоније и Старе Србије, књига трећа*, Београд 1911.

Тодић, Чанак-Медић 2005 – Б. Тодић, М. Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, Београд 2005.

Чанак-Медић 1989 – М. Чанак-Медић, *Архитектура Немањиног доба II – Цркве у Полимљу и на Приморју [L'architecture de l'époque de Nemanja II]*, Београд 1989.

Чанак-Медић 1997 – М. Чанак-Медић, Катедра Светог Трипуна као израз уметничких прилика у Котору средином XII века [La cathédrale Saint-Tryphon en tant que reflet de la situation artistique a Kotor vers le milieu du XIIème siècle], *ЗРВИ* 36, 1997, 83–98.

Ћанак-Медић, Ћубровић 2010 – М. Ћанак-Медић, З. Ћубровић, *Катедра Светог Трипуна у Котору [The cathedral of St. Tryphon at Kotor]*, Kotor 2010.

Чанак-Медић, Поповић, Војводић 2014 – М. Чанак-Медић, Д. Поповић, Д. Војводић, *Манастир Жича [Žiža monastery]*, Београд 2014.

Чершков 1958 – Е. Чершков, „Сашка црква“ код Новог Брда [“Eglise de Sas“ pres de Novo Brdo], *Старинар VII–VIII*, 1958, 338–340.

Ђирковић 1997 – С. Ђирковић, Католичке парохије у средњовековној Србији, у: *Работници, војници и духовници*, Београд 1997, 240–251.

Ђоровић-Љубинковић 1959 – М. Ђоровић-Љубинковић, Археолошка ископавања на Новом Брду у току 1957. године [Fouilles archéologiques a Novo Brdo en 1957], *Старинар IX–X*, 1959, 323–331.

Ђоровић-Љубинковић 1962 – М. Ђоровић-Љубинковић, Српска средњовековна глеђосана керамика (средњовековна керамика са Новог Брда) [La céramique serbe émaillée du moyen âge], *Зборник Народног музеја III*, 1962, 165–186.

Ђоровић-Љубинковић 1967 – М. Ђоровић-Љубинковић, Археолошки и историјски значај налаза српског средњовековног новца на Новом Брду [Les monnaies serbes de Novo Brdo], *Зборник Народног музеја V*, 1967, 261–268.

Ђоровић-Љубинковић 1972 – М. Ђоровић-Љубинковић, Значај Новог Брда у Србији Лазаревића и Бранковића [Le rôle de Novo Brdo dans l'état des familles Lazarević et Branković], у: *Моравска школа и њено доба [L'école de Morava et son temps]*, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1972, 123–138.

Ћурчић 1977 – С. Ћурчић, The twin-domed Narthex in Paleologan Architecture, *ЗРВИ* (1971), 333–344.

Ђурчић 1988 – С. Ђурчић, *Грачаница, историја и архитектура [Gračanica, son histoire et son architecture]*, Београд 1988.

Ћурчић 2000 – S. Ćurčić, The Eksonartex of Hilandar, u: *Osam vekova Hilandara*, ed. V. Korać, Beograd 2000, 477–486.

Ђурчић 2000a – С. Ђурчић, Смисао и функција катихумена у позновизантијској и српској архитектури [The Meaning and Function of Katechoumenia im Late Byzantine and Serbian Architecture], у: *Манасџир Жича, Зборник радова [Le monastere de Žiĉa]*, ур. Г. Суботић, Краљево 2000, 83–92.

Ћурчић 2010 – S. Ćurčić, *Architecture in the Balkans, from Diocletian to Suleyman Magnificent*, Yale Univesity press, Naw Haven and London 2010.

Шпадијер 2004 – И. Шпадијер, Дијак Андреја, савременик Никона Јерусалимца, у: *Никон Јерусалимац, Вријеме – личности – дјело*, Цетиње 2004, 142–152.

Шупут 1977 – М. Шупут, Архитектура пећке припрате [L'architecture de l'exonartex, de Рећ], *Зборник за ликовне уметности 13*, Матица Српска, Нови Сад 1977, 45–69.

Шупут 1998 – М. Шупут, Архитектонски украс спољне припрате, у: *Манасџир Хиландар*, ed. Г. Суботић, Београд 1998, 161–164.

Прилої

Гордана Томовић

Натписи из саборне цркве Светог Николе – катедрале Новог Брда

ТОКОМ АРХЕОЛОШКИХ ископавања велике градске катедралне цркве у Новом Брду, која су трајала од 1956–1959. године, међу обрађеним каменим уломцима нашла су се и два са старосрпским натписима.¹

Натпис на фрагменту архиволте

Фрагмент је нађен у шуту испред западног портала приликом археолошких ископавања катедралне цркве 1958. године (податак М. Поповића). Натпис је уклесан у два реда на уској заравњеној површини доњег левог дела камене архиволте. Израђена је од пешчара грубе зрнасте структуре окер боје, и украшена геометријским преплетом. После конзервације и спајања три пронађена дела исте архиволте, укупне димензије очуваног дела лука износе 29 x 21 x 100 cm.² Натпис је изведен техником косог реза, тако да су се у угловима слова формирали сe-рифи (тругласта проширења). Слова су клесана вешто, у два правилна двојинијска реда са уједначеним размаком и висином слова (3,5–4 cm). Због оштећења камене греде недостаје завршетак оба реда натписа, али се текст може поуздано реконструисати. Почиње симболичном инвокацијом у облику крста и гласи:

† х(рсто)сѡ за[чело]
и коњ[ць]

Иако је натпис кратак, карактеристични облици слова омогућују да се време резивања натписа оквирно одреди. На првом месту то је слово Х са левим

¹ В. Јовановић, С. Ђирковић, Е. Зечевић, В. Иванишевић, В. Радић, *Ново Брдо*, Београд, 2004, РЗСК (Студије и монографије 13), 114, 120–124, сл. 58; *Српско уметничко наслеђе на Косову и Мешохији. Идентитет, значај, угроженост*, Галерија Српске академије наука и уметности 141, Београд 2017, 254–255; 256–257 (Д. Прерадовић, са литературом).

² Фрагмент се чува у Народном музеју у Београду, инв. бр. 24_4841, 24_4846, 24_4847. *Српско уметничко наслеђе на Косову и Мешохији*, 254–255. Аутор ове каталожке јединице, Д. Прерадовић, на основу анализе преплета и других података о времену изградње старијег дела катедрале, датује фрагмент у последњу четвртину 14. века.

³ Г. Томовић, *Морфологија ћириличких најпписана на Балкану*, Историјски институт, Београд, 1974, стр. 56–58, бр. 37 ктиторски натпис војводе Оливера из Леснова, 1341. г. – слова: Н, З; стр. 63, бр. 44 ктиторски натпис Дабижива из Ваганеша, 1355. г. – слова: К, З; стр. 65–66, бр. 47 ктиторско-надгробни натпис јеромонаха Антонија / полошког епископа Јоаникија, 1346–1355. г. – слова: А, З, И, К, С, О; стр. 72–73, бр. 56 надгробни натпис Данила из Ђураковца, 1362. г. – слова: А, Н; стр. 80, бр. 67 надгробни натпис Марине Витославе из Дечана, 1374. г. – слова: А, З, И, К, Н; стр. 94, бр. 87 надгробни натпис из цркве Јовче у подграђу Новог Брда, 1400. г. – слова: А, К, С; стр. 96, бр. 89 ктиторски натпис деспота Стефана Богородици београдској, 1403–1415. г. – слова: З, И, С, Х; стр. 105–107, бр. 102 натпис о смрти деспота Стефана, 1427. г. – слова: А, З, К, Н, О, С, Х.

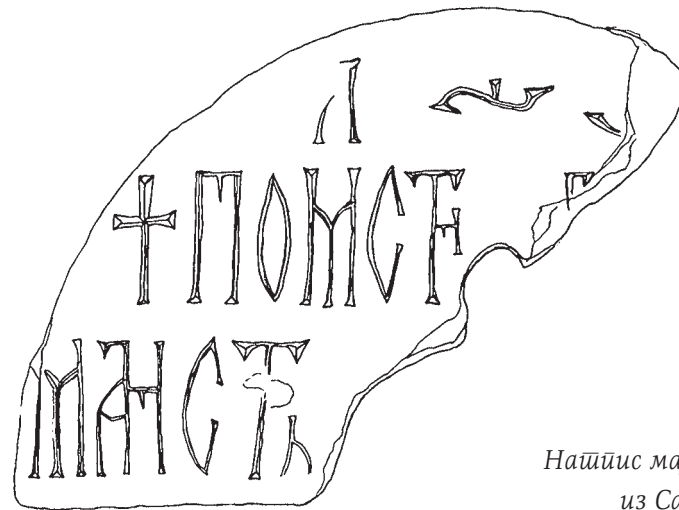
⁴ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и најпписи*, Београд 1982², I, бр. 34, 1300. г.; бр. 44, 1313. г.; бр. 50, 1312–1317. г.; бр. 97, око 1350. г.; бр. 157, 1387. г. (у време кнеза Лазара и сина му Вука); бр. 162, око 1388. г. (из рукописа манастира Грачанице, у време кнеза Лазара и господина Вука); бр. 163, 1388–1389. г. (*христосъ ис(тъ) зачело и концъ, тодоу слава въ вѣкы и векъ бесконънне*, писао поп Младен у време кнеза Лазара); бр. 185, 1394. г.; бр. 248, 1428. г.; бр. 324, 1462. г.; бр. 414, 1513. г. (грешни Јован, манастир св. Тројице – Русаница). Дијак Андреја истом формулом започео је свој запис у Зборнику (панегирику) из 1425. г., И. Шпадијер, *Дијак Андреја, савременик Никона Јерусалимца*, у: Никон Јерусалимац. Вријеме – личност – дјело, Цетиње 2004, 142.

⁵ Фрагмент се чува у Народном музеју у Београду, инв. бр. 24_4840. *Српско уметничко наслеђе на Косову и Мейхохији. Идентификација, значај, ујроженост*, Београд 2017, 254–255 (Д. Прерадовић, са литературом).

горњим завршетком повијеним благо удесно, док је десни крак горе завршен оштром куком. Слово З је обликовано оштрим правим цртама са већим горњим делом, а цело слово је уклопљено у дволинијски систем, односно једнаке је висине као остала слова. Слово А је рачвастог облика са горњом цртом продуженом улево; слово И има средњу попречну спојницу са цртицом надоле по средини. Слова С и О су уска и зашиљена на горњем и доњем крају; слово Н има оштро преломљену средњу спојницу, док је слово К (у лигатури са И) изведено од две одвојене црте, усправне леве и оштро изломљене десне. Готово сва слова су изведена правим и оштро преломљеним цртама. Блага закривљеност опажа се код леве црте слова Х, код обликовања слова С и О, код улево опруженог крака слова А и доњег дела десног крака слова К.

Описана слова појављују се појединачно у датованим натписима доста рано, међутим, већи број таквих или сличних облика слова среће се заједно у натписима који су настали у периоду од средине 14. до краја треће деценије 15. века.³

Исти временски оквир подржава и садржај натписа. *Христос зачело и конач* представља српску варијанту познате теолошке формуле која је, заснована на апокалиптичном тексту, пратила Христов идеограм: *Ego sum alpha et omega, initium et finis* (Apocalypsis Johanni, 22 V 13; Откривење Јованово, 1:8, 21:6, 22:13). Ова формула појављује се у записима српских рукописа од почетка 14. века и може се пратити, како у сведеном, тако и у развијеном облику, до првих деценија 16. века.⁴

Најппис мајстора на најппрозорнику из Саборне цркве у Новом Брду

Фрагмент архиволте са старосрпским натписом откривен је уграђен као сполија у структури јужног турског преградног зида из млађе фазе обнове џамије – некадашње цркве Светог Николе. О условима и месту налаза детаљни подаци налазе на стр. 75–77, у поглављу *Фрајменџи камене џластџике са најпписима*.

Натпис је био уклесан у полукружни натпрозорник од пешчара окер боје, од којег сачувани фрагмент представља леви и средишњи део (25 x 16 x 12 cm), те и натпису недостаје десна половина.⁵ Површина камена је добро заравњена; међутим, накнадном употребом и уградњом већ преломљене лунете, дошло је до оштећења по рубовима фрагмента, па је тако нестао и део појединих слова сачуване половине натписа Иако је ова камена лучна плоча широка само 16 cm,

а са доње ивице мањим полукружним отсечком у средини још је сведена на 12 cm, лунета и уклесани текст показују брижљиво и складно компоновану целину у којој је натпис вешто прилагођен облику камена. Натпис тече доњим делом плоче, подељен лево и десно од средине лука у две смисаоне целине, а горњи мањи део клесар је користио за надредна слова и знак за скраћенице. Изнад средишњег малог лука, према отвору прозора, уклесан је лепо обликован и развијен знак за скраћене речи (титла), који служи како за тумачење скраћеног текста, тако и као украс у средини који спаја десни и леви део текста. Као и у натпису са новобрдске архиволте, слова су клесана техником косог реза чисто и правилно, али су нешто виша и ужа, са уједначеном висином од 6,5 cm и истим размаком између два реда. Текст почиње симболичном инвокацијом у облику крста и гласи (са предложеном реконструкцијом изгубљеног десног дела текста):

† по ц(н)л(о)стн   в(о)ж[(н)кн азъ]
манст(о)рь   [гъръгъ]

Упоредним прегледом облика слова оба старосрпска натписа који припадају архитектури Саборне цркве у Новом Брду, уочавају се подударности уз извесне мање разлике, које су природна последица различите величине и облика натписног поља и примене различитих слова. Слова са архиволте су шири и мања, нешто развучена; на лунети су виша и ужа, боље и складније изведена, али се у суштини ради о истом епиграфском рукопису писменог и врсног мајстора клесарског заната. Аналогије за општи изглед натписа (дуктус) и слова у натпису са лунете могу се пронаћи у датованим старосрпским натписима од средине 14. до краја четврте деценије 15. века, у истом или блиском облику.⁶

Налазећи сличност између слова из потписа протомајстора Боровића Рада из Љубостиње и из натписа непознатог мајстора новобрдске катедрале, као и у каменом украсу - мотиву двоструког преплета двеју цркава, Ђурђе Бошковић је изнео претпоставку да је новобрдски мајстор могао бити управо Боровић Раде, протомајстор из Љубостиње.⁷ Треба рећи да словне сличности постоје, али има и видљивих разлика. У потпису протомајстора истиче се велико и изразито заобљено слово С, које знатно одступа од уског и доле зашиљеног облика у оба новобрдска натписа. Поред тога, разлика постоји и код облика слова А (без горње цртице улево), а нарочито у општем изгледу натписа, те се јасно огледа друга рука и личност клесара. Љубостињски протомајстор Боровић Раде и новобрдски непознати мајстор могли су да живе и раде у истом или блиском периоду, али су то биле различите личности. Са друге стране, као значајан рударски центар, Ново Брдо је имало и веома развијене различите занате. Мајстор који је писмено и складно уклесао име у лунети главне цркве и који је вешто извео камени украс и натпис на архиволти, по свој прилици потицао је из локалне средине. У пословној књизи дубровачког трговца Михаила Лукаретића, који је живео у Новом Брду тридесетих година 15. века, међу дужницима помиње се и *Gurag Churaturouich lavora petre* (каменоделац, каменосечац, каменар), који је био гарант за дуг рудара Петра Лера 1436. године.⁸ На овом податку заснива се предложена могућа реконструкција текста натписа на каменој лунети, будући да би име мајстора могло да буде Ђураћ (Gurag).

⁶ Г. Томовић, *Морфологија*, стр. 65–66, бр. 47 ктиторско-надгробни натпис јеромонаха Антонија / полошког епископа Јоаникија, 1346–1355. г. – слова: А, И, Л, М, О, П, Т; стр. 80, бр. 67 надгробни натпис Марине Витославе из Дечана, 1374. г. – слова: А, И, Л, М, О, П, С, Т; стр. 105–107, бр. 102 натпис о смрти деспота Стефана, 1427. г. – слова: А, И, Л, М, О, П, С, Т; стр. 112, бр. 110 надгробни натпис Родопа, 1436. г. – слова: А, И, Л, М, О, П, С, Т.

⁷ Ђ. Бошковић, *Археолошка истраживања Новог Брда*, Велика археолошка налазишта у Србији, издање Коларчевог народног универзитета, Београд 1974, 107, 114, сл. 13. О томе и: Војислав Јовановић, *Ново Брдо средњовековни град*, 120–124 сл. 58; као и Д. Прерадовић, *Српско уметничко наслеђе на Косову и Мејхохији*, 254.

⁸ Михаило Динић, *Из Дубровачког архива*, књига I, Београд 1957, 53, 70. Српска академија наука, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, III одељење, књига XVII.

ПОРЕКЛО ИЛУСТРАЦИЈА

Фотографије:

Археолошки институт: сл. 7, 9–11, 13, 18–24, 45–47, 54, 55, 67, 69–70, 73 и 80;

Народни музеј: сл. 25, 29, 30, 33, 56, 57, 63, 64, 71 и 74–79;

С. Радовановић: сл. 4 и 8.

Планови:

Археолошки институт: према археолошкој теренској документацији, сл. 12, 14, 43, 66, 72;

Народни музеј: према археолошкој теренској документацији, сл. 42 и 59.

Карта:

Н. Шулетић, сл. 1.

SOURCES OF ILLUSTRATIONS

Photographs:

Institute of Archaeology: fig. 7, 9–11, 13, 18–24, 45–47, 54, 55, 67, 69–70, 73 and 80;

National Museum: fig. 25, 29, 30, 33, 56, 57, 63, 64, 71 and 74–79;

S. Radovanović: fig. 4 and 8.

Plans:

Institute of Archaeology: according to the archaeological field documentation, fig. 12, 14, 43, 66, 72;

National Museum: according to the archaeological field documentation, fig. 42 and 59.

Map:

N. Šuletić: fig. 1.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

904:726.54(497.11)"13/14"

726.71(497.11)"13/14"

ПОПОВИЋ, Марко, 1944–

Црква Светог Николе : катедрала града Новог Брда / Марко Поповић, Игор Бјелић ; [превод Верица Ристић ; цртежи Игор Бјелић]. – Београд : Републички завод за заштиту споменика културе = Belgrade : Institute for the Protection of Cultural Monuments of Serbia, 2018 (Београд : Публикум = Belgrade : Publikum). – 239 стр. : илустр. ; 30 см. – (Студије и монографије / Републички завод за заштиту споменика културе, Београд = Studies and Monographs / Institute for the Protection of Cultural Monuments of Serbia ; 19)

На спор. насл. стр.: St Nicholas Church. – Упоредо срп. текст и енгл. превод. – Текст ћир. и лат. – Тираж 500. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Библиографија: стр. 229–235. – Садржи и: Натписи из саборне цркве Светог Николе – катедрале Новог Брда / Гордана Томовић.

ISBN 978-86-6299-031-0

1. Бјелић, Игор, 1987– [аутор] [илустратор]

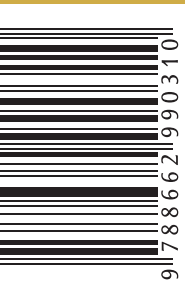
а) Ново Брдо – Црква Св. Николе – 14в–15в

COBISS.SR-ID 267659532

РЕПУБЛИЧКИ ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ БЕОГРАД
INSTITUTE FOR THE PROTECTION OF CULTURAL MONUMENTS OF SERBIA